ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2017 N 2 (14)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍԸ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL COMES OUT 3 TIMES A YEAR, FROM NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2017 Թ. N 2(14)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY OF ARMENIAN STUDIES

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHITECTURE

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ · BOOK REVIEWS

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ · A MEMORIAL NOTE

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

SHUSHI CASTLE-RESIDENCE IN THE ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORICAL REALITIES
(1st millennium BC – beginning of XVIII century)

BALAYAN V.
vahrambalayan@mail.ru

Partial surveys in Shushi and its vicinity whereby various materials have been uncovered show that in the above-mentioned territory people have lived since very old times. The favorable climate conditions, the convenient geographical location and especially the advantageous environment for the secure life of people have allowed the establishment of residences in the Shushi tableland and its vicinity.

For decades, the Azerbaijani authorities and the scholars who carry out their orders have been trying to prove to their own people and the world that Shushi was built in the second half of XVIII century by Panah Khan and that it is Azerbaijani. However, under the pressure of historical facts sometimes some Azerbaijani authors have to face the truth. Back in 1971 the expedition of NASSR of Azerbaijan, during the examination works in the Eastern part of the city, found not only Stone Age remains but also traces of a XI–XVI cc. castle-form building[1].

The Azerbaijani author F. Shushinski, accepting those facts, claims, that there was a residence on the territory of Shushi before 1752[2]. Moreover, the same author, studying the architecture of XIX century Shushi, confesses, "The buildings of Shushi, houses and streets are different from those of such old

[1] **Авалов Э.** Архитектура города Шуша и проблемы сохранения его исторического облика, Баку, 1977, с. 14.
[2] **Шушинский Ф.** Шуша, Баку, 1968, с. 10.

Azerbaijani cities as Barda, Gyanja and Shamakhin. The streets in Shushi were wider, and the rooftops of houses, in contrast to other Muslim cities, were with pointed rooftops and not flat"[3]. F. Shushinksi, with typically Turkish behavior, again attempts to appropriate cities of a part of Armenian homeland in this case Shushi of Artsakh, Partav of Utik and Gandzak, nevertheless, he states the truth that the castle-town was not founded by them. It is also worth mentioning that another Azerbaijani scholar writes that Azeris (Turks – V.B.) settled down in Nagorno Karabakh since the second half of the XIX century until 1920–30s[4]. On the other hand, he also notes, that the residence of Azeris (Turks – V.B.) bore a seasonal character until 1830s[5].

Since 2004 some archaeological excavation has been undertaken in Shushi and in its neighboring territories[6].

Archaeological materials excavated in and around Shushi demonstrate that it was inhabited since the beginning of the 1st millennium BC. Materials uncovered by the mentioned excavations show that the territory was essentially integrated in developments of the Armenian Highland being its inseparable part.

In the following centuries, during the reign of the rulers of the Kingdom of Van, then the Eruandid, Artaxiad, Arsacid and Bagratuni dynasties Artsakh, and naturally its part Shushi, were included in the Armenian kingdom. It's worth noting that in the period from 428 to 885, when in the mother land – in the central regions of Greater Armenia proper – the Armenian kingdom ceased its existence, the Armenians of the Eastern regions, united around the representatives of the Aranshahik princely dynasty, in V century headed by Vache and by the end of the century by Vachagan and preserved the fragments of the Armenian kingdom. Those traditions were also preserved during VI–IX cc. It had a significant role in fending the hordes invading from the North and North-Eastern regions of the Greater Armenia.

---

[3] Ibidem, p. 10.

[4] **Исмаил-Заде Д.** Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в. («Исторические записки АН СССР», вып. 66, 1960, с. 96–99).

[5] Mentioned Work., p. 130–135.

[6] **Ենգիբարյան Ն., Տիտանյան Մ.,** Շուշիի երկաթեդարյան դամբարանները, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 260:

Shushi and the surrounding territories were under the rule of the Khachen princes during that period. The life went on with its regular routine in that region.

In 2012 during the construction of a boarding-school in Shushi bones of a buried man were found as well as pipes made of clay. It was dated to V–VII cc[7]. In V–IX cc. Shushi, as a castle, continued to be the main link between Kura-Araxes Mesopotamia and Syunik and Ayrarat. The defense of those regions was considered as one of the top priorities by the Artsakh princes.

In 821, the Arabs, moving from Partav to the inner lands of Artsakh, plundered Amaras and took many hostages, establishing themselves in the castle Shikakar[8].

The historian recorded "Then, the brave and handsome Prince Sahl Smbatyan Yeranshahik and his mightly brothers attacked at dawn and killed them all, scattered and seized the hostages as if from the jaws of a lion"[9].

The representatives of the Artsakh princely houses started to increase their power from IX to XIII cc. The cultural and economic life thrived. Shushi, which back then was better-known by its names Kar or Karaglukh[10], Shoshikar, was not an exception from that regular and natural development. That name has preserved in some form until present days. The inhabitants of the neighboring villages of Shushi call some parts of the city "Kertsen Klokh", which can also be interpreted as "castle", an unassailable place. It's not surprising that in 1724 Ivan Karapet wrote to the Russian court, "I am with Tarkhan and Baghi yuzbashis in the sgh-nakh (fortified area) of Karaglukh"[11]. In 1725 ruthless battles took place against the Turkish forces.

In a letter sent on behalf of the commanders Avan and Ohan to the commander of the Russian forces it is stated that the Turks had already reached the castle of the mentioned commanders, and they add, "Fights with cannons and guns lasted for 8 days. They captured half of the fortifications of the Rock (namely the fortifications of the Shushi tableland – V.B.) but were unable to move for-

---

[7] U. A. Regnum /02-03-2012; KK, 2012, N 2 and 25/.

[8] Prominent historian B. Ulubabyan identified the castle of Shkakar with the castle of Shushi. See **Ուլուբաբյան Բ.,** Չրուցարան, Ե., 1997, p. 330:

[9] **Մովսէս Կաղանկատուացի,** Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983, էջ 255:

[10] This Karaglukh must not be confused with Karagllukh-Shikakar at Khramort.

[11] Հայ-ռուսական հարաբերությունները 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում, հատ. 2, մասն 3, Ե., 1967, էջ 186:

ward"[12]. Since on the one hand the Shushi tableland was quite large and on the other hand the terrain was broken and uneven, the Turks perhaps managed to capture several fortifications, however, the Armenian defenders, consolidating their forces, parried the enemy and drew them back.

Other facts testify to the existence of the castle in the Middle Ages. In 1981 during the construction works of the adjacent building for the Stepanakert Electrotechnical Factory "cross-stones, tombstones and traces of ancient residence were uncovered. One of the cross-stones dates back to 971, while the other one to 1252"[13].

In 2005 the exacavations in the adjacent part of the Armenian-Greek cemetery of Shushi revealed that there was an Armenian cemetery in that place and the cross-stones of that cemetery were used for new burials in the mid-XIX century. Archaeologists concluded that "Some five cross-stones found there from XII–XIII cc. attest that the Shushi tableland was inhabited by the Armenians in the most opulent period of the Khachen rulers"[14]. In Shushi proper, inside the walls, fragments of two cross-stones were found and one of them is currently kept in the Historical-Geological Museum of Shushi. It was brought to the museum from the territory of the gail where it was once used as a slate stone in the prison yard. The second fragment was found in the part of the city called Mkhitarashen gates and once used as a construction material of the castle. Both of them belong to the typical cross-stones of XII–XIII cc. Generally, about two dozen cross-stones were recorded in the close neighborhood of Shushi, which, except for one cross-stone dating to X–XI cc., may be dated to XII–XIII cc.[15]. There are some legends on some of the cross-stones. They are made of local white and yellowish limestone.

In the Middle Ages, Shikhab ad-Din an-Nasavi, the personal secretary of Sultan Jalal-ad-Din, referred to the existence of Shushi, calling the castle with the

[12] Ibidem, p. 286.

[13] **Մկրտչյան Շ.,** Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1985, էջ 209:

[14] **Պետրոսյան Հ., Սաֆարյան Վ.,** Միջնադարյան Շուշին ըստ հնագիտական հետազոտությունների, Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 270:

[15] **Պետրոսյան Հ.,** Շուշիի և շրջակայքի խաչքարային մշակույթը, «ԱրՊՀ հայագիտական ուսումնասիրություններ», հոդվածների ժողովածու, 4/2013, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 24:

name “Kaladara”. The latter attested that in the period of struggle against the Mongols, he, in an attempt to find shelter, moved from Gyanja and could reach the castle of Kaladara with great difficulties where there were Jalal ad-Din’s wife Daya Khatun with their son Mankatu-Shahr and others[16]. Probably, the Sultan’s biographer with the word “other” referred to Jalal ad-Din’s relatives and their servants who had chosen commander Avan’s palace-castle already well known by the beginning of XVIII century as a safe shelter from the Mongols. It’s also worth noting that even in the modern period the Artsakh Armenians called the Shushi fortress “ghala” and its inhabitants – “Ghletsek”. Shihab ad-Din an-Nasavi also notes that Shah’s family refuge was located in the cave on the top of a high cliff and there was also a spring inside the cave and also a mill in the neighboring gulch[17]. Another fact testifies in favor of this notion. In the vicinity of this same castle Persian King Key-Khosrov won his maternal grandfather and leader of Turks Afrasiyab[18].

The examination of the Shushi tableland and partial researches let us claim that from VI century until the end of the 20s of XIX century, that is to say the preliminary period of the Russian hegemony – the period of the construction of the main castle – there were separate castles in the above-mentioned tableland. In effect, the fortifications of Karkar, Shosh, Hunot and Karin Tak and castles of the tableland that existed since early Middle Ages in the neighborhood of the North-Eastern, Eastern and Southern parts were separate parts of the same defense system. Already in the beginning of XVIII century they were the key parts of the Small Sghnakh (fortified area) defense region. The main function of the defense of the gulch was upon them.

Since XVI century the Turks constantly made attempts to seize the gulch. They realized its strategic significance. By destroying those castle-systems, they would basically split Artsakh into two parts. The Meliks of Dizak and Varanda would be deprived of a link with Khachen, Jraberd and Gyulistan. In such conditions, the enemy would be able to abolish the Armenian principalities one by one.

---

[16] **Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави.** Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, 1973, с. 278.

[17] Ibidem, p. 278.

[18] **Ֆիրդուսի,** Սիաւուշ վեպ Շահ-նամայից, Շուշի, 1894, էջ 26:

Our observation has been grounded upon relevant facts by the archaeologists in some way. Based on the material discovered during the large-scale excavations at the neighborhood of Mkhitarashen gates it was discovered that "…this part inside the walls has been inhabited at least since the beginning of the I millennium BC. The fragment of a XIII century cross-stone visible in the construct of the castle wall is also of interest. This is a serious evidence to put an end to the Azerbaijani myth that the tableland of Shushi was initially populated by Panah. The castle is located almost opposite the village of Shosh and is only some 250 meters away from the cemetery with cross-stones. Quite possibly this castle was the famous rock or "sghnakh" (fortified area) of Shushi, which, according to some opinions, gave forth the name of the city Shushi[19]".

Judging from the walls preserved in the territory of Mkhitarashen gates we can conclude that there was a separate castle there from XVI–XVIII cc. that dominated directly the mountain pass.

The books published in the Soviet Azerbaijan refer to castles existing in the Shushi tableland before Panah's arrival in Nagorno Karabakh. Thus, in the end of 1940s the specialists of Architectural Monuments Preservation Department of the Ministers Council of the Soviet Azerbaijan examined the old buildings of Shushi. In the report by Alizade and Sardaryan it is stated, "In the South-Eastern part of the town, inside the defensive walls of Shushi, there are two structures, which have some similarities in blueprint; that is Ibrahim Khan's castle and a castle of his daughter Kara Boyuk. Ibrahim Khan's castle is surrounded by castle walls and towers on all four sides."

There were loopholes in the walls of Boyuk Khanum's castle. On the connecting arch of the entrance there is an inscription of the date of construction – 1120 Hijri, that is to say 1709–1710. Kara Boyuk Khanum's and Ibrahim Khans's castles were built before the construction of the fortress of the city[20]". The same inscription is mentioned in the booklet "Azerbaijan /Historical and Sightseeing Places"[21].

[19] **Սաֆարյան Վ., Պետրոսյան Հ., Ենգիբարյան Ն.,** Շուշին ու նրա շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները և հեռանկարները, էջ 93:

[20] Памятники архитектуры Азербайджана, т. 2, Баку, 1950, с. 120–129.

[21] «Азербайджан» (исторические достопримечательные места), под редакцией М. Казаева, Баку, 1960.

Whereas in the 48th volume of the second edition of the Great Soviet Encyclopedia it is stated, that both castles were founded in the South-Eastern part of Shushi built in the beginning of the XVIII century which are similar to each other to some extent[22].

The above-mentioned fact on the one hand substantiates the theory we put forward. It claims there had already existed several Armenian castles in the mentioned place before Panah Khan's arrival in the region. On the other hand some Azerbaijani scholars with corresponding material rejecting the approaches of their colleagues according to whom the history of the castle residence began in 1752, and it was founded by the Turks[23].

The written sources provide some information about that period. Thus, we read in the record of a gospel, written in 1691, probably in Tokhakh, and ransomed from captivity in 1804, "Margar, the son of Beniat, an interpreter of the Holy Gospel, who fell by the hand of the lawless and we, the sons of Margar Ghazancheci, who were born in the castle of Shushi and at that time were in the town of Nukhi saw that gospel in the hands of the lawless which inflicted great sorrow and grief upon us and we bought it with 51 gifts (i.e. monetary unit – V. B.) from the hands of the outlanders in 1805[24]". In another manuscript, written in 1708 about St. Holy Mother church of Shushi it is stated: "In 1708 estates were given to St. Holy Mother church of Meghri, let God have mercy upon bishop Melikset…[25]" The names of Melik Shahnazar the Elder, Melik Pek, Hurizat, Melik Shahnazar the Younger, Melik Aslan, Yeavr Bek and his spouse Kulusar are also mentioned in the manuscript[26].

As the highland of Shushi was the heirloom of Melik Shahnazaryan family of Varanda some branches of their dynasty established themselves there since the mid – XVII century.

---

[22] Большая Советская Энциклопедия, т. 48, 1957, статья о Шуше, The material about Ibrahim Khan's and Kara Boyok Khanum's castles is from the monograph **Տեր-Գասպարյան Ռ.,** Շուշի, pp. 34–35.

[23] **Шушинский Ф.** Шуша, Баку, 1968, с. 4, **Авалов Э.** Архитектура города Шуша, Баку, 1977, с. 20, 24.

[24] **Թօփճեան Յ.,** Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 64:

[25] Ibidem, p. 279.

[26] Ibidem.

On the Eastern side of "Gyavur Mount" on the Upper-Southern part of Shushi, in a small lowland 200 meters towards the West from the pathway that reaches the village of Karin Tak, Melik Shahnazaryans built a palace surrounded by walls in the mid-XVII century. It occupied 500 square meters and had 22 rooms. On 23 March 1920, during the Armenian-Tatar clashes that palace was burnt down[27]. Firudin Shushinksi also wrote about the buildings of Melik Shahnazar in Shushi. He says that during Panah's reign, when Melik Shahnazar was building the Southern walls of his castle, there was a huge fortification which the locals called "Melik Shahnazar's Cave"[28].

Hamid Algari, a scholar of a non-Armenian origin, the author of the work "Mirza Melkum Khan", that was published in Berkeley and at the California University in 1973, wrote about the presence of Armenians in Shushi in XVII century[29]. The book presents the biography of Mirza Melkon's dynasty, who was of Armenian origin and descended from Shushi. Hamid Algar proves with facts that the dynasty of Hovhannes Melkon had lived in Shushi since the 1690s. They were merchants and belonged to the entourage of the Persian Shah. Hakob, the only son of Hovhannes Melkon Khan, who later became a doctor, was born in Shushi in 1700. He had three offsprings – Aghanur Melkon, Tigran Melkon and Abraham Melkon.

Taking into consideration the fact that Artsakh was going through a period of war making use of his relations with the Shah, Mirza Melkon Khan, in order to enlarge the circles of his commercial business moved to Ispahan in 1720s. There by the order of the Shah he concentrated the monopoly of tobacco production and wholesale trade in his hands.

Following the death of Nadir Shah, Persia was undergoing a turmoil. Taking into consideration those political and economic circumstances his elder son Aghanur moved to India by the end of 1740s.

During the following decades, the descendants of the prominent son of Shushi settled down in Indonesia, France, Italy, Belgium. One of the descendants of that large dynasty the famous doctor Hovhannes Melkon Bek, who bore the

---

[27] **Мелик-Шахназаров Заре**. Записки карабахского солдата: воспоминания участника событий 1918–1920 в Нагорном Карабахе, Москва, 1995.

[28] **Шушинский Ф.** Шуша, Баку, 1968, с. 7.

[29] **Hamid Acgar,** Mirza Mackum Khan: a Study in the History of Iranian Modernism, Los Angeles, London, 1973.

name of his prominent grandfather, though living in Gent, kept his relations with his homecountry Artsakh and visted NKR for a number of times. Since 2001 Hovhannes Melkon has had his own house in Shushi and is considered an Honorary Citizen of the former capital[30].

In 2012, on the South-Eastern outskirt of Shushi about 100 meters North-West from commander Avan's palace a graveyard was uncovered during construction works dating to the early Christian period which needed a thorough and complex research. We believe that the excavations of that graveyard will shed a new light on the character of life and customs of the inhabitants of Shushi in IV–IX cc.

To form a correct opinion about the castle residences located in the Shushi tableland, to bring afore their role and significance in detail it is important to examine some issues regarding the present-day town and the adjacent fortresses.

Next to Karkar, opposite the city of Shushi, on the sloping valley stretching toward the gulch there is one of the oldest residences of Artsakh – Shosh. There is some information preserved in manuscripts about the village.

In one of the manuscripts the village is mentioned not by the form Shosh but as Shushu, "This Holy Gospel has been written by scribe Manuel in 1428 in the village of Shushi in the region of Amaras in Aghvan region…[31].

In the record of another manuscript dating one and a half century later the village is called Shushoy. In the record it is said, "I wrote this gospel with care in the province of Posa of the region Varanda which is also called province of Shushi. This gospel is written under the sponsorship of St. Stepanos whose grave is in the cave near St. Holy Mother. All this is written in 1575[32]".

So, we can claim that the village of Shosh was called Shushu or Shudhoy in the later periods which is in relevance to the place name of Shushi. It is worth noting that in the pronunciation of some words in Artsakh dialect the vowell "u:" has shifted into "o" in the literary variant. For example, "kyum – gom (barn), lakut – lakot (lad), kakur – kakor (dried dung)". Most probably due to such name shifts the variants Shushu, Shushoy and Shushin turned into Shosh. So, the descendants of the inhabitants of the present-day village of Shosh named their resi-

---

[30] **Հարությունյան Հ.,** Շուշիի քարեղեն անխոս վկաներ, Ստեփանակերտ, 2013, էջ 227:

[31] Matenadaran, manuscript N 8211, t. 359b–360a:

[32] Matenadaran, manuscript N 4375, t. 264 A, B:

dence Shushi in the Middle Ages and built a castle domineering over the surrounding area on the invulnerable Western edge of the gulch which became a salvation for Armenians living on the slopes of the gulch for centuries. As time went by the newly fortified residence derived its name from the name of the village and became Shushi (of the village) castle, and in the later period sometimes was called “Shushva ghala”. Later, the newly arrived Turks, in the same way as it was the case regarding the names of other residences, also adpated the phonetic pronunciation according to their language and made the form Shusha.

Rasul Rza, the Chief Editor of the Encyclopedia of Soviet Azerbaijan, without referring to any source, wrote in one of the newspapers of Baku, that their neighbor and brother Armenians took the city “Shusha” and adapting to their language have created the newly founded village[33]. Perhaps this is the case when one can say whatever comes to mind. The great son of Shushi Leo has also addressed the etymology of the name of the city of Shushi.

He wrote, “Until today people call that castle-town with the name “Shoshuay Ghala”. An unknown contemporary considered the name “Shushi” corresponding to this name, which, of course, is the transformation of the name “Shoshuay”. It is thought that the rocky big castle, the residence of khans, received its name from the little village inhabited by Armenians which now also exists on the Eastern side of the town. However, we think this variant is not possible and we believe that the opposite was the case; the village received its name from the castle, while the castle, probably, also existed in the ancient times[34]”. Agreeing with the prominent historian on the notion that Shushi existed in the ancient times, however, we think that his conclusion regarding the name of the city is not grounded and is not acceptable.

The defense system of Shushi would not be complete lest natural caves were found along the gulch with some distance from one another which during the ages Armenians fortified and made more unassailable.

There are caves on the Eastern outskirts of Shushi in the village of Hunot. The associate member of “Nor Dar” wrote about one of them in 1899, “The first entry of the cave, which is rocky, is the apartment of a guard of door watch; the second place is for servants and the third is a vast and beautiful cavern which is

---

[33] **Ուլուբաբյան Բ.,** Փորձության օրերի խորհուրդը, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 33:

[34] **Լէօ,** Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838–1913), Թիփլիս, 1914, էջ 59–60:

the apartment of the ruler. There was also fresh water in the cave[35]". Particularly, next to Karin Tak, on two banks of the rivulet there were impenetrable caverns.

One of XIX century authors described the Aleksan's Ghuzu cavern, one of the huge caverns of ¾ verst long (0,8001 meters) on the South-Eastern side of the village preserved in the rocks; "The cavern consists of two parts; the first part with an area of 24 square arshin (17,0688 square meters) is flat, dry and full of light …, the second part of the cavern begins right where the first one ends while connecting with it through a small opening, that part of the cavern is terribly dark and humid…the water drops flowing down the upper part of the cavern, make a puddle. An entire village might be hidden in that cavern, and no one would suspect of presence of people, especially, given the fact that the forest does not allow to see the cavern at once[36]".

Mosun, Apun, Yeghunik caverns, Khan's amarats (palace) are also well known. The latter "are also unassailable and old caverns, the first ones are partly concealed and are also located on the mound on the right bank of the same stream", recorded Makar Barkhudaryan[37].

In the life of the Armenians of Artsakh the cavern of the Avan rock with the same name had an important role. It "had a round shaped entrance which is still difficult to climb, very deep, terribly dark and quite long, the end of it almost reaches the bottom of Shushi. …In the depth of the cavern there is also a water spring", described Makar Barkhudaryan[38]. In the beginning of XVIII century the above-mentioned cavern was constructed, fortified by the commander Avan and became the military station of Small Sghnakh.

Since that period, after Gandzasar, Shushi became the second big center of resistence movement of the Armenians of Artsakh and had an inestimable role in attaching a new ideology to the struggle for independence and the recovery of statehood for the Armenians of the region. During the following hundred years Avan's cave or palaces, abandoned and left with no care due to natural disasters and careless attitude of people, was mostly destroyed. If in XIX and XX centuries especially treasure hunters put special effort in that, during the whole Soviet

---

[35] Նոր Դար, N 79, 1899, էջ 3:

[36] **Осипов Г.** Селение Дишъ-Алты Шушинского уезда Елизаветпольской губернии («СМОМК», вып. 25, Тбилиси, 1898, с. 122).

[37] **Բարխուդարյան Մ.,** Արցախ, Ե., 1999, էջ 134:

[38] Ibidem.

period, by the provocations of Azerbaijani authorities, every trace of the Armenians was being erased, especially everything that concerned the monoethnic history of the residence before 1752.

Archbishop Sargis Jalalyan, who was in Avan's palaces several decades before Makar Barkhudaryan, described it as follows, "On the protruded part of this wall, east from the difficult area is prominent prince Melik Avan's castle with many rooms built of crude rocks inside the strong three-storied wall behind which, they say, there is a three-storied palace with its facilities, a separate house, reserve and a hotel. I wanted to see the same building myself and to do that I reached with difficulty the first wall that is called prebattery and after that to the upper, inaccessible castle…Though I was afraid and did not wish to pass beyond it, however, the beauty of the magnificent castle and the encouragement of my fellow companions made me go on. Truly, the building was awesome and wonderful, worth seeing and admiring. After examining all of its rooms and structures I went down to the river…[39]"

Thus, for decades the Azerbaijani authorities and scholars who implement their orders have been trying to prove their own people and the world that Shushi was built in the second half of XVIII century by Panah Khan and that it is Azerbaijani.

The fortified residences of Karkar, Shosh, Hunot, Karin Tak, Zarist stretching along the highland and gulch of Shushi, as well as the adjacent fortresses and observation points were becoming increasingly populated and stronger.

Our observation was in some way grounded by corresponding facts also by archaeologists. The diverse materials, cross stones, walls and remnants of towers which refer to the events spanning from the I millennium BC until the events that took place at the beginning of XVIII century uncovered at the Mkhitarashen gates in the area of the walls during the large-scale excavations are a serious evidence to put an end to the Azerbaijani myth that the highland of Shushi was populated initially by Panah.

From a geographical point of view, the location of Shushi in one of the key points en route from steppe to the depths of the Armenian highland made it a fortified residence since the early Middle Ages. The hordes that were trying to

[39] **Ջալալեանց Ս.,** հ. բ, էջ 247:

invade Ayrarat, the heart of the Armenian highland, from the North and the East were held back by the strongholds created harmoniously by nature and men and were crushed down. The year by year increasing threat forced the princes of Artsakh to make the castle residence more impenetrable.

In the spirit of its time step by step it turned from an ordinary castle into a defense system. The Armenian forces turned the castles stretching along the gulch of Shushi into an inpassable shield. It gained more significance during the years of Sghnakh struggle giving rise to traditions which brought up many generations and defended the borders of their homeland successfully. In the Middle Ages, the castles built on the highland took their name “Shushii Kar” or Sghnakh from the neighboring ancient Armenian residence Shosh which in modern times was better known in the region as Shushi. In time, it became one of the big economic, political and cultural centers of Armenia.

ՇՈՒՇԻ ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(Ք.ա. 1-ին հազարամյակ – XVIII դարի սկիզբ)

ԲԱԼԱՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Տասնամյակներ շարունակ Ադրբեջանի իշխանությունները և նրանց պատվերը կատարող հեղինակները իրենց ժողովրդին ու աշխարհին փորձում են ապացուցել, որ Շուշին կառուցվել է XVIII դարի երկրորդ կեսին Փանահ խանի կողմից և այն ադրբեջանական է: XVI դարից սկսած թուրքերը անընդհատ փորձում էին նվաճել Շուշիի սարահարթը և դրա հսկողության տակ գտնվող կիրճը: Վերացնելով այդ տարածաշրջանի ամրոցների համակարգը, նրանք ըստ էության Արցախը կկիսեին երկու մասի, կարողանալով առանձին-առանձին հաշվեհարդար տեսնել հայկական իշխանությունների հետ: Տարեց տարի ահագնացող վտանգը Արցախի իշխաններին դրդում էր առավել անխոցելի դարձնել բերդավանը, որ առավել ընդգծված դերակատարություն ունեցավ սղնախական պայքարի տարիներին: Հարևանությամբ գտնվող հնադարյան Շոշ հայկական բնակավայրի անունից սարահարթի վրա կառուցված ամրոցները միջնադարում ստացան Շուշիի քար

կամ սղնախ անունը, որը նոր ժամանակներում տարածաշրջանում ավելի շատ հայտնի էր Շուշի անունով: Այն ժամանակի ընթացքում դարձավ հայության խոշոր տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կենտրոններից մեկը:

КРЕПОСТЬ-ПОСЕЛЕНИЕ ШУШИ В ДРЕВНИХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЯХ

(I тыс. н.э. – нач. XVIII века)

БАЛАЯН В.

Резюме

На протяжении нескольких десятилетий азербайджанские власти и исполняющие их заказ исследователи пытаются доказать своему народу и миру в целом, что Шуши был построен во второй половине XVIII века Панах ханом и что он является азербайджанским. Начиная с XVI века турки неоднократно пытались захватить Шушинское плато и прилегающее к нему ущелье. Уничтожив крепостную систему, они, по сути, разделили бы Арцах на две части и смогли бы расправиться с армянскими княжествами в отдельности.

Нарастающая из года в год угроза вынуждала арцахских князей укреплять крепости, делая их менее уязвимыми, что сыграло важную роль в период разногласий между сгнахами. По названию древнего поселения Шош, расположенного неподалеку, крепости, построенные на плато в средние века, стали называться «камень Шоша» (крепость Шоша Кар, от арм. кар – камень, здесь – в значении «крепость») или «сгнах», который впоследствии стал известен в регионе как Шуши. Со временем Шуши стал одним из крупных экономических, политических и культурных центров армянства.

THE LEGAL-ADMINISTRATIVE POLICY OF THE OTTOMAN AUTHORITIES IN THE ALEXANDRAPOL UYEZD IN MAY-NOVEMBER 1918

HAYRAPETYAN A.
armenani@mail.ru

In 1918 the military-political situation in the Caucasian front of WWI dramatically changed to the detriment of the Armenian people. The Transcaucasian Seim attempted to reach a consensus with the Ottoman Empire after the Soviet Russia emerged from the war under the Brest-Litovsk treaty, but it failed. The resumption of the Turkish-Transcaucasian war on April 1 resulted in the triumph of the Turkish troops as a consequence of the anti-Armenian position of the regional Georgian and Tatar figures. On the night of May 14 after the fall of Kars, voracious Turks also demanded to hand over Alexandrapol[1] and then without waiting for any response and after a brief bombardment, they occupied the town and most of the homonymous uyezd[2].

Interestingly, on the eve of the ultimatum, Alexandrapol was almost impenetrable in terms of protection. Only the official number of the fortress garrison was 506 officers and 5576 soldiers with 100 machine guns and 134 cannon. Besides, the first Armenian division, the Armenian unified military unit and Andranik military unit were located in the town and surrounding villages – in total about 16,000 soldiers and 1100 officers[3]. General T. Nazarbekyan, Colonel D. Beck-Pirumyan, A. Hovsepyan, Karakeshishyan, S. Samartsyan and others were in Alexandrapol. Even at the moment of the Turkish attack, there was a military unit of 7000 in the town. However the resistance of the fortress garrison continued only 3 hours. According to eyewitnesses, at the beginning of the attack the garrison showed resistance and

---

[1] **Հարությունյան Ա.,** Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984, էջ 171:

[2] **Խատիսեան Ալ.,** Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 73:

[3] **Մելիքյան Վ.,** Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Հայաստանում և Անդրկով-կասում (1918 թ. հունվար-մայիս): Մայիսյան հերոսամարտերը, Հայոց պատմություն, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.), h. III, գիրք II, Ե., 2015, էջ 622:

even killed 180 Turks (9 casualties on the Armenian side)[4] but 2 hours later the Armenian troops and most of the urban population left Alexandrapol. At the suggestion of the fortress commandant Yankovski those who had remained were supposed to send a delegation headed by Mkrtich Ghazaryan to the Turks, and having received guarantees of life, property and honor they handed over the town[5]. Analyzing the secrets of the Turkish victories the periodical "Kavkazskoe slovo" wrote, "If we look carefully, it will become clearer that all the successes of the Turks from Trabzon to Alexandrapol were considered to be the result of diplomatic intrigues and the violation of international law rather than successful military operations in the real sense of the latter"[6].

The Armenian military command which naively thought that the Turks would not pass the Akhuryan river also had a share in Alexandrapol's downfall[7]. The appointment of General M. Areshyan, who was known for his defeatist mood after Sarighamish, to the post of the general commander was also unreasonable and illogical. By the way, trying to take advantage of the situation, the small population of Alexandrapol muslims sent a delegation headed by two Greeks and an Armenian to the Turkish command on May 15 offering to hand over the town without fighting[8].

At that fatal moment for Alexandrapol when the city was about to collapse it was left in panic by the members of Municipal council and administration, the heads of social, economic and refugee organizations as well as by the whole staff of the municipal police[9]. Even the local spiritual leader, Artak Vardapet, left Alexandrapol[10]. Realizing his mistake, a few days later he returned and tried to get permission from the Turkish command for the return of the refugees to the town. But the Municipal Council and administration members moved to Tiflis and thus the city autonomy ceased to exist[11].

---

[4] **Յովսէփեան Մ.,** Ալէքսանդրապոլը՝ գրաւումէն ետք (ականատեսի պատմութիւնը), Աշխատանք, Ե., 1918, Գ տարի, 8 (26) յունիսի, շաբաթ, N 6 (206), էջ 1–2:

[5] The National Archive of Armenia (hereafter NAA), fund 105, list 1, work 2768, N 51.

[6] Кавказское слово, Тифлис, 1918, 17-ое мая, с. 1.

[7] Դրութիւնը Ալէքսանդրօպօլի շրջանում, Մշակ, Թիֆլիս, 1918, 12 մայիսի (29 ապրիլի):

[8] **Աարպետ,** Ալէքսանդրօպօլ քաղաքի 200 օրւայ գրաւումը Օսմանեան զօրքերից, Մշակ, 1918, 21 դեկտեմբերի:

[9] NAA, f. 57, l. 5, w. 187, n. 1–41.

[10] NAA, f. 57, l. 5, w. 178, n. 10–13.

[11] NAA, f. 105, l. 1, w. 2711, n. 3, **Աարպետ,** նշվ. աշխ.:

The attitude of the Alexandrapol people towards their "native" authorities has been best reflected in the press of that time. An anonymous correspondent of "Mshak" wrote, "Our Dashnak fathers have fled the town taking with them the money of food and other establishments, treacherously humiliating the people with whose name they were ripping their throats out"[12].

Realizing the temporary character of their success, the Turks didn't exercise the Ottoman system of governance in the siege uyezd of Alexandrapol. The uyezd authorities had no connection with the Ottoman civil authorities and the uyezd governor was directly subordinated to the Kars Front commander[13]. The uyezd was divided into village groups and villages headed by bash-mukhtars (senior village heads) and mukhtars (village heads). The town in its turn was also divided into 6 districts.

Immidiately after the seisure of Alexandrapol, the Turks restored the functioning of the municipal autonomy. On May 17 by the order of the Ottoman Military Command the general assembly of the civilians headed by the Commercial Gymnazium supervisor Levon Sargsyan[14] formed a municipal council of 29 members (16 Armenians, 3 Greeks, 3 Muslims, 3 Russians, 2 Georgians, 2 Jews). The next day the municipal council in the result of close-door and secret ballot chose a 15-member executive body from its composition – the municipal administration with 16 commissions (sanitary, food, auditing, financial, etc.)[15]. L. Sargsyan was elected the mayor of Alexandrapol and the head of the municipal council and administration, P. Merkurov and Haji Yusuf-Oghli-Yusufov were elected assistants, Tsikhistov was elected as secretary, Mubayajyan – as a translator[16]. The uyezd administrative offcials – bash-mukhtars and mukhtars, were also subordinated to the municipal autonomy.

On May 19, the Turkish command recognized the legitimacy of the municipal authorities, and three days later, Vahid Pasha, who arrived in

---

[12] Ալէքսանդրօպօլում, Մշակ, 1918, 20 յունիսի:

[13] NAA, f. 200, l. 1, w. 126, n. 105–109.

[14] **Ալեքսանյան Կ.,** Փաստաթղթեր 1918 թ. մայիսին թուրքական բանակի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման և քաղաքային ինքնավարության նոր մարմինների ձևավորման վերաբերյալ, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Ե., 2011, N 1, էջ 24–40, **Idem,** Ալեքսանդրապոլի գաւառի տեղական իշխանութեան գործունէութիւնը թուրքական ռազմակալման շրջանում (մայիս-դեկտեմբեր 1918), Հայկազեան հայագիտական հանդէս, h. ԼԴ., Պէյրութ, 2014, pp. 283–300:

[15] NAA, f. 200, l. 1, w. 125, n. 8, f. 105, l. 1, w. 2713, n. 30

[16] NAA, f. 105, l. 1, w. 2711, n. 5

Alexandropol, met with the members of the council. The Council submitted a petition consisting of 9 articles to the Turkish military commander demanding to respect the personal, property and honor immunity of the people, to free the citizens from the arbitrariness of Turkish officials, to stop looting, violence and falsifications as well as allow about 120,000 Armenians to return to their homes in Kars[17].

On June 26 the Municipal administration was reorganized and all the cases were concentrated in the five departments under general supervision (financial-economic (headed by Ter-Martirosov), administrative (headed by S. Ghazaryan), sanitary-medical (headed by Tsikhistov), technical (headed by Chakhmasazov) and food (headed by Yusufov))[18].

In order to clarify the Tax policy in August a new body was created under the chairmanship of the governor of the Alexandrapol uyezd – Idare mejlis (an administrative board adjacent to the governor) which included members of the municipal administration. During the following month three main types of taxes were constituted: a. for domestic animals, b. for land and real estate and c. for trade and work.

Finally on September 4, 1918 the diplomatic representation of the Republic of Armenia headed by G. Khoyetsyan started its activities in Alexandrapol, and it became an intermediary between the Armenian and the Ottoman authorities until the withdrawal of the Turkish troops[19].

In fact, during the Turkish supervision the municipal autonomy of Alexandrapol in the absence of the national parties and other state institutions became the only body to concentrate in its hands the governance of not only the town but also all the public and state affairs and at the same time, being the intermediary between the uyezd population and the Turkish command, tried to restrain Turkish violence as much as possible and to protect the interests of the Armenian population, to ensure its physical existence[20]. In accordance with one

---

[17] **Առըպետ,** նշվ. աշխ.:

[18] NAA, f. 105, l. 1, w. 2710, n. 5.

[19] **Ալեքսանյան Կ.,** Ալեքսանդրապոլի գավառում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի զեկուցագրերը Արտաքին գործերի նախարարին՝ ներկայացուցչության գործունեության և Ալեքսանդրապոլի գավառի իրադրության վերաբերյալ (1918 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Ե., 2014, էջ 112–149:

[20] NAA, f. 200, l. 1, w. 125, n. 8.

of the reports written by the head of the diplomatic representation of the Repabulic of Armenia in Gyumri G. Khoyetsyan "the municipal autonomy initiated petitions with positive outcomes prevailingly concerning those issues which being of a huge state significance were considered to be out of their competency"[21].

The priority of the newly founded municipal authorities became the return and the easing of the tax burden.

The administration organized grain purchases[22]. For the needs of the population and especially for the restitution of bread consumption the municipal council formed a commission engaged in the organization of grain trade on July 26, 1918 and then betook the return of the sums taken by the members of the former administration from the Alexandrapol bank (1.200.052 rubles)[23]. The financial problems between the new and old municipal authorities were ironed out only in September 1918 right after L. Sargsyan's (who had arrived in Tiflis) request to the diplomatic representative of the Republic of Armenia in Georgia A. Jamalyan[24].

One of the concerns of the municipal autonomy became the fight against epidemics. Steps were taken to invite doctors from Yerevan and Tiflis, to bury the dead of the cholera in special places, and to open hospitals for the treatment of venereal diseases[25]. Attempts were also made to revive the school work by bringing back teachers from Alexandrapol who had fled to Yerevan and Tiflis[26].

Due to the consistent steps taken by local authorities since June, the life of the town gradually went into a normal course – restaurants, hotels, public catering centers and shops were reopened. Perhaps the authorities were only unable to protect the people living in Alexandrapol form the robbery by the Turks.

The contemporaries appreciated the activities of the Sargsyan-led organization in the period of the six-month Ottoman war. In particular, the diplomatic representative of the Republic of Armenia in Alexandrapol G. Khoyetsyan in his report sent to the Ministry of Foreign Affairs on December

[21] Ibidem.
[22] NAA, f. 105, l. 1, w. 2713, n. 8–9, f. 200, l. 1, w. 125, n. 11.
[23] NAA, f. 105, l. 1, w. 2711, n. 103.
[24] NAA, f. 105, l. 1, w. 2711, n. 103–114.
[25] NAA, f. 105, l. 1, w. 2710, n. 62.
[26] NAA, f. 200, l. 1, w. 97, n. 26.

4, 1918, wrote, "when the former administration fled… the mayor L. Sargsyan and M. Ghazaryan stayed to help the poor people out as much as they could. What they have experienced during these six months ... their endurance, their mighty and courageous protest against all of them even beyond their competence ... their self-sacrifice, honesty and courage awaken only deep respect"[27].

Turkish authorities persistently avoided re-launching the justice system in the occupied uyezd. Though Vehib Pasha pledged to establish a court in response to the claim of the municipal autonomy and there were even worked out conditions (the Turkish side would have to appoint the court head, prosecutor and the investigator, and the municipal autonomy would have to appoint other members of the court), nevertheless, the judicial system did not work. Throughout the following six months, the perpetrators of serious crimes were sent to Kars, and minor offences were being investigated by the Commission of "the Examination of legal disputes between citizens" under the municipal autonomy[28].

Instead, the Turks started to form a new police system with great efforts. According to the contemporaries in the morning on May 16 the Turkish command appointed patrol groups in the streets and quarters of the town to preserve order and their rule but in fact to give an official character to the mass looting[29]. Another four days later a 50-member Turkish-Armenian police station was formed a – Turkish-Armenian mixed police – the so called "avcı taburi" (Hunters' battalion – A.H.), their Muslim members were armed with Mosins and bullets and the Armenians as traitors with only Mosins[30].

One of Shoragyal former beks – Khatun-oghli Mahir bey was appointed as the head of the Alexandrapol uyezd gendarmerie[31]. According to Atrpet, apart from the unbridled blowouts at the expense of the people living in the town and sexual pleasures, he looted all the abandoned houses with his pack. So when Vehib pasha, who arrived in Alexandrapol on May 22, 1918 and met the members of the municipal council, the request of the latters was to free them

---

[27] NAA, f. 105, l. 1, w. 126, n. 90–96.

[28] NAA, f. 200, l. 1, w. 125, n. 9–10.

[29] Ալէքսանդրօպօլում, Մշակ, 1918, 20 յունիսի:

[30] **Յովսէփեան Մ.,** Ալեքսանդրապոլը՝ զրաւումէն ետք (ականատեսի պատմութիւնը), Աշխատանք, 1918, 8 յունիսի:

[31] **Ատրպետ,** նշվ. աշխ.:

from Mahir bey. Although the Turkish military commander declared that "Ottoman military officers were not capable of doing evil"[32], a few days later Khatunoghli Mahir bey was dismissed. The Kurdish Thahib bey, who replaced him as the head of the Gendarmerie, "put an end to the plunder of the Armenian population"[33]. Hundreds of innocent people, were detained on the basis of false statements, suffered terrible tortures in Kars prisons for many months. A lot of people disappeared, others were shot without knowing what their crime was. Khoyetsyan wrote in his messages concerning the activities of the Alexandrapol gendarmerie: "There has occurred a disgrace that has no name. It became possible to force the landlord to sell his house to a tatar without being paid. It also became possible to kill, to injure and then to arrest the injured person. Particularly money disputes were easily resolved. The gendarmerie chief called his debtor, took the debt and put it in his pocket. And this lasted for 6 months"[34].

The village cases' investigation and the solution of villagers' problems were assigned to the priest Ter-Grigoryan, to a person who was ready to resort to any means to solve people's problems. For his dedicated work, Ter-Grigoryan won the hatred of the Turkish authorities, especially the police. He was arrested and sent to the Kars prison on false accusation and then beheaded in an abandoned trench. The same destiny was also awarded to poet Nikoghayos Dzitoghtsyan. Under the pretext of taking to Kars he was arrested and then killed in the wage in the result of rifle butts' strikes. Mutafyan, Hekimyan, Mayo from Kaghzvan, Tigran Shekoyan and others were tortured in the Kars prisons for months without serious accusations[35]. The periodical press of the time is full of stories about terrible crimes committed by the Turkish police in Alexandrapol. For example, the governor of Alexandrapol uyezd, Rahim bay had captured Yuzbashyan's house and the shop where there were metalware, construction materials and steel items of about one million roubles. Afterwards, Harutyun Yuzbashyan, who returned to the city, demanded from

---

[32] Ibidem, p. 3.

[33] **Առաջեա,** նշվ. աշխ., Մշակ, 1918, 25 դեկտեմբերի:

[34] NAA, f. 200, l. 1, w. 126, n. 94–95.

[35] **Առաջեա,** նշվ. աշխ., Մշակ, 1918, 21 դեկտեմբերի:

the Turkish authorities to return his possessions, but he was arrested immediately with false statement, charged with espionage, and was expelled”[36].

In the first days of the military occupation the Turkish command ordered the people living in the town to hand over their weapons and threatened to shoot them in case of disobedience. Foreseeing the real purpose of that order, the Alexandrapolians, through the town council, immediately handed over the bulk of the weapons. As a result of subsequent searches, no weapons were found among the inhabitants, so the Turkish gendarmes continued their favorite occupation – looting. In villages, the searches were generally turned into irregular looting[37].

With the support of the same gendarmerie, after the Ottoman army entered Alexandrapol, the tatars opened the abandoned houses and shops seizing the possessions of the people who had left them[38].

Often, as a result of police machinations, whole villages were deprived of their settlements. For example, Adiyaman was inhabited by Muslim immigrants from the province of Yerevan. In response to requests for return of the village to their legitimate owners, the gendarmerie chief stated that “the adiamants were deceitful, and the Turkish government had always had a fair attitude toward the Armenian subjects”[39].

In another case, when a Turkish soldier was found dead on the road to Horom, the police sent a mounted group with cannon to Horom to punish the villagers even without initiating any investigation[40].

During the six months of its existence, the police tried to hide the traces of Turkish atrocities. The population of the uyezd was forced to write letters of gratitude and give false testimony, the priests were forced to present victims of mass killings as victims of natural disasters, and those who died of torture as pediculosis drowned. In parallel, police collected documents that would show

[36] **Ատրպետ,** Ճաղի փաշա, Մշակ, 1918, 31 դեկտեմբերի, NAA, f. 200, l. 1, w. 126, n. 41–42.

[37] **Յովսէփեան Մ.,** Ալեքսանդրապոլը՝ գրաւումէն ետք (ականատեսի պատմութիւնը), Աշխատանք, 1918, 8 յունիսի:

[38] **Ատրպետ,** Ալէքսանդրօպօլ քաղաքի 200 օրվայ գրաւումը Օսմանեան զօրքերից, Մշակ, 1918, 26 դեկտեմբերի:

[39] NAA, f. 221, l. 1, w. 89, n. 61.

[40] NAA, f. 200, l. 1, w. 126, n. 70.

the world the “atrocities of the Armenians against the poor Muslims” and would justify the retaliatory rigors of the Turkish government[41].

Summing up the brief review of the administrative legal policy of the Ottoman Empire in the uyezd of Alexandrapol in May-November 1918 we should note that Turks didn’t constitute the Ottoman system of governance in the occupied territories. Instead of it in order to give legal character to their “illegalities” the activities of the municipal autonomy was restored right after the occupation of the town. In the same way, instead of re-launching the justice system, the Turkish command created a police structure called upon not to maintain order but to conceal the traces of their own crimes.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

1918 թ. գարնանն աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում ռազմա-քաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանի պատերազմից դուրս գալուց հետո Անդրկովկասյան սեյմը փորձեց Օսմանյան կայսրության հետ փոխհամաձայնության եզրեր գտնել, սակայն հաջողության չհասավ: Ապրիլի 1-ին վերսկսված թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը վերածվեց թուրքական զորքերի հաղթարշավի: Մայիսի 14-ի գիշերը թուրքական հրամանատարությունը վերջնագրով պահանջեց իրեն հանձնել Ալեքսանդրապոլը, ապա չսպասելով պատասխանի՝ կարճատև ռմբակոծումից հետո տիրեց քաղաքին ու համանուն գավառի մեծագույն մասին: Քաղաքը լքեցին բնակչության մեծ մասը, քաղաքային իշխանություններն ու ոչ պաշտոնական կազմակերպությունների ղեկավարները, ոստիկանությունը իր ողջ կազմով:

[41] NAA, f. 221, l. 1, w. 89, n. 60–61.

Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո թուրքերը զուտ անվանապես վերականգնեցին քաղաքային ինքնավարության գործունեությունը:

Նրանք ստեղծեցին ոստիկանական մի մարմին, որը վեց ամիս շարունակ զբաղվեց ռազմակալված շրջանը թալանելով և թուրքական վայրագությունների հետքերը թաքցնելով:

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА ОСМАНСКИХ ВЛАСТЕЙ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В МАЕ-НОЯБРЕ 1918 ГОДА

АЙРАПЕТЯН А.

Резюме

Изменившаяся весной 1918 года обстановка на Кавказском фронте стала для армян угрожающей. После подписания Брестского мира Советская Россия вышла из войны. Закавказский сейм стал предпринимать попытки сближения с Османской империй, однако это не увенчалось успехом. Возобновившиеся с первого апреля военные действия турок в Закавказье завершились победой турецких войск. В ночь на 14 мая турецкое командование потребовало сдать Александрополь и, не дожидаясь ответа, захватило город и большую часть уезда. Большинство жителей вместе с членами правления городского совета, руководителями общественных и беженских организаций и личным составом полиции покинули город.

Захватив Александрополь, турки восстановили деятельность городского самоуправления, сосредоточившего в своих руках общественно-государственные структуры уезда и одновременно выступавшего в качестве посреднического звена между населением и турецким командованием. Система правосудия в уезде отсутствовала. На пятый день после взятия города был учрежден полицейский орган, который буквально грабил население, уничтожая повсюду следы жестокости турок.

ԱՇՈՑՔ ԳԱՎԱՌԸ 1728 Թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿՈՒՄ

ՄԻՐԶԱԲԵԿՅԱՆ Գ.
georgimirzabekyan@yahoo.com

Հարկամատյանը կարևոր սկզբնաղբյուր է տարածաշրջանի ժողովրդագրության և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների բացահայտման համար: Դեռևս 1970-ական թվականներից վրացի հեղինակավոր հետազոտողների՝ Ս. Ջիքիայի և Ն. Շենգելիայի կողմից մեծ ծավալի աշխատանք է տարվել վերծանելու և թարգմանելու 1728 թ. օսմանյան իշխանությունների կազմած Թիֆլիսի վիլայեթի հանգամանալից աշխարհագիր-ցուցակները[1]: Այդ երկհատոր աշխատությունը հրատարակվել է Թիֆլիսում, որն ընդգրկում է նաև Արևելյան Հայաստանի մի շարք երկրամասեր, որոնց թվում է Աշոցքի (օսմաներեն բնագրում՝ Քայըոլի) աշխարհագիրը: Հարկ է փաստել, որ վրացերեն թարգմանությանը հաջորդում է օսմաներեն բնագիր տեքստի պատճենը[2]: Օսմաներեն բնագրի հետ համեմատության շնորհիվ կարողանում ենք հավաստիանալ հարկացուցակի վերծանության ճշգրտության մեջ և երբեմն կատարել համապատասխան սրբագրումներ:

Աշոցք գավառի հարկացուցակը, որը զետեղված է գրքի առաջին հատորում[3], աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունի, քանզի այն հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու 1728 թ. նշյալ գավառի բնակեցվածությունը, բնակավայրերի քանակը, ազգաբնակչության էթնիկական կազմը, դիտարկելու գյուղերի անունները, պատկերացում կազմել պահանջվող հարկերի վերաբերյալ և այլն:

Աշոցքի օսմանյան աշխարհագիրն ունեցել է հետևյալ հերթականությունը. հարկամատյանում նախ նշվում է գյուղի անունը, որից հետո շարադր-

---

[1] 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს სერგი ჯიქიამ და ნოდარ შენგელიამ. თბილისი: ჰოროხი, 2009–2010.

[2] Նույն տեղում, հ. 1, էջ 564–829, հ. 2, էջ 464–724:

[3] Նույն տեղում, հ. 1, էջ 810–829:

վում են գյուղացիների անուն-հայրանունները, այնուհետև՝ հարկատեսակները՝ իրենց փողային արժեքներով, նշելով նաև ընդհանուր գումարը, որից հետո նկարագրվում են այդ գյուղի աշխարհագրական սահմանները:

Ըստ օսմանյան աշխարհագրի, Աշոցք գավառը, որն այդ ժամանակահատվածում պատկանել է Թիֆլիսի լիվային, բաղկացած է եղել 51 բնակավայրերից, որոնցից 16-ը՝ չբնակեցված: Բնակչության թվով ամենամեծ գյուղերը Ղազանչի (օսմաներեն բնագրում՝ Քազանչի) և Քոչա բնակավայրերն են եղել, որոնք ունեցել են համապատասխանաբար 190 և 146 հարկատու: Մյուս գյուղերի հարկատուների թիվը անհամեմատ քիչ է գրանցված՝ տատանվելով 7-ից 85-ի միջև: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Աշոցք գավառի գյուղացիները մեծ թիվ չեն կազմել: Ինչ վերաբերում է գյուղերի դատարկվելուն, ապա դրա պատճառների մասին ստույգ հետևություն անելը գրեթե անհնար է, քանի որ մեր ձեռքի տակ չունենք որևէ վկայություն:

Հարկ է ընդգծել, որ հարկացուցակում գյուղերը ներկայացվել են նաև ըստ մահալների: Օրինակ՝ վերոհիշյալ Ղազանչի գյուղը բաժանված է եղել երկու՝ Քահանայի (Քեշիշի) և Սարգսի մահալի միջև: Այդ համատեքստում, ուշագրավ է նաև մեկ այլ իրողություն. գյուղում եկեղեցու առկայության դեպքում, բնակչությունը ներկայացվել է անջատ, սակայն, ընդհանուր հարկաչափի գրանցումը կատարվել է միասնական ձևով: Աշոցք գավառում այդպիսին էր Օրթալու գյուղը:

Գյուղերում ապրող մարդկանց անուններից դատելով՝ նրանց ճնշող մեծամասնությունը հայեր են: Մահմեդականները հայ բնակչության հետ խառը բնակվել են միայն Քասաբ (6 մահմեդական, 10 քրիստոնյա), Թերզի Օղլու (5 մահմեդական, 30 քրիստոնյա), Սելիմ (1 մահմեդական, 27 քրիստոնյա) և Ջիգրաշեն (1 մահմեդական, 33 քրիստոնյա) գյուղերում:

Անշուշտ, հանդիպում ենք նաև այնպիսի դեպքերի, երբ անուն-հայրանուններից մեկի բաղադրիչը տեղ-տեղ կարող է օտարածին լինել (օրինակ՝ Դուլի, Ալահվերդի, Միրի), սակայն նման դեպքերում, հաշվի առնելով ընտանիքի անդամներից մեկի՝ հոր կամ եղբոր հայկական ծագման անունները, վերականգնվում է հարկատուների ազգային պատկանելությունը:

Անձնանունների համատեքստում հետաքրքրական է վրացերեն տարբերակի համեմատությունը: Այստեղ նկատում ենք, որ որոշ հայկական անձնանուններ վրացի հետազոտողների կողմից ընթերցվել են ոչ ճիշտ, որը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է անձնանունների

համակարգին ոչ բավարար չափով տիրապետելու գործոնով: Բացի այդ, կան մի շարք օրինակներ, երբ հեղինակները թերացել են հետևել անունների՝ օսմաներենի փոխարկման օրինաչափությանը և տվյալ անունը մեկ այլ տեղ արձանագրել են այլ կերպ:

Մեր ուշադրությունը սևեռել ենք նաև գյուղերի անուններին: Բանն այն է, որ հաճախ հանդիպում ենք ոչ հայկական ծագման բնակավայրերի անվանումների, ինչը առաջին հայացքից կարող է խաբկանք առաջացնել, ըստ որի, գյուղերի բնակիչները հայեր չեն, կամ առնվազն ընդհանուր թվի չնչին տոկոսն են կազմում: Սակայն, ինչպես նշվեց, հարկամատյանում տեղ գտած անձնանունները, ճնշող մեծամասնությամբ, հայկական են, ուստի գյուղերի ոչ հայկական անվանումները չեն կարող հայերի գոյությունը կասկածի տակ դնել: Այդուհանդերձ, արձանագրված են նաև դեպքեր, երբ մի շարք գյուղեր կրել են տվյալ գյուղում ապրող գյուղապետի անունը[4], ով ենթադրաբար, պատասխանատու էր գյուղի անցուդարձի համար: Մենք հակված ենք կարծելու, որ այդ գյուղերի անվանումները պայմանավորող օրինաչափություններից էր:

Հաջորդ ուշագրավ հատվածը վերաբերում է Աշոցք գավառից գանձվող հարկերին: Նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ գյուղերից պահանջվել են ընդհանուր թվով 18 անուն հարկեր, որոնց մեծամասնությունը հանդիպում է գավառի ամեն մի գյուղի ցուցակի վերջում, իսկ մնացածները, պայմանավորված տվյալ բնակավայրի հնարավորություններով, պայմանական են: Ամեն մի գյուղում սահմանված էին իսփենջի[5], ցորենի, գարու, կալված ցորենի, ձմեռանոցի ծախսերի, ոչխարների, խոզերի, խոտի, յուղի, փեթակի, հարսնության, դաշտապահության և հողի թափուի[6], ինչպես նաև՝ հանցանքի և ոճրի, բացակայող և կորած ապրանքների, ընդհանուրի և խասսի[7]

---

[4] Որպես օրինակ՝ կարելի է նշել Փանոս, Մարզպաե և այլ գյուղերը, որոնց ցուցակի առաջին տողով արձանագրված անձինք ունեցել են տվյալ անունները:

[5] Օսմանյան կայսրությունում հարկի տեսակ էր, որը գանձվել է քրիստոնյա հպատակներից:

[6] Հողային տուրք, որը գյուղացին հողաբաժին ստանալիս վճարում էր ֆեոդալին (կամ պետությանը): Այդ հարկը վճարվում էր այն դեպքում, երբ հողաբաժին ստացող գյուղացին տվյալ հողաբաժնի նախկին զբաղեցնողի անմիջական ժառանգորդը չէր:

[7] Խոսքը մասնավոր սեփականության մասին է:

բեյթ-ուլ մալի[8] հարկատեսակները, իսկ ոչ մշտապես հանդիպողներից են՝ բեննաքի հարկը[9] և ջրաղացների, ձիթհանի, շուկայում օրավարձով աշխատելու, նախնական գնահատմամբ քիլեի[10] և ոչխարի փարայի հարկերի արժեքի դիմաց գանձվող միջոցները:

Ուշադիր զննելով հարկատեսակներն իրենց փողային միավորով՝ նկատում ենք, որ 1728 թ. օսմանյան իշխանությունները գյուղերում որոշ հարկադրույքների դիմաց հստակ սահմանել էին նրանց գինը: Այսպես օրինակ՝ բեննաք համարվող յուրաքանչյուր գյուղացի ստիպված էր վճարել 60 աքչե[11], իսփենջի դիմաց՝ հարկատուից գանձվում էր 120 աքչե, ցորենի և գարու ամեն քիլեի համար՝ համապատասխանաբար 20 և 15 աքչե: 15 աքչե էր սահմանված նաև կալված ցորենի մեկ քիլեն, իսկ հարսնության հարկը 120 կամ 180 աքչե էր: Ինչ վերաբերում է մյուս հարկատեսակներին, ապա դրանց արժեքը տատանվում էր:

1728 թ. Վաղարշապատում անցկացված օսմանյան աշխարհագրի տվյալների համաձայն[12]՝ ցորենի, գարու համար նախատեսված հարկերը գերազանցում էին քննության առարկա շրջանի հարկաչափը: Վաղարշապատում ցորենի ու գարու մեկ քիլեի արժեքը կազմում էր համապատասխանաբար 30 և 20 աքչե:

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը պատկերացում են տալիս 1728 թ. Աշոցք գավառի ժողովրդագրական տվյալների մասին: Այն հնարավորություն է ընձեռում վերլուծությունների շնորհիվ վերհանել գավառի սոցիալ-տնտեսական պատկերը՝ բնակեցվածությունը ըստ գյուղերի, մասնա-

[8] Բառացի նշանակում է գանձատուն, ավելի լայն իմաստով՝ անժառանգ հանգուցյալների կալվածքներն ու ինչքերը կառավարող և պահպանող վարչություն, գանձարան:

[9] Հողագործ մահմեդականի վճարած հարկերից մեկն է. կար երկու տեսակի բեննաք՝ էքինլու և ջաբա: Էքինլու բեննաք էին կոչվում այն գյուղացիները, որոնք ունեին կես չիֆթ (1 չիֆթ = 7–15 հա) կամ դրանից էլ պակաս հողակտոր, իսկ ջաբա բեննաքը հող չուներ:

[10] Ընդեղենի (ցորեն, գարի և այլն) չափման միավոր, որը տարբեր է եղել ըստ ժամանակաշրջանների:

[11] Արծաթե դրամի միավոր: Օսմաներեն նշանակում է սպիտակավուն: Օսմանյան աքչեները հավասար էին մեկ քառորդ դիրհեմ արծաթի, իսկ դիրհեմը հավասար էր 3.06 գրամի:

[12] **Միրզաբեկյան Գ.,** Վաղարշապատի 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակը, Բանբեր Մատենադարանի, N 23, Ե., 2016, էջ 170–193:

ցույց անել օսմանյան աշխարհագրի անցկացմանն առնչվող ևս մի շարք կարևոր այլ օրինաչափություններ և վերջապես, տեղեկանալ գյուղերից գանձվող հարկաչափերին:

THE ASHOTSK PROVINCE IN THE 1728 OTTOMAN TAX REGISTER

MIRZABEKYAN G.

Summary

The tax register of Ashotsk province (in the Ottoman language-Qaykulu) is a meaningful source from the point of view of demography and socio-economic issues. The tax register of the province gives a large opportunity to research the ethnic composition, name of villages, their quantity, taxes, etc. The tax register of Ashotsk contains a list of 51 villages including 16 abandoned ones. The overwhelming majority in the villages were Armenians. Muslims lived only in 4 villages together with Armenians and they found themselves in the minority. The population of Ashotsk villages paid 18 different taxes to the Ottoman authorities mostly collected from every settlement. It should be mentioned that one kile of wheat and barley was taxed less than in the tax register of Vagharshapat of the same year.

ПРОВИНЦИЯ АШОЦК В ОСМАНСКОМ НАЛОГОВОМ РЕЕСТРЕ 1728 Г.

МИРЗАБЕКЯН Г.

Резюме

Налоговый реестр провинции Ашоцк (на османском-Кайкули) являет собой важный источник по исследованию демографической и социально-политической картины региона. Проведенная в провинции Ашоцк пере-

пись населения предоставляет нам данные о ее этническом составе, топонимике, количестве сел, взимаемых налогах и т.д. В 1728 г. в Ашоцке насчитывалось 51 село, из которых 16 не были заселены. Население подавляющего большинства сел состояло из армян. Мусульмане жили с армянами лишь в четырех селах и составляли меньшинство. Жители сел Ашоцка платили османским властям 18 различных видов налогов, большая часть которых взыскивалась с каждого села. Следует отметить, что мера (киле) пшеницы и ячменя, взимаемая с жителей сел Ашоцкой провинции, была меньше меры, зафиксированной в османском реестре Вагаршапата 1728 г.

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ 19–20-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԱՂԻՉՅԱՆ Խ.
xachrgxa@gmail.com

Աշխարհասփյուռ հայկական համայնքը պատմության մեջ հիրավի կարելի է համարել սփյուռքների մեջ ամենամեծերից և ամենաազդեցիկներից մեկը: Հայկական համայնքը միշտ տարբերվել է իր կրոնի և լեզվի նկատմամբ ընդգծված հավատարմությամբ և իր նվիրվածության ու կրթական բարձր մակարդակի շնորհիվ մշտապես կարողացել է էական տեղ զբաղեցնել այլ երկրների հասարակական ու քաղաքական կյանքում՝ հավատարիմ մնալով իր ազգային հիմքերին և ծառայեցնելով իր դիրքն ու ազդեցությունը նաև հայրենիքի ու հայերի շահերին:

Այս պատմական իրողության դրսևորումներից մեկն է նաև հայերի գործունեությունը Եգիպտոսում: Բազմաթիվ պատմական աղբյուրներում կարելի է փաստերի հանդիպել այն մասին, որ Եգիպտոսը, չնայած կրոնական տարբերություններին, մինչև 20-րդ դարի կեսերը հայերի համար դարձել էր հիմնական գաղթային ուղղություններից մեկը: Չնայած իրենց թվաքանակի համեմատական սակավությանը՝ հայերը կարողացել են նշանակալի ազդեցություն թողնել Եգիպտոսի հասարակական և քաղաքական կյանքի մի շարք բնագավառներում:

Եգիպտոսում հայերի ներկայության մասին պատմագրության մեջ խոսվում է Հռոմեական և Բյուզանդական տիրապետությունից սկսած մինչև մեր օրերը: Եգիպտոսի հետ առնչվելով տնտեսական և միջազգային առևտրի բնագավառներում, հայերը Խառը դատարանների ստեղծման միջոցով նպաստել են Եգիպտոսի զարգացմանն ու արդիականացմանը, իսկ հայկական զորագունդը վճռական դեր է խաղացել Եգիպտոսի վաղ միջնադարյան պատմության մեջ: Հիմնվելով բազմադարյան հայկական կրթական և մշակութային ժառանգության վրա՝ նրանք կարողացել են իրենց ներդրումն ունենալ Եգիպտոսի կրթության բնագավառի կազմակերպման, ազգային կրթական հաստատությունների հիմնադրման մեջ,

ինչպես նաև իրենց հետքն են թողել շինարարական արվեստի, նկարչության, երաժշտության, լուսանկարչության բնագավառներում:

Ֆրանսիական ռազմարշավի ժամանակ (1798–1801 թթ.) ծագումով ալբանացի Մուհամմադ Ալին սուլթանից հրաման ստացավ ստանձնել Օսմանյան բանակի փոխ-հրամանատարությունը և դաշնակից անգլիական ուժերի հետ միասին ազատել Եգիպտոսը ֆրանսիական լծից: Մուհամմադ Ալին իր պաշտոնը ստանձնելուց առաջ փորձեց ապագայի ծրագրերը ամուր հիմքերի վրա դնել: Այդ պատճառով նա դիմեց պոլսեցի երևելի սեղանավոր (սառաֆ) Աբրահամ Քարաքեհիայիին, ով չմերժեց նյութական օժանդակության խնդրանքը: Տեղին է նշել, որ Օսմանյան կայսրության հարուստ սեղանավորները զբաղվում էին ֆինանսական գործերով, իսկ նրանց զգալի մասը, եթե ոչ մեծամասնությունը, հայեր էին[1]: Մուհամմադ Ալին, դառնալով Եգիպտոսի փոխարքա, Քարաքեհիային նշանակեց Կոստանդնուպոլսի ելևմտական ներկայացուցիչ և շնորհեց «Միսր Սառաֆի» տիտղոս, որը սերնդե-սերունդ պետք է մնար որպես ընտանեկան մենաշնորհ[2]:

Իր կառավարման սկզբնական շրջանում Մուհամմադ Ալին պետական եկամուտներ ապահովելու և տնտեսությանը զարկ տալու համար դիմեց մեծ թվով հայ ամիրա-սառաֆների, ովքեր պետական բյուջեից վարկավորված ձեռնարկությունների համար դրամական միջոցներ էին հայթայթում[3]:

Մեծ էր նաև հայ սառաֆների դերը Եգիպտոսի տնտեսական զարգացման մեջ: Այսպես, տարբեր ժամանակներում նրանց էին պատկանում Կահիրեի բաղնիքների, Մաթարիայի աղահանքերի և Դամմիեթի ձկան շուկայի շահագործման մենաշնորհը[4]: Հայ սառաֆների ազդեցությունը ավելի ուժեղացավ 1830-ական թթ., երբ 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին քաղաքական հալածանքների հետևանքով ուժեղացավ Թուրքիայի հայ առևտրավարկային կապիտալի հոսքը դեպի Եգիպտոս: 1837 թ. հասնելով իրենց հզորության բարձրակետին՝ հայ սառաֆները Կահիրեում հիմնեցին Եգիպտոսի առաջին բանկը[5]:

---

[1] **Ալպօյաճեան Ա.,** Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը, Գահիրէ, 1960, էջ 182:

[2] **Չէյթլեան Ս.,** Հայութեան ներդրումը վաղ միջնադարեան և արդի Եգիպտոսի պատմութեան մէջ, 2004, էջ 67–68:

[3] **Թոփուզյան Հ.,** Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805–1952), Ե., 1978, էջ 51–56:

[4] Նույն տեղում, էջ 57:

[5] Նույն տեղում, էջ 52:

Հաշվի առնելով հայերի մասնագիտական և անձնային հատկանիշները Մուհամմադ Ալին, անտեսելով կրոնական տարբերությունը, կարգադրում էր գործի նշանակել հայ պաշտոնյաների, քանի որ նրանք իրենց պաշտոնը ավելի ճշգրտությամբ, ավելի խղճով, ավելի նվիրված են կատարում և պետության գործերը մեծ քայլերով առաջ էին տանում[6]։

Պետության հիմնաքարերը տեղավորելու, զարգացման ուղեգծերը ճշտելու և երկրի արդիականացումը ապահովելու տեսակետից հայերը կարևոր դեր կատարեցին։ Նրանց մեջ կարևոր տեղ էր գրավում Պողոս բեյ Յուսուֆյանը (1768–1844 թթ.)[7], ով Եգիպտոս էր գաղթել Զմյուռնիայից։ Լավ հարաբերությունների մեջ գտնվելով Մուհամմադ Ալիի հետ և լինելով նրա գործընկերը առևտրի ասպարեզում՝ Պողոս Յուսուֆյանը լեզուների իր իմացության շնորհիվ դարձավ Եգիպտոսի փոխարքայի գլխավոր թարգմանիչը, առաջին կարգի խորհրդականը, պաշտոնական բանբերը, առևտրի և արտաքին գործերի նախարարը և տասնամյակներ շարունակ պահպանելով երկրի առաջավոր պետական գործչի նշանակությունը[8]։ Պողոս բեյը վերահաստատեց երկրում կարգ ու կանոն, հետո կազմեց Ելևմտական վարչությունը՝ պետության եկամտի նոր աղբյուրներ որոնելու համար։ Պետական հսկողության տակ անցան մաքսատները, ապա հողագործական հաստատությունները, ինչպես նաև կազմակերպվեցին ներքին ու արտաքին առևտրի ցանցերը[9]։

Սկզբնական շրջանում Պողոս բեյը ընդլայնեց Եգիպտոսի ծովային առևտուրը անգլիական ծովուժի օգնությամբ, որը Եգիպտոսի հացահատիկի կարիքն ուներ։ Հողագործական բարենորոգումների արդյունքում մշակելի հողերը 30%-ով ավելացան, եռապատկվեց տարեկան ընդհանուր բերքի քանակը, և գլխավոր բերքի՝ երկարաթել բամբակի մշակումը ընդլայնվեց։ 1837 թ. Ելևմտական վարչությունը Պողոս բեյի գլխավորությամբ վերակազմավորվեց և վերակոչվեց Առևտրի և Արտաքին գործերի նախարարություն։ Պողոս բեյի առևտրական քաղաքականությունը ամրապնդեց

---

6 **Աբրահամյան Ա.,** Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատոր Բ, Ե., 1967, էջ 56։

7 Մանրամասն տես՝ **Պարթեւեան Ս.,** Եգիպտահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Գահիրէ, 1914, էջ 8։ **Աղազարմ Ն.Մ.,** Նօթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վերայ, Գահիրէ, 1911, էջ 25–32։

8 **Թոփուզյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 81–82։

9 **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 72–73։

երկրի դիրքը միջազգային շուկաներում և վերջ դրեց Օսմանյան առևտրական ցանցից կախմանը, ինչպես նաև նպաստեց Եգիպտոսի տնտեսական անկախությանը[10]:

Պողոս բեյը մեծ ներդրում ունեցավ նաև Եգիպտոսի պետական մտածողության զարգացման մեջ: Նա ներդրում ունեցավ Պատերազմի և Ծովուժի դիվանների ստեղծման գործում, իսկ բանակի կազմակերպման հարցում մեծ մասամբ սուդանցի ստրուկների, Հյուսիսային Աֆրիկայի վարձկանների, ինչպես նաև չերքեզների փոխարեն քաջալերեց տեղացի տարրերի՝ մեծամասամբ ֆելլահների զինվորագրումը: Բանակին միացան նաև հայեր և հույներ[11]:

Պողոս բեյը առաջ է քաշել ու հովանավորել բազմաթիվ հայ գործիչների: Նա էապես օգնել է նաև հայ երիտասարդներին եվրոպական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ կրթության ուղարկելու գործում: Պողոս բեյը նաև ստեղծեց Հանրային Կրթության Գերագույն խորհուրդ, որը Եգիպտոսում բացեց դպրոցներ և մեկ դպրոց էլ Փարիզում, որի տնօրեն նշանակվեց Ստեփան Էֆենդի Ռեսմին (Դեմիրճյան)[12]: Ամեն տարի պետական միջոցներով ուսանողներ էին ուղարկվում Փարիզի վարժարան՝ մասնագիտական ուսում ստանալու և Եգիպտոս վերադառնալով՝ պետական աշխատանք կատարելու համար:

Ըստ պատմաբանների վկայության, Եգիպտոսի ամբողջ եկամուտը վերահսկող Պողոս բեյը պահեց իր անբասիր անունը և երբ, 1844 թ. հունվարին մահացավ, Եգիպտոսի տարածքում 40 օր պետական սուգ հայտարարվեց այդ մեծանուն հայի համար, «որ Եգիպտոսի տնտեսական և քաղաքական կյանքի արդիականացման ու զարգացման համար մեծապես ե-

---

[10] Նույն տեղում, էջ 74–76:

[11] Բանակային և ծովային ուժերի մաս կազմող հայերից հայտնի են Սուդանի կռիվների մասնակից Էդուարդ Հանրի Զոհրաբ փաշան, ով հետագայում նշանակվել է պաշտպանության նախարարի խորհրդական, Նշան Նարգիլեջյանը՝ ծովային սպա, Սուդանի կռիվների մասնակից Բարթամ Յազմաջյանը և այլք: Եգիպտոսի բանակի մեջ ծառայել են նաև զինագործ վարպետներ և բժիշկներ, որոնցից հիշատակվում են դոկտոր Ստեփան Գևորգյանը և Ալեքսանդրիայի նավատորմի ու հիվանդանոցի բժիշկ Հարություն Բեստան բեյը:

[12] Ստեփան Դեմիրճյանը եղել է նաև Մուհամմադ Ալիի խորհրդականը, իսկ 1850–1853 թթ. և 1855–1857 թթ. Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարը:

դել է օգտակար՝ ծառայելով նվիրվածությամբ թե՛ պատերազմի, թե՛ խաղաղության ժամանակ»[13]:

Պողոս բեյ Յուսուֆյանի հաջորդների մեջ կարևոր նշանակություն է ունեցել քաղաքագետ և բացառիկ կարողություններով օժտված Նուբար փաշա Նուբարյանը, ով 5 տասնամյակ վարել է պետական բարձրագույն պաշտոններ, ունեցել է միջազգային համբավ և մնայուն հետք է թողել Եգիպտոսի արդիականացման մեջ:

Նուբար փաշան (1825–1899 թթ.) ծնվել է Զմյուռնիայում: Ժնևում և Թուլուզում ուսումը ավարտելուց հետո՝ 1842 թ., իր քեռի Պողոս բեյի հրավերով եղբայրների հետ եկավ Եգիպտոս ու սկզբում դարձավ Պողոս բեյի քարտուղարը, իսկ նրա մահից հետո՝ 1844 թ. նշանակվեց փոխարքայի թարգմանիչ և Արտաքին գործերի դիվանատան երկրորդ քարտուղար: Շուտով Նուբար փաշան իր կարողություններով գրավելով փոխարքայի ավագ որդի և բանակի ընդհանուր հրամանատար Իբրահիմ փաշայի ուշադրությունը՝ 1845 թ. դարձավ նրա թարգմանիչն ու քարտուղարը[14]:

Իբրահիմ փաշայի մահից մի քանի ամիս անց մահացավ նաև խեդիվ Մուհամմադ Ալին, և 1848 թ. իշխանությունը փոխանցվեց նրա զավակներից Թուսունի որդի Աբբասին (1813–1854 թթ.): Նոր փոխարքան Նուբարին դարձրեց իր անձնական խորհրդականը և հատուկ առաքելությունների պատվիրակը[15]: 1854 թ. Աբբասին հաջորդեց Մուհամմադ Ալիի որդիներից Սայիդը (1822–1863 թթ.): Սայիդը Նուբար փաշային նշանակեց Փարիզում Եգիպտոսի առևտրական ներկայացուցիչ[16]:

Նուբար փաշայի բեղմնավոր գործունեությունը սկսվեց Իսմայիլ փաշայի (1863–1879 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանում: 1865 թ. նա նշանակվեց Հանրօգուտ շինարարության նախարար: Նուբար փաշան ոռոգման նոր ծրագիր մշակեց, որի արդյունքում ընդարձակվեցին մշակելի հողերը և ապահովվեցին երկրի բարգավաճումն ու եկամուտների ավելացումը: Այս ծրագիրը այնքան արդյունավետ էր, որ Բեհերա նահանգի նոր ջրանցքը կոչվեց նրա անունով Նուբարիա[17]:

---

[13] **Ալպօյաճեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 68–69:

[14] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 82–83:

[15] **Ալպօյաճեան Ա.,** նշվ. աշխ., 85:

[16] Նույն տեղում, էջ 88:

[17] **Աբրահամյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 67:

Նուբարը մեծ աշխատանք է տարել նաև Եգիպտոսի քաղաքական անկախությունը պահպանելու և ամրացնելու ուղղությամբ: 1867 թ. թուրքական կառավարությունը նպատակ է դնում նորից Եգիպտոսը վասալական կախվածության մեջ դնել և ջնջել Մուհամմադ Ալիի ձեռք բերած ժառանգական իրավունքը: Նուբարը հարկադրված եղավ գնալ Կոստանդնուպոլիս և այնպիսի վարպետությամբ վարել այդ բանակցությունները, որ կարողացավ ապահովել Եգիպտոսի կուսակալների ժառանգական իրավունքը: Որպես երախտագիտություն փոխարքան Նուբարին շնորհեց փաշայի տիտղոս և նվիրեց բարեբեր ընդարձակ կալվածք. առաջին անգամ էր, որ քրիստոնյան փաշայի տիտղոս էր ստանում[18]:

Նուբարը կատարել է մի շարք բարեփոխումներ արաբ գյուղացու (ֆելլահի) դրության բարելավման ուղղությամբ[19]: Ճիշտ է՝ այս գործում նա հանդիպել է տեղի ֆեոդալական շրջանների ուժեղ դիմադրությանը, սակայն արել է ամեն հնարավորը՝ սահմանափակելու նրանց կեղեքումները: Եգիպտոսի աշխատավոր ժողովուրդը սիրել է Նուբարին և անվանել «Ֆելլահի մարդը», «Ֆելլահի բարեկամը» և «Ֆելլահի հայրը»[20]:

1867 թ. հրամանագրով վարչական կառույցներ հաստատելու իրավասությունը ճանապարհ հարթեց, որ Նուբարը մշակի Եգիպտոսի օրենսդրական բարեկարգումների ծրագիրը և զբաղվի Խառը դատարանների հաստատմամբ (նախքան Նուբարը Եգիպտոսի դատական համակարգը կանոնակարգված չէր): Նուբար փաշան սկսեց բանակցություններ վարել եվրոպական տերությունների հետ, որոնք տևեցին շուրջ 2 տարի՝ շարունակվելով մինչև 1869 թ., երբ նրան հաջողվեց Կահիրեում դատական բարենորոգման միջազգային խորհրդաժողով կազմակերպել, որին մասնակցեցին Ֆրանսիան, Անգլիան, Ավստրիան, Գերմանիան, Իտալիան, Ռուսաստանը և Միացյալ Նահանգները: Դատական բարենորոգման խորհրդաժողովը տևեց 3 ամիս, որը 1870 թ. հունվարին որոշեց, որ առևտրական և քաղաքային հարցերի մեջ Խառը դատարանները վճիռ կայացնելու իրավունք պիտի ունենային տարբեր հպատակության տեր օտարների, ինչպես նաև օտարահպատակների և տեղացիների միջև ծագած վեճերի պարագայում: Իսկ քրեական հարցերի գծով հյուպատոսական դատարանները պետք է զբաղվեին միայն իրենց հպատակների դատերով, տեղական դա-

[18] Նույն տեղում:

[19] **Գասպարյան Ս.,** Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Ե., 1962, էջ 152:

[20] **Աղազարմ Ն.Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 42:

տարաններն էլ պետք է դատեին եգիպտահպատակ քրեական հանցագործներին[21]: Խառը դատարանների բացումը տեղի ունեցավ 1875 թ. հունիսի 28-ին[22]: Այսպիսով կարելի է Նուբար փաշայի այս բարեկարգումը դասել ժամանակակից Եգիպտոսի պատմության դիվանագիտական խոշոր հաջողությունների շարքին:

Նուբար փաշայի ջանքերի շնորհիվ 1873 թ. հատուկ հրովարտակով խեդիվը իրավունք ստացավ այլ պետությունների հետ առևտրական և մաքսային համաձայնագրեր կնքել և անհրաժեշտության դեպքում օտարների հանդեպ կիրառել իրավական պատժամիջոցներ: 1878 թ. Նուբար փաշան նշանակվեց վարչապետ[23]:

Խեդիվ Իսմայիլին փոխարինեց իր որդի Թաուֆիկը (1852–1892 թթ.): Նոր խեդիվի իշխանության ժամանակ (1879–1892 թթ.) տեղի ունեցավ ազգային շարժման ղեկավար Ահմադ Օրաբիի ապստամբությունը, որը Անգլիայի կողմից ճնշվեց, և 1883 թ. Եգիպտոսը անցավ անգլիական հովանու տակ, իսկ հյուպատոս նշանակվեց Իվլին Բերինգը (հետագայում՝ լորդ Քրոմեր): Այս պայմաններում 1884 թ. Նուբար փաշան կրկին նշանակվեց վարչապետ: Լորդ Քրոմերը ցանկանում էր, որ Եգիպտոսի պետական համակարգում անգլիացիները զբաղեցնեն բարձր պաշտոններ, ինչին դեմ էր Նուբար փաշան: Լորդ Քրոմերը չէր հանդուրժում հակաճառությունը, այդ պատճառով Նուբար փաշան վերջինիս համար դարձավ անցանկալի: Թեև 1889 թ. Նուբար փաշան հեռացվեց վարչապետի պաշտոնից, սակայն 1894 թ. խեդիվ Թաուֆիկի որդի Աբբաս 2-րդի իշխանության տարիներին (1892–1914 թթ.) Նուբար փաշան դարձյալ նշանակվեց վարչապետ: 1895 թ. Նուբար փաշան արժանացավ Եգիպտոսի բարձրագույն պատվին՝ Նեղոսի Մեծ շքանշանին, որից հետո հեռացավ քաղաքական ասպարեզից և 4 տարի անց մահացավ Փարիզում, իսկ ավելի ուշ՝ 1904 թ. հունիսի 3-ին, Ալեք-

[21] **Պարթեւեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 11:

[22] Երեք Խառը դատարաններ սկսեցին գործել Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և Մանսուրայի մեջ, իսկ Վճռաբեկ Ատյանը՝ Ալեքսանդրիայում: Դատարաններում գործածվում էր ֆրանսերենը, իսկ 1905 թվականից՝ անգլերենը: Այս դատարաններում աշխատում էին մեծ թվով հայեր՝ Արթին բեյ Ռեյիզյանը, Արթին էֆենդի Խաչատուրը, Խաչեր բեյ Միքայելյանը, Կարապետ բեյ Ռեյիզյանը, Յուսուֆ բեյ Չրաքյանը, Ստեփան Խաչատուրը, Յուսուֆ բեյ Ազիզը և այլք:

[23] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 95–96:

սանդրիայում տեղադրվեց նրա արձանը, որն այժմ գտնվում է Մուհամմադ Ալիի անվան թատրոնի դիմացի հրապարակում[24]:

Նուբար փաշան սերտ կապեր ուներ եգիպտահայության հետ: Ըստ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանի, մի առիթով Նուբարը ասել է. «Ես կյանքս նվիրեցի Եգիպտոսին, որովհետև բախտը իմ առաջ այդ գործն է հանել, հրապուրվել եմ նրանով և կապվել նրա հետ: Բայց օտար երկրի մեջ այդ գործունեությունը ինձ երբեք մոռացնել չտվեց, որ ես հայ եմ»[25]:

Հայերի համար Նուբար փաշայի գլխավոր ձեռքբերումը եղավ բարեգործական հաստատությունների կամ վաքֆերի և կտակների վերաբերյալ վիճահարույց հարցերի լուծումը: Գնահատելով իր ազգակիցների տաղանդը՝ Նուբար փաշան խոստումնալից հայ երիտասարդներին միջոցներ էր տրամադրում Եվրոպայում ուսումը կատարելագործելու համար: Նա ապահովում էր նաև 1890-ական թթ. հայերի ջարդերի հետևանքով Եգիպտոսում ապաստանած որբերի կեցությունը և ուսումը: Նուբարի թելադրությամբ էր, որ Կահիրեի թաղական խորհրդի ատենապետ և Խորենյան ազգային վարժարանի տեսուչ Աբրահամ Մուրադյանը 1865 թ. մարտի 16-ից սկսեց հրատարակել «Արմավենի» կիսամսյան՝ դառնալով եգիպտահայ լրագրության հայրը:

Նուբար փաշայի քաղաքական երկարատև գործունեության կարևոր արդյունքը եղավ Եգիպտոսի ազգային գիտակցությունը խարսխել ոչ միայն լեզվի և կրոնի, այլև օրենքի վրա[26]:

Անդրադարձ կատարենք նաև մեկ այլ ականավոր հայ գործիչ Տիգրան փաշա Աբրոյանի կամ դ'Աբրոյի (1846–1904 թթ.) գործունեությանը, ով ծնվել է Կահիրեում և ուսանել Եվրոպայի մի շարք երկրներում[27]: 1868 թ. նա վերադառնում է Եգիպտոս և դառնում Նուբար փաշայի քարտուղարը: Այնուհետև նաստանձնում է Խառը դատարանների կազմակերպության միջազգային ժողովի քարտուղարությունը, իսկ 1873–1876 թթ. վարում Դատական Բարեկարգման հանձնաժողովի քարտուղարությունը: Տիգրանը 1873 թ. բեյի աստիճան ստացավ: Որոշ ժամանակ անց կազմակերպեց Արտաքին գործերի նախարարության դիվանները, այնուհետև նշանակվեց

---

[24] Նույն տեղում, էջ 98–99:
[25] **Ալպօյաճեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 94:
[26] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 100–103:
[27] **Թոփուզյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 117:

Արաբական և Եվրոպական թարգմանության վարչության գործավար, իսկ 1881 թ. ղեկավարեց Արտաքին գործերի նախարարությունը[28]:

1883–1884 թթ. Տիգրան փաշան սկսեց հակադրվել Անգլիայի հյուպատոս լորդ Քրոմերի՝ Անգլիայի շահերին նպաստող հրահանգներին: Նա բողոքեց. «Ես եգիպտական նախարար եմ, այլ ոչ թե Անգլիայի կառավարության վարձու պաշտոնյա»: Լորդ Քրոմերը հայ գործչի համարձակությունը չներեց: Արտաքին գործերի նախարարը որքան էլ գնահատված լիներ Եգիպտոսում, պետք է հասկանար, որ եգիպտական նախարարը միայն Անգլիայի հյուպատոսի թույլտվությամբ կարող էր պահել իր պաշտոնը: Տիգրան փաշան նախընտրեց հրաժարվել, սակայն 1885 թ. ընդառաջելով Նուբար փաշայի խնդրանքին, այցելեց Փարիզ և Լոնդոն՝ Եգիպտոսի ելևմտական հարցերը կարգավորելու[29]:

1892 թ. խեդիվ Թաուֆիկին հաջորդած Աբբաս 2-րդը մեծապես գնահատում էր Տիգրան փաշայի՝ հանուն Եգիպտոսի բարօրության մղած պայքարը անգլիացի իշխանավորների դեմ, ինչի շնորհիվ 1893թ. Տիգրան փաշան նշանակվեց վարչապետ: Լորդ Կրոմերը դեմ էր այս նշանակմանը՝ պատճառաբանելով, որ իսլամական երկրի համար քրիստոնյա վարչապետ ունենալը անհարմար է: Խեդիվը հաշվի չառավ այս առարկությունը, և սկսեց խոչընդոտել Տիգրան փաշայի նախաձեռնությունները: Եգիպտոսի շահերը պաշտպանող Տիգրան փաշան դիմեց խեդիվին, որ նա ուրիշ վարչապետ նշանակի: Խեդիվը վարչապետ նշանակեց մեկ այլ հայ քրիստոնյա Նուբար փաշային, իսկ Տիգրան փաշան նշանակվեց Արտաքին գործերի նախարար[30]: Այս առիթով կարելի է նշել, որ 1808–1908 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ 64 տարի հայ նախարարները վարել են Եգիպտոսի Արտաքին գործերի նախարարությունը: Նա մեծ դեր է խաղացել նաև եգիպտահայ համայնքի կյանքի մեջ: Տիգրան փաշան մահացավ 1904 թ., իսկ 1952 թ. երախտագետ եգիպտահայությունը Նուբար և Տիգրան փաշաների կիսանդրիները տեղադրեց Կահիրեի Ազգային առաջնորդարանի մուտքի մոտ[31]:

---

[28] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 104:

[29] **Ալպօյաճեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 97:

[30] **Գարտաշեան Ա.,** Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար, Բ հատոր, Պատմութիւն Եգիպտոսի հայ բարերարներու եւ կրթական հաստատութիւններու, Վենետիկ, 1986, էջ 192:

[31] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 106–109:

Եգիպտոսի կյանքում կարևոր դեր կատարած պետական դեմքերի մեջ իր յուրահատուկ տեղն ունի Յակուբ (Հակոբ) Արթին փաշան (1842–1919 թթ.), ով Եգիպտոսի կրթական համակարգում իր կատարած բարենորոգումների համար կոչվել է «ալ-ուսթազ ալ-քաբիր»[32]: Հակոբը պետական վաստակավոր գործիչ Արթին բեյ Չրաքյանի որդին էր: Հակոբը ծնվել էր Կահիրեում և ուսումը ստացել Փարիզում, իսկ 1866 թ. խեդիվ Իսմայիլի կարգադրությամբ ուղարկվել էր Իտալիա, Ավստրիա, Գերմանիա և Անգլիա՝ հարստացնելու իր գիտելիքները, և վերադառնալով Եգիպտոս՝ աշխատելու պետական հաստատություններում: Որոշ ժամանակ տարբեր բաժանմունքներում աշխատելուց հետո Կրթության նախարարությունում սկսվեց նրա երկարամյա գործունեության շրջանը[33]:

Քաղաքներում և գյուղերում բացվող դպրոցների համար ուսուցիչներ գտնելու նպատակով Հակոբ Արթին փաշայի նախաձեռնությամբ հիմնվեց Կահիրեի պետական ուսուցչանոցը[34]: Հակոբ Արթին փաշայի կարգախոսը հետևյալն էր. «Եթե փոքր ղեկը կարող է իրենից հազար անգամ մեծ նավի ուղղությունը որոշել, ապա երկրի ուսյալ տարրը կարող է առաջնորդել զանգվածների»: Դրա հիման վրա նա փորձ կատարեց բարձրացնել ուսուցիչների կրթական մակարդակը և նախակրթարանների ուսուցիչների համար պահանջեց մուտքի քննություն: Նա մեծապես բարելավեց ուսուցիչների նյութաբարոյական վիճակը: Պետական ուսուցչանոցի հաջողությունը այնքան մեծ էր, որ նույն սկզբունքներով հիմնվեցին նաև ուրիշները[35]:

Հակոբ Արթին փաշան կարևորություն էր տալիս աղջիկների ուսմանը: 1873 թ. խեդիվ Իսմայիլի երրորդ կնոջ Չեշմե Աֆեթիի հովանավորությամբ բացվեց Եգիպտոսի աղջիկների առաջին դպրոցը՝ Սիուֆիեն: Նրա կարևոր ձեռքբերումը եղավ Եգիպտոսի կրթական ծրագրի մշակումը, որի անմիջական արդյունքը դարձավ կրթական աննախադեպ առաջադիմությունը: Մշակութային դաստիարակության բնագավառում, նա առաջինը հավաքեց ու հրատարակեց ժողովրդի մտածելակերպն ու ապրելակերպը արտահայտող և բերնեբերան փոխանցվող հեքիաթները: Հակոբ Արթին փաշան մասնակցություն է ունեցել նաև եգիպտական մշակութային հաստատությունների հիմնադրմանն ու զարգացմանը: Դրանցից են Եգիպտական

[32] **Ալպօյաճեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 138–140:
[33] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 110:
[34] **Գարտաշեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 244:
[35] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 112:

կանառը, Պետական մատենադարանը, Հնությունների թանգարանը, Արաբական արվեստի թանգարանը, որի սրահներից մեկը կոչվում է իր անունով[36]:

Հակոբ Արթին փաշան մեծ դեր է կատարել նաև եգիպտահայության կրթամշակութային կյանքի աշխուժացման գործում և մեծ աջակցություն է ցույց տվել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած ջարդերի հետևանքով Եգիպտոսում ապաստանած հայ գաղթականներին[37]:

Մյուս նշանավոր հայ գործիչը Նուբար փաշա Նուբարյանի որդի՝ Պողոս Նուբար փաշան է (1851–1930 թթ.), ով նույնպես պետական բարձր պաշտոններ զբաղեցրեց, դարձավ ոչ միայն եգիպտահայ, այլև համահայկական չափերով երևելի դեմք և ստեղծեց հայության հաջորդ սերունդներին ծառայելու կառույց՝ Հայ Բարեգործական ընդհանուր Միությունը:

Ֆրանսիայում ուսումը կատարելագործելով՝ Պողոս Նուբարը 1878 թ. վերադարձավ Եգիպտոս և զբաղեցրեց Երկաթուղիների վարչության տնօրենի պաշտոնը: Ժամանակի ընթացքում նա նպաստեց նոր երկաթգծերի ստեղծմանը և վարչական բարեկարգմանը: Հետագայում Պողոս Նուբարը մասնակցեց Երկրագործական ընկերության, ինչպես նաև 1896 թ. Ալեքսանդրիայի Ռամլեի հանրակառքերի և Մենզելեի հողերի ջրարբիացման ու շահագործման ընկերության կազմավորմանը: Նա կազմեց նաև ոռոգման ծրագրեր Կահիրեի Ջրի ընկերության համար[38]:

Հալածանքներից փախչող և կոտորածներից փրկված հայության բեկորների հանդեպ հոգատարությունը կազմել է Պողոս Նուբար փաշայի ազգային գործունեության առանցքը: 1906 թ. մարտի 4-ին Գալուստյան ազգային վարժարանի Բուլակի շենքի հիմնադրման առիթով նա իր ճառում հայտարարեց Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության ստեղծման մասին: Այս միության նպատակն էր օգնել հայերին և նրանց ցուցաբերել նյութական, մտավոր ու բարոյական աջակցություն: Բացի այս միությունից, բացվեցին նաև այլ միություններ, որոնք եգիպտահայությանը դարձրեցին սփյուռքի նշանավոր գաղթավայրերից մեկը: Հետզհետե եգիպտահայության ծոցում կազմված միությունները ճյուղավորվեցին և այլ գա-

[36] **Թոփուզյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 117–118:
[37] **Չէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 113–116:
[38] Նույն տեղում, էջ 117:

ղթավայրերի մեջ ստեղծեցին մասնաճյուղեր՝ միշտ ծառայելով հայության վերելքին[39]։

Պողոս Նուբար փաշան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր միության նախագահի պաշտոնում մնաց մինչև 1928 թ.։ Այնուհետև նա շարունակեց ծառայել ազգային նպատակներին և 1930 թ. Փարիզում կառուցել տվեց Մարի Նուբար հայ ուսանողական տունը։ Իր ամբողջ կյանքը իր ազգի ցավերով ապրած և հայության բարօրությանը նվիրված մեծանուն հայը մահացավ Փարիզում 1930 թ.[40]։

Ամփոփելով՝ կարելի է եզրահանգել, որ, չնայած 19-րդ դարի սկզբին Եգիպտոսի փոքրամասնությունների մեջ հայերը թվաքանակով ամենասակավն էին, սակայն նրանց մասնակցությունը Եգիպտոսի զարգացման և պետականության պահպանման գործում համարվում է բեկումնային և անգնահատելի։ Անկախ կրոնական և մշակութային տարբերություններից՝ պետական կյանքին մասնակցության, կազմակերպչական ունակությունների, ինչպես նաև վայելած հեղինակության շնորհիվ հայերին հաջողվել է վայելել Եգիպտոսի ղեկավարության վստահությունն ու զբաղեցնել կարևոր դեր պետական կառավարման համակարգում, նշանակալի մասնակցություն ունենալ կարևորագույն բանակցություններում, արտերկրում ունեցած կապերի շնորհիվ բարելավել տնտեսական, մասնավորապես՝ առևտրային հարաբերությունները։ Զբաղեցնելով բարձր պաշտոններ պետական ու հասարակական ոլորտներում՝ եգիպտահայերը շարունակել են դրսևորել իրենց հավատարմությունը ապաստան տված երկրի և իրենց սկզբունքների հանդեպ։

19-րդ դարում Եգիպտոսում հաստատված հայ քաղաքական, հասարակական ու մշակութային գործիչները, լինելով իրապես հայրենասեր և ազգային շահերի նվիրյալներ՝ ստեղծեցին հիրավի ազդեցիկ համայնք և իրենց ստեղծած արժեքներով էապես օգնեցին Օսմանյան կայսրության տեղահանումներից և ջարդերից փրկված հայրենակիցներին։ Նրանք դարձան ոչ միայն Եգիպտոսի, այլ նաև սեփական ազգի պարծանքը՝ վայելելով եգիպտացիների և հայ համայնքի վստահությունն ու հարգանքը առ այսօր։

[39] Նույն տեղում, էջ 119–123։

[40] **Գարտաշեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 198։

THE ARMENIANS' CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF EGYPT AS A STATE IN THE XIX–XX CENTURIES

AZIZYAN KH.

Summary

The 19th and 20th centuries turned out to be momentous in the history of Egypt as it was within this period that Egypt gained its independence, freeing itself from the oppression of the Ottoman Empire. The independence was reflected in a range of structural reforms in the system of the government as well as in the transformation of socio-economic sphere. The outstanding representatives of the Armenian Diaspora in Egypt played a major role in the efficient solution of the aforementioned problems, having made a considerable contribution to the military, socio-economic development of the country. Moreover, their activity was directed to the spiritual renaissance of the members of the Armenian Diaspora of Egypt, who had survived the Genocide.

ВКЛАД АРМЯН В СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ЕГИПТА В XIX–XX ВЕКАХ

АЗИЗЯН Х.

Резюме

В истории Египта XIX–XX века оказались судьбоносными, поскольку именно в этот период Египет обрел независимость, избавившись от гнета Османской империи, что нашло отражение в ряде структурных реформ в государственной системе, а также преобразований в социально-экономической сфере. В успешном решении названных проблем существенную роль сыграли видные представители Армянской диаспоры Египта, внесшие значительный вклад в военное и социально-экономическое развитие страны. Помимо этого их деятельность была направлена на духовное возрождение Армянской диаспоры Египта, пережившей геноцид.

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ «ԱԶԴԱԿ» ԵՎ «ԶԱՐԹՕՆՔ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ (1965 և 2015 թթ.)

ԱՎԱԳՅԱՆ Գ.
gayaneavakyan@gmail.com

20-րդ դարի առաջին կեսից լույս տեսնող «Ազդակ» և «Զարթօնք» թերթերը շարունակում են տպագրվել նաև մեր օրերում՝ լուսաբանելով լիբանանահայության հիմնախնդիրները և մասնավորապես այնպիսիք, որոնք կապված են ազգային ինքնության պահպանման հետ: Հրապարակումների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս բացահայտել ինչպես ազգային ինքնության պահպանման տեսլականի փոփոխությունը, այնպես էլ երկու պարբերականների մոտեցումների ընդհանրությունը:

Առցանց հասանելիություն

Լիբանանահայ 2 պարբերականները ժամանակի մարտահրավերներին ընդառաջ են գնացել՝ տպագիր թերթ հրատարակելուց բացի հայտնվելով առցանց տիրույթում: Azdagdaily.com կայքում նյութերը զետեղված են տարբեր խորագրերի ներքո, բացի այդ, կայքում տեղադրված են տվյալ օրվա տպագիր թերթը, անգամ արաբերեն տարբերակը՝ PDF ձևաչափով, ինչպես նաև Սփյուռքին կամ ՀՅԴ-ին առնչվող տեսանյութեր: Թերությունն այն է, որ տպագիր տարբերակի էլեկտրոնային արխիվ չկա, իսկ կայքի նյութերի արխիվից օգտվելն անհարմար է:

Ragmamoul.net հասցեում, որտեղ զետեղված են ՌԱԿ պաշտոնաթերթերի PDF տարբերակները, կարելի է գտնել նաև «Զարթօնքը», քանի դեռ թերթի առանձին կայքը ձևավորման փուլում է: Հետևաբար չենք կարող դիտարկել «Զարթօնքի» գործունեությունը որպես էլեկտրոնային կայքի՝ ի տարբերություն «Ազդակի»: Վերջինը ներակայացված է նաև «Facebook», «Instagram», «Twitter» սոցիալական ցանցերում և ունի բջջային հավելված: Այսինքն՝ ամենուր իր ընթերցողի հետ է: «Զարթօնքը» միայն ֆեյսբուքյան էջ ունի:

Երկու պարբերականները դիտարկվող ժամանակշրջաններում արտացոլել են Լիբանանում բնակվող հայերի կյանքը, վերհանել խնդիրներն ու

լուծումներ առաջարկել։ Մենք առանձնացրել ենք ազգային ինքնության հիմնախնդիրը՝ տրոհելով լեզվի և կրթության հարցերը։

Ինքնության պահպանում

Ինքնության պահպանման խնդրի լուսաբանման առանցքը թերթերը չեն փոխել 50 տարիների ընթացքում, սակայն որոշ հարցեր ավելացել են։ 1965 թ. տարբեր գաղութների միջև կապի ամրապնդման գաղափարն էր հիմնաքարային[1]։ 2015-ին, գլոբալացման հորձանուտում հայտնվելով, հայի տեսակի կորուստն է մտահոգիչ[2]։ Երկու դեպքում էլ թերթերը գործնական քայլեր են առաջարկում՝ կա՛մ իրավիճակը կանխելու, կա՛մ նոր պայմաններին համապատասխան գործելու համար։ Մասնավորապես՝ «Ազդակի» դիտարկմամբ, տնտեսապես ապահով կյանքի համար Արևմուտք տեղափոխված Մերձավոր Արևելքի ուժեղ համայնքների հայերը նոր շունչ և կազմակերպվածություն կհաղորդեն ավելի երերուն դիրքերում գտնվողներին։ Հատկանշական է, որ «Սփիւռքը նոր պատկերով» հոդվածում[3] ազգային ռազմավարություն մշակելու և Հայ դատն առաջ տանելու գաղափարները զուգահեռաբար են զարգանում, չեն տարանջատվում, և ամենակարևորը՝ Սփյուռքին գործուն դեր է վերագրվում ազգային հիմնահարցերի շրջագծում։ Թերթն անգամ հուշումներ է տալիս քաղաքական մտքի կերտողներին, որ գաղթօջախների վերակազմակերպման փաստն օգտագործեն վերոնշյալ գաղափարների իրագործման համար։

Մեր օրերում նկատելի է «Ազդակի» և «Զարթօնքի» վճռական դիրքորոշումը, որի համաձայն՝ ինքնության կորստից սփյուռքահայությանը փրկելու միակ ճանապարհը կազմակերպված հայրենադարձությունն է, իսկ զբոսաշրջային նպատակով այցերն իմաստազուրկ են։ Ի տարբերություն 1965 թ., երբ խորհրդային կարգերի անթաքույց քննադատ ՀՅԴ պաշտոնաթերթը Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձության առավելապես բացասական կողմն էր ընդգծում՝ մերօրյա «Ազդակում» Սփյուռքի նոր սերնդի մեջ հայրենիք ներգաղթելու և անկախ Հայաստանի հետ կապն ամրապնդելու գաղափարն է սերմանվում։ Միաժամանակ, 2015 թ.-ին արդեն քննադատությունն ուղղվում է ՀՀ իշխանություններին՝ հայրենադարձությունը հա-

[1] **Խմբագրական.** Ուխտաւորները, Ազդակ, Բէյրութ, 1965, 22 մայիսի։

[2] **Զ.Պ.,** Խմբագրական «Գանձասար»-ի՝ դեկտեմբեր Բ./2015. Սփիւռքը նոր պատկերով, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 19 դեկտեմբերի։

[3] Նոյն տեղում։

մակարգված չկազմակերպելու, ազգի իրավունքները չպաշտպանելու, ինչպես նաև կոռուպցիայի պատճառով արտագաղթը չկանխելու համար[4]: Անգամ «Զարթօնքը», որը դեռ 1965-ին էր Սփյուռքի փրկությունը տեսնում հայրենադարձության մեջ և գովերգում էր Խորհրդային Հայաստանը, այժմ քննադատում է անկախ հանրապետության քրեաօլիգարխիկ համակարգը[5]: Ուստի, թերթը Սփյուռքի ազգային դիմագծի պահպանման և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցերի լուծումը շղթայաբար կապում է պետության ինքնամաքրման և գաղթօջախների համախմբման հետ:

«Ազդակի» 2015 թ. հրապարակումներում նկատելի է նաև Սփյուռքի՝ հայրենիքից ոչ պակաս կարևորությունն ընդգծելու, անգամ Սփյուռքի իրավունքներն ու խնդիրներն առաջնային դարձնելու միտում: ««Սփիւռք-Համասփիւռքեան հիմնադրամ» վերնագրով հոդվածից[6] կարելի է եզրակացնել, որ հոդվածագիրը ոչ թե տարբեր ջոկատների է տարանջատում Սփյուռքը և Հայաստանը, այլ պարզապես խելամիտ գնահատում է իրավիճակը՝ դիմադրելով Սփյուռքը որպես ֆինանսավորման աղբյուր դիտարկելու՝ պետական գործիչների դիրքորոշմանը: Թեև չափավոր, սակայն ակնհայտ քննադատության շերտ կա տողերում, որոնք վերաբերում են Հայաստանի և Արցախի համար ֆինանսական օժանդակության հրապարակային կազմակերպմանը, Սփյուռքի մեծահարուստների նվիրաբերումներին՝ ոչ այնքան կարևոր ձեռնարկների համար: Դրան հակառակ, պարզվում է, գաղթօջախի վարժարանը փակվելուց փրկելու համար անհրաժեշտ ավելի փոքր գումարը համայնքների մեծահարուստները տնտեսում են: Այսինքն՝ կեղծ հայրենասիրությանն ու փառասիրությանը հակակշռող նժարին դրվում է գաղթօջախներում ազգային դիմագիծը փրկելու համար գործուն քայլերի ձեռնարկումը: Հոդվածագրի մտահոգությունից կարելի է ենթադրել, որ ոչ բոլորն են գիտակցում Սփյուռքին սպառնացող վտանգը, որը երբեմն հենց իրենք են խորացնում: Մասնավորապես՝ Եվրոպայի հայերը տարանջատում են

[4] **Պալեան Յ.,** Սփիւռքներու եւ Հայաստանի տեղատուութիւնները՝ ղեկավարումի տագնապի հետեւանք, Ազդակ, 2015, 13 հոկտեմբերի:

[5] **Տէրտէրեան Մ. Գ.,** Դարադարձի նոր հարցադրում, նախ եւ առաջ… ինքնաբուժում, Զարթօնք, Բեյրութ, 2015, 30 ապրիլի, 4 մայիսի:

[6] **Քասունի Ե. Հ.,** Տեսակէտ. «Սփիւռք»-Համասփիւռքեան Հիմնադրամ, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 7 նոյեմբերի:

իրենց Մերձավոր Արևելքից եկած սփյուռքահայերից[7]: Սփյուռքում ազգային հզոր կառույցների բացակայության, եղածների անմիաբանության մասին խոսելիս հեղինակը նրբորեն վերհանում է կուսակցությունների պառակտվածության խնդիրը և նոր մտքի անհրաժեշտություն տեսնում:

Կրթական կյանք

Կրթության հետ կապված նույնիսկ փոքր իրադարձությունը երկու թերթերում էլ մեծ արձագանք է ստացել դիտարկվող ժամանակաշրջաններում: Մատուցման տեսանկյունից՝ «Զարթոնքում» կրթական հարցերի լուսաբանումը 2015 թ. և հիսուն տարի առաջ կտրուկ չի տարբերվում. նկատվում է միևնույն երկարաշունչ ոճն ու ոչ այնքան կարևոր մանրամասներով նյութի ծանրաբեռնումը[8]: ՀՅԴ «Ազդակ» թերթի համեմատությամբ ՌԱԿ պաշտոնաթերթն առավել ծավալուն է լուսաբանում կրթական միջոցառումները՝ հիշատակելով նաև կուսակցության անդամ-բարերարներին: Դա չի նշանակում, թե «Ազդակը» զերծ է մնում նման գործելաոճից. ՀՅԴ-ի նախաձեռնած կամ ՀՄԸՄ սկաուտական խմբերի մասնակցությամբ հանդիպումներն ու դասախոսությունները նույն երկարաշունչ ոճով են գրվում նաև հիսուն տարի անց[9]: Այդուհանդերձ պետք է նկատել, որ համացանցում հայտնվելուց հետո վարժարանների վերաբերյալ իրադարձային հրապարակումներում մեծ մասամբ պահպանվում է առցանց մամուլին բնորոշ հակիրճությունը: Իսկ կրթության հարցերի վերաբերյալ վերլուծական նյութերը երկու թերթերում էլ առաջ և հետո՝ արժեքավոր են:

---

[7] **Պալեան Յ.,** Սփիւռքները եւ Հայաստանի տեղատուութիւնները՝ ղեկավարումի տագնապի հետեւանք, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 13 հոկտեմբերի:

[8] Տե՛ս «ՌԱԿ Մերձանեան ակումբի ճաշկերոյթը», Զարթօնք, 1965, 16 սեպտեմբերի, «ՀԲԸՄ-ի «Երուանդ Հիւսիսեան հիմնարկ հայագիտական ուսմանց»-ի պաշտօնական բացումը», Զարթօնք, 1965, 9 նոյեմբերի: «Լիբանանահայ վարժարաններու երկրորդականի բաժիններու հունձքի աննախընթաց հանդիսութիւն՝ 296 շրջանաւարտով», - Զարթօնք, 2015, 13 մայիսի:

[9] Տե՛ս «Հայկազեան հայագիտական հանդէսի ԼԵ (353-րդ) հատորի շնորհահանդէսը», Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 30 դեկտեմբերի, «Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատան 2015 տարեշրջանի հունձքի ներկայացում», Ազդակ, (azdagdaily.com), 2015, 25 դեկտեմբերի, Սկաուտական համոզիչ «Աւարտաճառ»՝ խարոյկին շուրջ, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 5 հոկտեմբերի:

«Ճանչնանք լիբանանահայութեան կրթական հաստատութիւնները» հոդվածի[10] օրինակով տեսնում ենք, որ 1965 թ. «Ազդակում» հիմնականում գովերգվում են լիբանանահայ վարժարանները և դրանց առատությունը: Հոդվածում նկատվում է Գ. Գյուլբենկյան հիմնադրամի, ինչպես նաև երեք եկեղեցիների հոգևոր առաջնորդների գովաբանություն՝ կրթական կյանքին աջակցելու համար: Անգամ համարձակ միտք է արտահայտվում, որ Լիբանանի հայ համայնքը կարող է դառնալ Սփյուռքի կենտրոն, քանի դեռ մայր հայրենիքն անհրաժեշտ ազատությունը չունի՝ ողջ հայության ազգային գործերը ղեկավարելու համար: Այսինքն՝ թերթն ակնարկում է, որ ԽՍՀՄ կազմում գտնվող Հայաստանը բավականաչափ մտահոգված չէ սփյուռքահայության խնդրով կամ, ավելի ճիշտ, կաշկանդված է խորհրդային կապանքներով:

Ի հակադրություն այս հոդվածի՝ «Օտար վարժարաններու հայ տղաքը» հրապարակման մեջ[11] «Ազդակն» ահազանգում է Լիբանանի դպրոցների փակման և կրթության որակի անկման մասին: Այսինքն, դժվար է խոսել Լիբանանի՝ որպես Սփյուռքի կրթական կենտրոնի մասին: Թեև հոդվածագիրը մտահոգված է, որ օտար վարժարաններում սովորող երեխաները կորցնում են ազգային ինքնությունը, սակայն պահպանում է անաչառությունը և նկատում, որ այդտեղ նրանք բարձրորակ կրթություն են ստանում: Նա խորը ցավով է ընդունում, որ ստեղծված իրավիճակի պատճառներից մեկը կրթության ցածր որակն է Սփյուռքի վարժարաններում, և փորձում է արդարացում գտնել: Հեղինակը քննադատում է նոր հարստացած հայերին, ովքեր երեխաներին տանում են թանկարժեք օտար վարժարաններ՝ դրանով իսկ շեշտելով դասակարգային առավելությունն ավելի աղքատ հայ ընտանիքների համեմատ: Ընդսմին՝ քննադատության ալիքը հասնում է նաև համայնքի մշակութային, երիտասարդական միություններին ու խոշոր կազմակերպություններին: Գովելի է, որ հեղինակը նաև կառուցողական լուծում է առաջարկում:

Հիսուն տարի անց պարբերականը ոչ թե հայկական վարժարաններն արդարացնելու ուղիներ է փնտրում, այլ հստակ մատնանշում է թերություններն ու դրանց կործանարար հետևանքները: Դրանցից մեկը հայեցի կրթության հստակ ծրագրի բացակայությունն է: Դպրոցը դիտարկելով որպես

[10] **Մելիտինեցի Գ.,** Ճանչնանք լիբանանահայութեան կրթական հաստատութիւնները, Ազդակ, 1965, 22 հունիսի:

[11] **Պալեան Յ.,** Օտար վարժարաններու հայ տղաքը, Ազդակ, 1965, 20 հունվարի:

ազգային ինքնության ձևավորման, հայոց լեզվի դասավանդումից զատ հայերի դաստիարակմանը կոչված հաստատություն՝ հեղինակը չի վարանում քննադատելուց դպրոցներն անշահավետ համարողներին և դրանց փակման պատճառ հանդիսացողներին, փոխարենը ոգևորվում է դպրոցաշինական նախաձեռնություններով[12]:

Եթե 1965 թ. «Զարթոնքը» նույնպես հիացմունքով էր խոսում լիբանանյան վարժարանների մասին, ապա 2015-ին միանում է «Ազդակի» մտահոգություններին: Թերթը դիմում է անցյալի վկայակոչմանը՝ խոսքը ծանրակշիռ դարձնելու նպատակով և ցույց տալիս, որ չնայած տարբեր արհավիրքներին՝ դպրոցի շնորհիվ է հայը ապահովել իր ինքնությունը, դպրոցը պահել հայոց լեզվի, մշակույթի, Հայ դատի, ազգային կառույցների առանցքում: Այդ կարևորությունն ընդգծելու համար հեղինակը դպրոցի հետընթացը համարում է նաև ազգային ղեկավարության նահանջ[13]:

Լեզվի պահպանում

Երկու թերթերում էլ առանձին հոգածություն է նկատվում լեզվի հանդեպ՝ որպես ազգային ինքնության կարևոր բաղադրիչի: Լեզուն են համարում Սփյուռքին հայրենիքում ապրող հայությանը կապող օղակը, իսկ արևմտահայերենի և արևելահայերենի միջև տարբերությունը՝ այդ երկուսի անջրպետը խորացնող գործոն: «Զարթոնքն», օրինակ, պարբերաբար հրավիրել է լիբանանահայ ընթերցողի ուշադրությունը հայոց լեզվի յուրահատկության վրա, ինչպես լեզվական փաստարկների, այնպես էլ հայ և արտասահմանցի մտավորականների կարծիքների վկայակոչմամբ[14]: Եթե 1965 թ. «Զարթոնքին» մտահոգում էր օտարության մեջ ապրողների կողմից հայերենի փոխարեն օտար, հատկապես թուրքերեն բառեր և անուններ գործածելը, ապա 2015-ին՝ առավելապես արևմտահայերենի և արևելահայերենի միասնական քերականություն կազմելու հարցը: Նույնը վերաբե-

---

[12] Տե՛ս **Պալեան Յ.,** Հայ դպրոցի առաջնահերթ դերի ուղիով, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 9 փետրվարի, **նոյնի** Դպրոցը սոսկ գործնապաշտական նպատակի՞ պիտի ծառայէ, թէ՞ միաժամանակ մարդացման, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 17 օգոստոսի:

[13] **Պոտուրեան Օ.,** Հայ դպրոցին նկատմամբ խորապէս անհրաժեշտ է գուրգուրանք ու զօրակցութիւն միանգամայն, Զարթօնք, 2015, 23 սեպտեմբերի:

[14] Տե՛ս **Սվաճեան Յ.,** Հայերէնի հարստութիւնը անտեսողներ եւ մխողներ, Զարթօնք, 1965, 6 փետրվարի, **Վարուժան**, Յիշի՛ր, թէ ինչ են ասել քո մայրենի լեզուի մասին, Զարթօնք, 1965, 5 նոյեմբերի, **Կիւրճեան Մ. Ս.**, Բառարան թղթատելով, Զարթօնք, 1965, 14 օգոստոսի:

րում է նաև «Ազդակին», որի համոզմամբ, երկու ճյուղերի մերձեցումը ազգի տեսակի փրկության ուղիներից է և պետք է իրագործվի պետական մակարդակով[15]: Այս միտքը «Զարթոնքը» բարձրացրել էր հիսուն տարի առաջ՝ առաջարկելով հայերենի միասնական ուղղագրություն ստեղծել Սփյուռքի կառույցների, օրինակ՝ Մխիթարյան միաբանության և Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համատեղ ջանքերով[16]: Այնուամենայնիվ, 2015թ. ավելի տագնապալի է հնչում արևմտահայերենը փրկելու խնդիրը, և գործնական քայլեր են հետևողականորեն առաջարկվում:

Հատկանշական է, որ Խորհրդային Հայաստանը գովաբանող ՌԱԿ պաշտոնաթերթը հայրենիքում լեզվի անաղարտության սպառնալիք էր տեսնում 1965 թ. և հոդվածների շարքով բարձրաձայնում: Իհարկե, զերծ էր մնում տերմինաբանական կոմիտեի ուղղակի քննադատությունից, փոխարենը խորհրդի կարգով առաջարկում էր խանութների վահանակների վրա կամ մամուլում գործածվող ռուսերեն բառերի փոխարեն արևմտահայերեն բառերը շրջանառության մեջ դնել՝ դրանով իսկ նպաստելով մեր ազգի արևելահայ և արևմտահայ զանգվածների միջև կապի ամրապնդմանը[17]:

* * *

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ «Զարթոնք» և «Ազդակ» պարբերականները բոլոր ժամանակներում Լիբանանի հայ գաղթօջախի խնդիրների մասին առաջին ահազանգողներն են եղել: Առանցքային թեման եղել և մնում է ազգային ինքնության պահպանումը՝ փոխկապակցված բոլոր բաղադրիչներով: 1965 թ. խնդրի մասնակի լուծումը «Զարթոնքը» տեսնում էր խորհրդային հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման մեջ, «Ազդակը» սահմանափակվում էր Սփյուռքի բոլոր գաղթօջախների միավորման գաղափարով: 2015-ին այս թերթերը գրեթե միանման են գնահատում իրավիճակը և ազգային ինքնության կորուստը կանխելու հիմնարար ելքը համարում հայ-

---

[15] Տե՛ս **Պալեան Յ.,** Հայերէնի վերականգնումը ««Հայաստան-Սփիւռքներ»-ի ազգային իրաւինքնութեան նուաճման խնդիրն է, Ազդակ (azdagdaily.com), 2015, 7 հոկտեմբերի:

[16] **Յակոբ-Գրիգոր,** Դարձեալ համազգային ուղղագրութեան հարցը, Զարթօնք, 1965, 5 սեպտեմբերի:

[17] **Նորենց Վ., Տարոնցի Ս.,** Բաց նամակ Հայկական Հանրապետութեան Մինիստրների սովետին առընթեր տերմինաբանական կոմիտէին եւ Երեւանի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտէին, Զարթօնք, 1965, 23 սեպտեմբերի, **Յակոբ-Գրիգոր,** Սրտէ սիրտ խօսակցութիւն հայաստանցի խմբագրի մը հետ, Զարթօնք, 1965, 17 մարտի:

ընևադարձությունը: Այս դեպքում արդեն պարբերականներն ավելի ակտիվորեն են ներգրավվում անկախ հանրապետության խնդիրների վերհանման և լուծման գործում, քանի որ դրանք աղերսներ ունեն նաև Սփյուռքի հիմնախնդիրների լուծման հետ: Անփոփոխ է մնացել ազգային դիմագիծը սերնդեսերունդ պահպանելու հարցում դրանց տեսակետը՝ հայեցի կրթության ու դաստիարակության ապահովումը:

Ժամանակի մարտահրավերներին ընդառաջ գնալու պարագայում մամուլի այս օրգանները կարող են շարունակել իրենց պատմությունը: «Ազդակն» արդեն գտել է համացանցային հասարակությանը հասանելի լինելու ուղին: «Զարթոնքն» այդ ճանապարհին է:

THE PROBLEMS OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN LEBANON AS REPRESENTED IN THE PERIODICALS "AZDAK" AND "ZARTONK" (IN 1965 AND 2015)

AVAGYAN G.

Summary

The periodicals of XX century "Azdak" and "Zartonk" continue to cover the problems of the Armenian Diaspora in Lebanon nowadays, especially those, which are related to the problem of protecting the national identity. The main idea raised by the newspapers in 1965 was improving communication among diverse Armenian communities. It is already 50 years later that the problem of losing the Armenian identity under the pressure of globalization has become alarming.

In 1965 both newspapers worried about closing the Armenian schools in Lebanon. It is now 50 years they have stopped defending national schools, on the contrary, the disadvantages and disastrous consequences are indicated. Newspapers pay great attention to the Armenian language as well.

Studies show that the newspaper "Zartonk" saw a partial resolution of the problem of preserving the national identity in enhancing relations with the Soviet homeland, meanwhile "Azdak" adopted the idea of interconnecting the Armenian communities in all countries.

ПРОБЛЕМЫ ЛИВАНСКОЙ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТ «АЗДАК» И «ЗАРТОНК» (1965 И 2015 ГГ.)

АВАГЯН Г.

Резюме

Основанные в XX в. газеты «Аздак» и «Зартонк» продолжают и в наши дни освещать проблемы Армянской диаспоры Ливана, связанные главным образом с сохранением национальной идентичности. Основной идеей, взятой на вооружение со дня их основания, было укрепление связи между разными армянскими общинами. Спустя 50 лет опасность утраты этнической идентичности армян в условиях растущей глобализации стала угрожающей. В 1965 году оба эти периодических издания били тревогу по поводу закрытия армянских школ в Ливане, выступая с критикой в адрес родителей, отдававших детей в иностранные школы. По прошествии 50 лет, в 2015 году, они стали критиковать национальные школы, указывая на недостатки в методике преподавания и образовательного процесса в целом.

Газеты уделяют большое внимание армянскому языку.

Исследование показало, что решение проблемы сохранения национальной идентичности газета «Зартонк» видела в углублении связей с советской родиной, в то время как «Аздак» ограничивался идеей объединения представителей Диаспоры разных стран мира.

KARABAGH (ARTSAKH) IN OLD MAPS

GALICHIAN (GALCHIAN) R.
rgalichian@yahoo.com

1 – GENERAL

The author has tried to present a balanced and unbiased historic and cartographic view to the reader interested in obtaining some knowledge of how and when the historically Armenian-populated region of Karabagh (Artsakh – in Armenian) was described by various world-famous geographers and depicted by famous cartographers. For this reason the maps reproduced in the article, with the exception of two, are produced by non-Armenian geographers and cartographers, whose works form the basis of the world cartographic heritage. These documents have been sourced from various libraries all over the world.

The documents presented are in no way complete and represent only a small portion of the maps where Karabagh has been shown and named. Furthermore, the article excludes all descriptions and details mentioned in the travelogues of Islamic and western travellers, who have written about their passage through Karabagh, such as Clavijo,[1] who travelled during 1405–1407, and Schiltberger,[2] who travelled from 1396 to c.1422, and many others who travelled through South Caucasus during the fifteenth to nineteenth centuries. These sources confirm the Armenian presence in the area by providing much detail about the population and their way of life in the region concerned. However, as they do not contain any maps, they have been excluded from this study.

The maps come to prove that Karabagh or in Armenian, Artsakh, has appeared on the maps from around 1460. However, this does not imply that the name is absent from the ancient and old historic writings and documents, the discussion of which is beyond the scope of this article.

---

[1] **De Clavijo,** Ruy Gonzales. Narrative of the Embassy of the Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Teimour at Samarkand. Translated by Clemens Markham. London: Hakluyt Society, 1854.

[2] **Schiltberger,** Johann. Bondage and Travels, 1396 to 1427. Transleted by Telfer Buchan. London: Hakluyt Society, 1879.

2 – EARLY AGES

The oldest cartographic or geographic information has reached us from Greco-Roman sources, but these do not contain any documents, which could be called a map. There are only references about mapmaking and maps prepared by some of the ancient geographers such as Hecataeus of Miletus, etc.[3] The maps referred to by the ancients could be seen today in reconstructions, prepared by well-known cartographic experts such as Karl Müller, Konrad Miller, E.H. Bunbury, John Murray and others based on the descriptions provided in the texts of ancient historians such as Hecataeus, Herodotus, Eratosthenes, Strabo and others. Today, when we refer to world maps of the Greco-Roman period, we mainly refer to the reconstructions prepared by those specialists.

It is interesting to note that although these texts and maps contain names of countries, no borders are delineated. Generally speaking, regions, or, as preferred, the so called "countries" are called by the names of the races, peoples and nations who inhabited the given area. Borders, being manmade, are very amorphous and keep changing constantly; hence, they did not merit mentioning, unless they were major natural borders, such as large rivers, lakes, seas and mountain ranges. Since the population of the region of Karabagh was mainly Armenian, the region was covered under the general name of Armenia, the same name appeared over the region of Karabagh-Artsakh, and this name did not appear on ancient and early medieval maps.

One of the founding fathers of geography was Claudius Ptolomaeus or simply Ptolemy (c. 90–168 C.E.) whose opus magnum, *Geographia,* is considered to be the most important early work on geography. The book contains instructions on how to observe the universe, measure distances and angles and generally how to prepare maps. His methods were used well in the sixteenth century. The book has a list of about 8,000 toponyms, divided by continents and subdivided into countries. Out of those toponyms, around 176 relate to Armenia Maior and Armenia Minor. No original map of the work has survived, and the oldest manuscript copy of the work containing maps mentioned in the book dates from the thirteenth century and contains the reworking of the drawings as mentioned by Ptolemy in his book.

[3] **Galichian R.**, Historic Maps of Armenia. London and New York: I.B.Tauris, 2004, p. 12.

On his maps, Ptolemy divides countries mainly using then natural features of the land, which do not always correspond exactly with reality, while few other maps of the ancient and early medieval periods show country borders, a tradition, which in Europe extended well into the thirteenth and fourteenth centuries. On some medieval maps straight lines are drawn to artificially divide and specify countries, mainly as an aid for the reader to differentiate them.[4] The map-maker often was unaware of the regions and the countries that he was drawing and had no knowledge of the strategic variations in their political geography and border changes; therefore it was safer not to draw borders at all. With the exception of the reconstructed and copied Ptolemaic maps, which date from around the fifteenth century, the practice of drawing borders on the maps came to general use during the fifteenth to sixteenth centuries.

3 –PRESENCE OF KARABAGH IN THE REGION

Rising from the above-mentioned methodology used in the Middle Ages, the name of the region of Karabagh (the Armenian Artsakh) did not feature on the early maps, as this was considered to be a part of the country of Armenia or the Armenian population of the region, covered by the general toponym of Armenia.[5]

Notwithstanding the above-mentioned, the name of Karabagh occasionally appears on maps prepared earlier than the sixteenth century. Whenever the name appears, it invariably refers to the region between the Arax and Kura rivers located to the west of the confluence of these two rivers, extending to the east of the Lake Sevan in Armenia. Up to the fourth century the country located east of Karabagh and north of the river Kura was named “Caucasian Albania” or in Arabic and Persian “Aran” – in Armenian “Aghvanq”. After the takeover of the region by the Iranian Sassanid dynasty during the late fourth century, the Sassanid administrators combined the regions north and south of the Kura into one province, that of the Iranian Satrapy of Aran. For this same reason in Islamic

[4] **Galichian R.,** Countries South of the Caucasus in Medieval Maps. London: Gomidas Institute, 2007, pp. 45, 91, 194–196.

[5] **Ptolemy.** Geogrpahia, prepared by Laurenzo Fries, Manuscript Maps. C.1.d.11 and other copies in the British Library. For full texts of towns etc. see also Galichian, Rouben. Historic Maps of Armenia. London and New York: IB Tauris, 2004, pp. 96–99.

cartography the region north of the Arax River, up to the Mount Ararat is sometimes referred to as part of Aran.[6]

It must be mentioned that on all the Islamic maps of the ninth to the twelfth centuries the Iranian-Sassanid province of Aran also included the whole of Georgia. Furthermore, north of the eastern end of the River Arax there was no country mentioned other than Aran. On all the Islamic maps Azerbaijan is shown south of the Arax, as the north-western province of Iran, whose name was changed from Lesser Media to Atropatene during the second century B.C.E., a name, which evolved to Atorpaten, Adherbigan, Adherbaygan and finally, during the Arab and Turkish rules to Azerbaijan. On all of the above maps there is a third country, Armenia, straddling the Arax River and extending south-westward to Bitlis, Amid and Miafarqin (old Armenian capital of Tigranakert, today near Diyarbakir, Turkey). Thus, it could easily be deduced that the region of Karabagh, north of the River Arax, has never been placed inside a country named Azerbaijan, as claimed by the present authorities of the Republic of Azerbaijan, since such a country never existed in the region north of the Arax River. Azerbaijan as a country toponym has always been a province of Iran, located south of the Arax River, a status, which changed its name only in 1918. Various Russian, British, American and European encyclopaedias bear evidence to this fact.

A further look into the maps of the region prepared by various renowned cartographers and published all over the world, would show that north of the Arax there has never been a country named Azerbaijan prior to 1918. The name of the region in medieval times was Aran, and after the Islamization of the region, Karabagh and Aran were divided into smaller regions, where Muslim khans and beglarbeys ruled under the names of the khanates of Ganja, Shaki, Talish, Derbend, Shamakhi, Shushi etc., which were collectively given the all-encompassing name of Shirvan.[7] Historically, in this area the five Armenian

[6] **Galichian R.,** Countries South of the Caucasus. Op.cit., pp. 94–130. Here the most important Islamic maps depicting the area are reproduced, which include the works of Istakhri, Ibn Hawqal, Idrissi, Qazwini, Mas'oudi, and Ibn Said.

[7] For further historic and cartographic details related to the subject see Galichian Rouben. The Invention of History. London: Gomidas Institute, 2009/2010 and Galichian Rouben. Clash of Histories in the South Caucasus. London: Bennett & Bloom, 2013. Even Ottoman, Persian and Arab geographers and cartographers never show a country named

"Meliks" (derived from the Persian word "malek", large landowning families) lived and ruled. They led almost independent lives, but paid their tribute to the Persian rulers or the Ottomans, whoever happened to rule during the particular period.

4 – KARABAGH ON OLD MAPS

In medieval texts the name of Karabagh or Artsakh was mentioned in some manuscripts, particularly in the first Armenian-language geography book, the seventh century *Ashkharhatsuyts* (World Mirror) of Anania Shirakatsi, a paragraph of which could be seen in a manuscript of the work reproduced in Fig. 01, taken from MS N.1486-f102, 1597.

Historically Artsakh has been one of the fifteen provinces of medieval Armenia. The book has much information about the provinces, including their location and important towns and villages.

On a map, published in 1751 in Venice, prepared as per the descriptions of Anania Shirakatsi's *Ashkharhatsuyts*, the region of Artsakh is shown lying near the confluence of the Arax and Kura Rivers. The image in Fig. 02 is a section of this map showing the region of Artsakh which is entitled *Armenia according to old and new Geographers*. The name of Karabagh/Artsakh is underlined red in both images.

* * *

In western cartography the name of Karabagh does not appear until the middle of the fifteenth century. In 1459 a World Map was prepared ordered by Portugal's King Alfonso V. This huge map (two metres in diameter) was prepared by the Venetian cartographer Fra Mauro (c. 1400–1464). The original of the map was lost in transit from Venice to Portugal and a second copy was made by the master's assistants, which was eventually sent to the king in 1460. [8]

This map is oriented with the north at the bottom and peculiarly shows the approximately correct shape of the Caspian Sea, which on other maps prepared

---

Azerbaijan, north of the Arax River. The country by this name appeared only in 1918 and now is claiming to have three thousand years of history.

[8] Fra Mauro's map is kept in the Biblioteca Marciana, Venice.

well in the 1700s, is shown by a flat oval shape.[9] In the detail map of Fig. 03, the region of Armenia can be seen on Fra Mauro's World Map of 1460. On the lower left part of the map Armenia is mentioned near the confluence of the two rivers, Arax and Kura. Another *Armenia* in black letters and *ARMENIA* in gold letters appear at the top of the map with the Iranian Azerbaijani city of *Thauris* (Tabriz) to their south (above). Near these toponyms other cities such as *Choi* (Khoy), *Carpi* and *Arachaze*[10] are also indicated, which are cities in or near the region of Armenia. To the right of *ARMENIA* the pile of stones depicts Mount *Ararat* with *Archa Noe* (Noah's Ark) sitting on the summit. Between these two the name of the Armenian city of *Salmas[t]* and the Artsakh town of *Barda* are shown, with *Monte Charabach* (Mountains of Karabagh) in between. Here, for the first time in the Western cartography the name of Karabagh is mentioned. Below the confluence of Arax and Kura the toponym *Siroan* (Shirvan) can be seen, which was given to the region corresponding to the location of the present day Republic of Azerbaijan.

* * *

Gerardus Mercator (1512–1594) was one of the most important Flemish cartographers of the time, and his projections for showing the spherical earth on a flat sheet of paper are widely used even today. His atlas of the world was published posthumously by his son Rumold and contains many detailed maps of Europe as well as other continents and countries.

The detail image shown in Fig. 04 is taken from Mercator's *Map of Asia*. The western part of Armenia is shown, and it has been entitled *Turcomania* (Turkish-Armenia), under the Ottoman rule, while eastern Armenia is shown under Persian domination.[11] The region north of Armenia, neighbouring the *Mare*

[9] The shape of the Caspian Sea was not known until 1720s, when Peter the Great of Russia had it surveyed. Until then the generally agreed shape was a flat oval, which in the ancient times was considered to be connected to the Northern Ocean. It is a mystery how a fifteenth century cartographer would show the correct shape of the Caspian, which was surveyed only after 250 years of the making of this map.

[10] This could refer to Mount Aragats or the region of Aragats in Armenia.

[11] For a period of a century or so, West Armenia, which was under the rule of the Ottoman Empire, on some Western maps was given the name of Turcomania. At the same time in some of these atlases it is described that "Turcomania and Turkish [West] Armenia

di Sala olim Caspium (Caspian Sea) is named *Seruan* (Shirvan), while the Persian cities of *Merent* (Marand) and *Coy* (Khoy) are shown south of the River Arax flowing into the Caspian. North of the Arax River the name *Carabach*, underlined green, can be seen. The Armenian populated cities of *Van*, *Mus[h]* and *Vastan* are placed inside the Armenian territory occupied by the Ottoman Empire.

* * *

The Royal Geographer Philip du Val (1619–1683) was an important French cartographer. Fig. 05 shows a detail from his map of *Turkey in Asia* published in 1676, where the green line delineates the border of the Ottoman and Persian Empires. Western Armenia is under the Ottoman rule and is entitled *Turcomanie al. Armenie* (Turcomania or Armenia, see endnote xi), which includes the region of *Nachijevan* and *Ararat*, the cities of *Kars, Erivan, Van,* etc. The adjoining territory to the east, inside Persia includes the provinces of *Adherbetzhan* (Azerbaijan) and *Kilan* (Gilan), where the cities of *Tauris, Chui, Ardebil, Maraga* and others are placed. The Persian–occupied territory in South Caucasus extends northward up to Shirvan and Derbend.

On this map the region north of the rivers *Arais* (Arax) and *Kur* are named *Shamachie* and *Shirwan,* but the triangle inside the confluence of the rivers Kura and Arax, underlined red is entitled *Karasbag* (Karabagh).

* * *

The British cartographer Robert Morden's (1668–1703) atlas *Geography Rectified* contains a map of *Armenia, Georgia and Comania.* On the map the borders between the Ottoman and Persian empires are shown similar to du Val's map. On this map, shown in Fig. 06, *Scirvan* (Shirvan) and *Shamachie* are north of the *Aras* and *Kur* Rivers inside the Persian Empire and *Karasbag* with *Nassivan* (Nakhijevan) are placed west of the confluence of these rivers, inside the Persian-occupied territory north of the Arax.

* * *

The Dutch cartographer Pieter Van der Aa (1659–1733) published his *Atlas Nouveau et Curieux* around 1710, which contained a map of the Tartar territories.

---

are the same". The name has possibly arisen from the more generally used terminology of "Turkish-Armenia", hence "Turco-[Ar]mania".

A detail of this map in Fig. 07 shows the regions of the Caucasus extending to northern Persia. The map covers the regions of Circassia, Georgia, Armenia and Persia. Here *Karasbagh,* underlined red, is shown on the southern shore of the river *Corasse* (Arax) and *Cirus* (Kura), north-east of *Nachsua* (Nachijevan) and north of *Ardavil* (Ardabil) placed inside Persia. The map does not include political boundaries.

* * *

Pierre Amédée Jaubert (1779–1847) began his travels through Turkey and Armenia towards Persia in 1805. After spending four months in the Turkish town of Bayazed, where he was imprisoned by the Pasha, Jaubert was only allowed to continue his journey only after the Pasha's death. In his book *Voyage en Arménie et en Perse* (Paris, 1821) he writes about his experiences and includes a map of his travelled route, drawn by the well-known French cartographer Pierre Lapie (1777–1850).

The detail reproduced in Fig. 08 from Lapie's map shows the region of southern Caucasus. North of the Kura we can see the regions of *Chyrwan* (Shirvan) and *Talidj* (Talish), which are mainly in the territory today occupied by the Republic of Azerbaijan.

Here *Cara-Bagh,* undelined red, is placed between the rivers *Araxes* and *Kour,* east of the Lake *Sivan* (Sevan) and south of *Elizabethpol* or *Ghandjeh.* On the map the sister territory of Karabagh, *Cara-Dagh* is shown south of the Arax, inside the territory or Persian Azerbaijan.

To be continued in the next issue.

ՂԱՐԱԲԱՂԸ (ԱՐՑԱԽԸ) ՀԻՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ

ԳԱԼԻՉՅԱՆ (ԳԱԼՉՅԱՆ) Ռ.

Ամփոփում

Հին քարտեզներում ընդհանրապես երկրների սահմանները չէին նշվում և տարածքի երկրամասերը կոչվում էին այնտեղ բնակվող ժողովուրդների անուններով: Քանի որ Ղարաբաղ/Արցախում հիմնականում բնակվում էին հայեր, ապա այս տարածաշրջանն էլ ներառվում էր Հայաստանի անվան մեջ:

Fig. 01- A paragraph related to Artsakh (red) from a manuscript copy of the Ashkharhatsuyts".

Fig. 02 – Detail of Artsakh from the "Map of Armenia", Venice, 1751.

Fig. 03 – Detail from Fra Mauro's "Mappa Mundi", 1460, Venice.

Fig. 04 – Detail from the map of "Asia" by Mercator, published in Duisburg in 1595 by his son Rumold.

Fig. 05 – Detail from the map of "Turkey in Asia" by du Val, dated 1676, showing the border of the Ottoman and Persian empires.

Fig. 06 – Part of the map of "Armenia, Georgia and Comania" by Morden, 1700, possibly a later revision.

Fig. 07 – Detail from the "Tartarie" map of van der Aa, printed around 1710, showing South Caucasus.

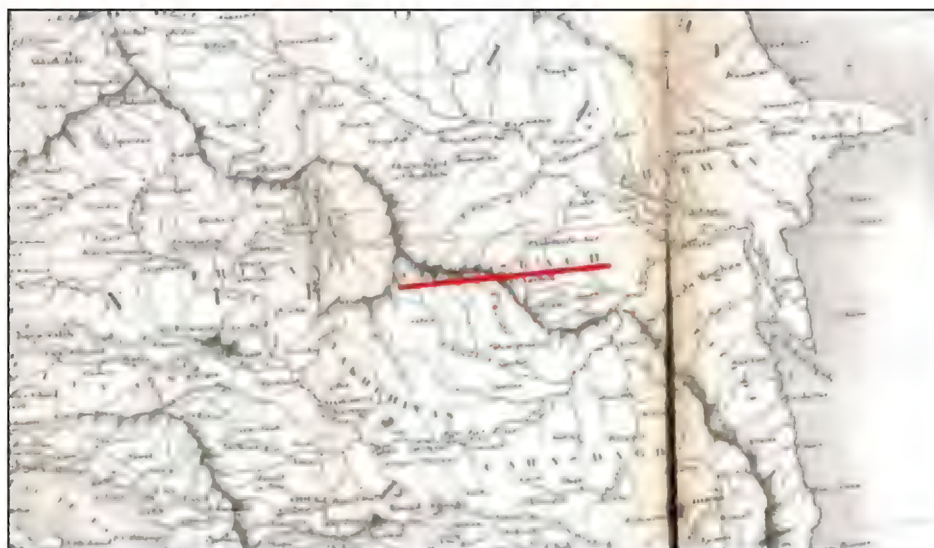

Fig. 08- Detail from Lapie's map showing the route taken by Jaubert, when travelling from Constantinople to Persia in 1805.

Եվրոպական քարտեզներում առաջին անգամ Ղարաբաղը նշված է 1460 թ.՝ իտալական մի աշխարհացույց քարտեզում: 17-րդ դարի և դրանց հաջորդող քարտեզներում Ղարաբաղ անվանումը կարելի է տեսնել բազմաթիվ եվրոպական և մահմեդական քարտեզներում: Քարտեզներում այսպես անվանված երկրամասը գտնվում է Արաքսի հյուսիսային ափերին և տարածվում է Սևանա լճի հարավ-արևելքից մինչև Արաքսի և Կուրի միախառնումը:

Հոդվածում նշված և պատկերված քարտեզները կարևոր աշխատություններ են, որոնք համաշխարհային քարտեզագրական ժառանգության մասն են կազմում: Սրանց մեջ հստակ երևում է, թե օտար քարտեզագետները որտեղ են տեղադրել Ղարաբաղ/ Արցախն իրենց աշխատություններում:

КАРАБАХ (АРЦАХ) НА СТАРЫХ КАРТАХ

ГАЛИЧЯН (ГАЛЧЯН) Р.

Резюме

На старых картах границы стран вообще не отмечались, и регионы обозначались в соответствии с названиями живущих там народов. Так как Карабах /Арцах/ преимущественно был населен армянами, то на старых картах этот регион также представлен под названием Армения. На европейских картах Карабах впервые был отмечен в 1460 году в итальянском географическом атласе. В XVII и последующих веках название Карабах встречается во многих европейских и исламских картах. Данный регион на картах локализован на северных берегах Аракса и простирается с юго-востока озера Севан до места слияния Аракса и Куры.

Представленные в статье карты составляют часть всемирного картографического наследия. Эти карты явствуют о том, где локализовывали Карабах иностранные картографы.

THE CONQUEST OF ANTIOCH BY THE ARMENIAN KING LEVON (1216) ACCORDING TO ARAB SOURCES

TER-GHEVONDIAN V.
vterghevondian@gmail.com

In 1208 the Seljuk Sultanate of Iconium and the Ayyubid Sultanate of Aleppo intervened with the Armenian-Antiochian treaty to be signed. In spite of that, Levon I did not refuse to dominate over Antioch and to resolve the issue of state rule heritage[1] in favor of his nephew Raymond-Ruben.

The next year (1209), king Levon having no male heir of his own proclaimed Raymond-Ruben his heir. Through these efforts, Levon I attempted to unite Cilicia and Antioch into one state. However, prior to making decisive moves against Bohemond IV again, who had taken over the rule of Antioch, king Levon had to secure himself from the potentially dangerous counteractions of his Muslim neighbors by weakening their positions.

In the year 1211, the sultan of Iconium Kay Khosrow died and king Levon the Magnificent rushed in to intervene in the struggle over the throne between Kay Khosrow's two sons. He supported the rebelious Ala al-Din against his brother Izz al-Din Kay Kawus I (1211–1219) who was the heir to the throne. Trying to seize the power Ala al-Din called for the help of Levon I promising to give him the city of Caesarea. King Levon approached Caesarea with his army, but in the end the legitimate sultan convinced him to withdraw his troops and not to intervene in the internal struggle. According to Rustam Shukurov, Ayyubid sultan Al-Malik al-Ashraf ruler of Djazira, also had a role to play in the withdrawal of Armenian forces[2].

---

[1] **Տեր-Ղեւոնդյան Լ.**, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, Ե., 2007, էջ 211–235, as well as **Burgtorf J.**, The Antiochene War of Succession, The Crusader World, ed. by Adrian J. Boase, Routledge, 2016, pp. 196–211.

[2] **Cahen Cl.**, La Turquie pré-ottomane (Varia Turcica VII), Institut Français d'Études Anatoliennes, Istanbul, 1988, p. 69; **Шукуров Р.** Образ Киликийской Армении в Анатолийских мусульманских источниках (XIII – начало XIV в.), Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաքննադատական ակ-

During this period, the internal political struggle continued in Antioch. Bohemond IV was using all possible measures in order to get rid of his rivals. In 1208, he imprisoned one of his main adversaries, the Latin patriarch of Antioch Peter of Angulem, and this resulted in worsening relations with Rome. Meanwhile, Bohemond was unable to dispose of the opposing forces, which continued to support Raymond-Ruben, and the Armenian King benefited from this situation[3].

In 1216, a colophon writer of a manuscript asserts, "…in that year by God's grace, the victorious Armenian king Levon took over the large Syrian capital"[4]. Regardless, Sembat the Constable provided the most detailed description of the conquest of the city. On February 16, 1216, as Sembat the Constable eloquently put, Levon the Magnificent took over Antioch in a "skilfull and wise"[5] manner and gave the throne to Raymond-Ruben for a much longer period. Sembat continues, that Levon I was able to win over some of the nobles of Antioch (including senechal Amori) by promising them large rewards.

The nobles opened the doors of the city at night and let the Armenian army in. The majority of the Francs fortified themselves in the citadel of Antioch but were soon forced to surrender. The patriarch of Antioch, along with the nobles of the city and headed by king Levon enthroned Raymond-Ruben (1216–1219)[6]. Considering the desertion of senechal Amori and other Francs who opened the gates of Antioch to the Armenian army, Hethum of Korykos writes: "The Armenian king Levon I seized Antioch at night through deception and enthroned his brother's grandson Ruben"[7].

նարկներ), Բոզոյան Ա. (խմբ.), Ճուքուրով Ռ., Տեր-Ղևոնդյան Վ., Դանիելյան Գ., Ե., 2016, էջ 94–95:

[3] **Cahen Cl.**, La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche, Geuthner, Paris, 1940, pp. 611–613; **Moutafian Cl.,** L'Arménie du Levant (XIe–XIVe siècle), Tome 1, Paris, Les Belles Lettres, 2012, pp. 107–108.

[4] See: **Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ**. ԺԳ դար, աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Ե., 1984, p. 96 and cf. Ibidem, p. 103.

[5] **Սմբատ Սպարապետ,** Տարեգիրք, աշխատասիրութեամբ Հ. Սերովբէ Ագըլեանի, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1956, էջ 219:

[6] Ibidem.

[7] **Մաթևոսյան Կ.,** Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա «Ժամանակագրությունը», Ե., 2011, էջ 50, as well as **Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ.**, հտ. I, կազմեց՝ Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1951, հտ. 1, էջ 79, 94 and **Ibid,** vol. 2, 1956, p. 63: While one of the continuations of Samwel Anetsu erroneously put the capture of Antioch at the year

Meanwhile, one of the **followers** of Samuel Anetsi, mistakenly cited 1218 as the year that Antioch was conquered.

The following are the assertions of the Arab authors who mention the conquest of Antioch. The Historian Sibṭ ibn al-Jawzi, who in 1216 was sent by Ayyubid Al-Malik al-Ashraf, ruler of Khilat, as an ambassador to Aleppo to his brother sultan Al-Malik al-Zahir, asserts that it was him who told al-Zahir about the conquest of Antioch. Sibṭ writes, "That year (612 year of Hijra) on Sunday, the 24th of Shawwāl (February 24, 1216), Lavin took over Antioch from the Francs"[8].

Sibṭ does not mention the motivation behind Levon's action. Contrary to that, Izz al-Din ibn Shaddad is well informed about the details of the succession to the Antioch throne, even though he mistakenly dates Levon's endeavors to take place in the late 1215:

"On Monday, 23rd of Shaaban, 612 (December 17, 1215), Ibn Lavun[9] attacked Antioch, conquered it and passed it on to his nephew (sic)[10]. This was due to the fact that the father of the ruler prince Raymond Senior had two sons. One of them was the afore-mentioned Baymund (Bohemond IV) who ruled there, the other one was named Raymond. Their father preferred the latter, thus he engaged him with Ibn Lavin's daughter and later had them married. Then, he awarded the throne to him and made the people acknowledge him as his heir. However, it came to be that Raymond died of rabies while his father was still alive. He had had a son from the sister (sic) of Ibn Lavin, who was named Rubin (Ruben). Ibn Lavin headed to Antioch taking along his sister (sic) and her son[11]". Izz al-Din ibn Shaddad explains that Bohemond killed the Patriarch of Antioch as the latter was openly supporting Levon and agreed that the throne had to be inherited by Raymond-Ruben. He continues: "Ibn Lavun had received the letter of the Patriarch of Antioch (in the original text - biṭrīq Anṭākya) reading that the

---

1218. See: **Սամուէլ Անեցի եւ Շարունակողներ,** Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Ե., 2014, p. 239 and cf. Ibidem, p. 238.

8 **Sibṭibn al-Gawzī**, Mirāt al-zamān fī tārīḫal-a'yān, vol. VIII, (ed. with introduction by J. R. Jewett, The University of Chicago Press, Chicago, 1907), p. 374.

9 Refers to King Levon I.

10 Refers to Alice (Alits), who was not the sister of Levon, but his cousin: his brother Ruben's daughter.

11 See: ʿ**Izz al-Dīn Ibn Šaddād**, Al-Aʿlāq al-Ḫaṭīra fī ḏikr umarāʾ al-Šām wa-l-Ğazīra, vol. 1.2, cf. Yaḥyā Zakaryā ʿAbbāra, Dimašq, 1991, p. 407.

kingdom belonged to his nephew. The same letter had been sent to him (Bohemond) and when he received it and read it he said: This is My kingdom and it is in my hands. Then he took the Patriarch into the Citadel and killed him[12]".

Ibn Shaddad's contemporary Syrian historian Bar Hebraeus has understood the inheritance issues of Antioch better. "At that time, he writes, when Prince Baymund (Bohemond III) died, he left one son named Rufin (Ruben). And although the throne was his by right, his uncle dared to oppose and take it over for himself. After this, Levon, the Armenian king, based on the fact that Rufin the Franc was the son of his brother's daughter, got infuriated and came to Antioch forcing the people of Antioch to swear allegiance to him"[13].

Levon was benevolent towards the city population, which was the guarantee for his success. In this regard, another Arab historian's, IbnWasil's statements are noteworthy: "On year's (612 of Hijra) Shawwāl month (January-February, 1216) the Armenian king, "Ibn Levon", conquered Antioch and was good towards the local population, applying justice. The ruler of Antioch Brins (Prince)[14] was a tyrant and Ibn Levon's reputation increased among the people"[15].

The conquest of Antioch was the most significant achievement of Levon the Magnificient. It was also a great diplomatic victory. First of all the conquest of Antioch was timed correctly. The Fifth Crusade (1213–1221)[16] had started and regardless of its strength and success it forced the Ayyubids to concentrate their troops in its direction. Accordingly there could be some hope that the Aleppo authorities might not be so willing to support Bohemond IV. Nevertheless Levon was much more prudent this time and when he took Antioch he immediately sent the moslem captives to Aleppo, preventing the possible intervention of al-Malik al-Zahir". …and he (Levon) liberated a group of moslem captives who were in Antioch and transferred them to [Aleppo], and there was a truce between him and

---

[12] Ibidem.

[13] The Chronography of **Bar Hebraeus Gregory Abu-l-Faraj**, Translated by Ernest A. Wallis Budge, Amsterdam, 1976, p. 370.

[14] Refers to Bohemond IV One-eyed.

[15] See: **Ibn Wāṣil**, Mufarriǧ al-kurūb fī aḫbār banī Ayyūb, vol. III, Editor Ǧamāl al-Dīn al-Šayyāl, al-Qāhira, 1957, p. 233.

[16] See about V Crusade **S. Runciman**, A History of the Crusades: Vol. III (The Kingdom of Acre and the Later Crusades), Cambridge University Press, Cambridge, 1951, pp. 132–170; **Thomas C. Van Cleve,** The Fifth Crusade, A History of the Crusades, vol. II: The Later Crusades 1189–1311, gen. ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, 1969, pp. 377–428.

al-Malik al-Zahir”[17]. Izz al-Din Ibn Shaddad who also describes the circumstances of the seizure of Antioch has written: “When Ibn Lavun took the citadel and Baymund (Bohemond) returned to Tripoli, Ibn Lavun wrote a letter to al-Malik al-Zahir Abu al-Fath Baybars informing that he is in his service and he will [never] oppose to his instruction and opinion and that he had conquered Antioch just in his (al-Malik al-Zahir’s) name and had liberated moslem captives held there and had sent them to Aleppo”[18]. This undertaking of Levon as well as his long-term cooperation with Ayyubid sultan of Egypt, restrained the sultan of Aleppo and prevented the intervention of his troops. It was proved by the events following it.

After the seizure of Antioch Levon the Magnificient rather improved his relations with the Catholic Church restoring the catholic Episcopal sees of Tarsus and Mamistra, as well as the fortress of Baghras which was given back to the Templars[19]. On this occasion Ibn Wasil is informing: “Ibn Lavun gave Baghras to the Templars (in the original text – Dāwiyya), nominated his nephew as his deputy in Antioch and turned to his country having fear of Izz al-Din Kay Kawus”[20]. This was the apogee of the flexible diplomacy by the Cilician Armenia.

According to the Arab historians the Seljuk sultan of Iconium Kay Kawus was the first to react after the seizure of Antioch and Bohemond IV’s call for help. Ibn Wasil putting the event at the year 612 of Hijra is informing how the seljuks of Rum captured the fortress of Lulua belonging to the Cilician Armenia. Most probably this very news made Levon leave Antioch and return to Cilicia in a hurry. Meanwhile the sultan of Rum continued devastating the country of Armenians capturing some other fortresses. According to one of the successors of Samuel of Ani: “[the sultan] came with a big army against king Levon and surrounded the fortress of Kapan, and king Levon gave a battle with his warriors, at first he was victorious, but then the troops stupidly lost the battle against the sultan”[21].

---

[17] **Ibn Wāṣil**, Mufarriğ al-kurūb, vol. III, p. 233. See also: **Cahen Cl.**, La Syrie du Nord, p. 621.

[18] ʿ**Izz al-Dīn Ibn Šaddād**, al-Aʿlāq al-ḫaṭīra, vol. 1.2, p. 408–409:

[19] See: **Ibn Wāṣil**, Mufarriğ al-kurūb, vol. III, p. 233.

[20] Ibidem.

[21] **Սամուէլ Անեցի եւ Շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն, էջ 238:

It comes clear from a colophon written in a Gospel made in Tarsus (1216) that the Armenian troops didn't organize a serious resistence in the battle near the fortress of Kapan. Even some princes were captured by the enemy, including Constantin the Constable: "The regiment of infidels reached the place devastating the boundaries as much as they could. And our God-loving King sent his nephew Constantin the Constable with limited warriors in order to prevent the destruction of our boundaries". And then he adds "and many of them were captured and taken to their country, they captured Constantin the Constable as well and also two princes who were with him – Kersak (Kir Sahak) and the other Constantin – son of Hethum Sevastos"[22].

Nevertheless the news about the fall of Antioch put the Aleppo sultan al-Malik al-Zahir in a stalemate situation. According to Ibn Wasil, in the month of Muharram of 613 of Hijra (April-May 1216) Kay Kawus made an appeal to al-Malik al-Zahir, suggesting to organize a joint attack and liberate Antioch of king Levon. As a response to that initiative Al-Malik al-Zahir suggested the following plan: the seljuks of Iconium attack the Armenian Kingdom from the Marash direction, he himself (Al-Malik al-Zahir) from Darbsak, and Prince (Bohemond IV) will aim directly at Antioch having under his command the troops of Damascus, Hama and Homs[23].

The historian from Aleppo Kamal al-Din Ibn al-Adim presents the deeds in a somewhat different way. According to him, in 1216 correspondence was established between the sultan al-Malik al-Zahir and the sultan Izz al-Din Kay Kawus. "They came to terms that the sultan (al-Malik al-Zahir) goes under his (Kay Kawus's) patronage and signs a truce, as he was afraid of his uncle. Kay Kawus agreed with that"[24]. The historian adds that sultan of Aleppo after all was sorry for what he had done and sent a mission to Cairo to receive the consent of Al-Malik al-Adil on his plans. At the same time he had no illusions about support

---

[22] **Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ**, ԺԳ դար, էջ 101: **Սամուէլ Անեցի եւ Շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն, էջ 238: **Սմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, էջ 221–222: Levon freed the mentioned prisoners from captivity and only three years later as a ransom ceded the fortresses Lulua and Lozat to the Sultanate of Room. See: Ibidem, p. 222.

[23] **Ibn Wāṣil**, Mufarriğ al-kurūb, vol. III, p. 234.

[24] See: **Kamāl al-Dīn Ibn al-Adīm**, Zubdat al-ḥalab fī tārīẖḤalab (Histoire d'Alep par Kamāl al-Dīn Ibn al-Adīm, vol. III, ed. Sami Dahan, Institut Français de Damas, 1968), p. 168.

of al-Malik al-Adi, for, according to Ibn al-Adim, "he (al-Malik al-Zahir) sent an ambassador to Egypt. The sultan prepared post-horses to get fresh news of his uncle (al-Malik al-Adil), in order to know what to do if he noticed any doubtful step on his side. And he in his turn addressed personally to Kay Kawus. And in all those events his objective was to keep the army in the state of alert to be ready to receive Kay Kawus and join him first of all to [attack] the country of "Ibn Levon". Antioch was possessed by "Ibn Levon" and the sultan got in a deadlock situation, as he was on the borders of it, but he knew that [Levon] was under the patronage of his uncle (al-Adil)"[25].

Ibn Wasil's information is quite notable, for it reveals the contradictions between al-Adil and al-Zahir, as well as the role of the Egyptian sultan Ayyubid in keeping Aleppo away from the sultanate of Iconium consequently not allowing him to attack Cilicia. The historian reports that "Al-Malik al-Zahir sent a man to al-Malik al-Adil to get his advice on this matter[26], but al-Adil refused his point of view and said that he did not even want to see him (al-Malik al-Zahir). He also informed what kind of intrigues this issue could have. [After that] al-Malik al-Zahir found himself in a great confusion – not to hold the promise given to Izz al-Din, or to oppose his uncle al-Malik al-Adil"[27].

The reports on 2016 prove that links existed between Levon I and al-Malik al-Adil. Based on the reports by Arab historians one can conclude that the cooperation between Levon I and al-Malik al-Adil was ongoing in 1208–1216 and the following years.

Although we are not aware of the details of the letters, we can assume that Levon I formally recognized the supremacy of the Egyptian sultan. It didn't mean that he had any liability towards al-Malik al-Adil, as his sultanate had no borders with the Cilician Armenia. Levon I was well informed about the internal contradictions in the Ayyubid family and was cooperating with al-Adil trying to hold back his nephew from neutralizing the key member of the anticilician coalition.

In this particular case the Ayyubids of Aleppo preferred not to attack Cilicia, as not only they didn't receive Egyptian support but could fill the senior sultan

[25] Ibidem, pp. 168–169.
[26] Refers to the joint attack of Iconium and Tripoli on Cilician Armenia and Antioch.
[27] See: **Ibn Wāṣil**, Mufarriğ al-kurūb, vol. III, p. 234.

with anger for initiating a war against a close monarch. In order to definitively prevent the possible attack of the sultanate of Aleppo Levon I surprised al-Malik al-Zahir by sending him a letter right after his correspondence with al-Malik al-Adil.

The brief content of the letter is reported by Ibn Wasil. Levon I expresses his friendship and even fidelity to Ayyubids with the following expressions: "I am the sultan's servant (in original text mamlūk (slave)), a shoot of his state. I have approached him as an Arab and I ask to save me from this deadlock situation (in the original text - al-warṭa) and I am his servant to my death[28]". Applying skilful diplomacy Levon reminds al-Malik al-Zahir that twice when the sultan had sent his troops to capture Damascus he could easily penetrate the Aleppo sultanate and could cause large devastations, but he prefered not to do so thus serving the Ayyubids. Then king Levon admits that his services are much more important than that of Bohemond IV with whom al-Zahir is in an alliance. Finally the Armenian king considers his duty to add that he has instructed Raymond-Ruben nominated as his deputy in Antioch to be loyal to the Ayyubids. According to the historian, along with the letter Levon sent a magnificent gift that gained al-Malik al-Zahir's confidence[29].

This report of Ibn Wasil is exceptional and contributes considerably to a complete analysis of relations between the Cilician Armenia and the Ayyubids. The Arab historian continues informing that during the mentioned period the ambassadors of the sultan of Iconium were coming to Aleppo to persuade al-Malik al-Zahir to give instructions to the troops to attack the Cilician Armenia. But the latter sent back the Seljuk ambassadors and refused to fulfill his promise[30]. Thus, the danger to the Cilician Armenia was mainly neutralized and Levon's task was to struggle only against the seljuks of Rum.

The above-mentioned reports of Ibn al-Adim and Ibn Wasil prove that after 1208 Levon I maintained close relations with the Ayyubid sultan of Egypt, and eight years after that, these relations played an important role in the East Mediterranean political situation. Taking into consideration the political weight of Al-Malik al-Adil in the Middle East and the fact that the latter couldn't be

[28] Ibidem, p. 235. See also: **A.-M. Eddé**, La Principauté Ayyoubide d'Alep (579/1183 – 658/1260), Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999, p. 84.

[29] **Ibn Wāṣil**, Mufarriğ al-kurūb, vol. III, p. 235.

[30] Ibidem, p. 236.

interested in the creation of a Cilicia-Antioch joint kingdom, king Levon has to be commended for his key role in establishing the above-mentioned collaboration as a significant achievement of his diplomacy.

ԱՆՏԻՈՔԻ ԱՌՈՒՄԸ ԼԵՎՈՆ ԱՐՔԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ (1216 Թ.) ԸՍՏ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Լևոն Ա թագավորը շուրջ մեկուկես տասնամյակ համառ պայքար մղեց իր եղբոր թոռան՝ Ռայմոնդ-Ռուբենի օրինական իրավունքները պաշտպանելու և նրան Անտիոքի գահին բազմեցնելու համար: Բազմաթիվ փորձերից հետո, ի վերջո, 1216 թվականին նրան հաջողվեց գրավել Անտիոքը: Հաշվի առնելով նախորդ տարիների փորձը, Հայոց թագավորը այս անգամ փորձեց թույլ չտալ, որ Կիլիկիայի դեմ ձևավորվի հարևան պետությունների դաշինք: Այդ նպատակով նա դիվանագիտական մեծ ջանքեր գործադրեց, որի արդյունքում Հալեպի Այյուբյան սուլթանությունը ձեռնպահ մնաց Կիլիկյան Հայաստանի վրա միացյալ հարձակում գործելու Իկոնիայի սուլթանության առաջարկից:

Հայոց թագավորության դիվանագիտական քայլերն արձանագրվել են Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլին և նրա եղբորորդի Հալեպի Այյուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Զահիրին Լևոն թագավորի ուղարկած նամակներում: Վերոհիշյալ իրողությունների մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում XIII դարի արաբ պատմիչներ Քամալ ալ-Դին Իբն ալ-Ադիմը և Իբն Վասիլը:

ВЗЯТИЕ АНТИОХИИ ЦАРЕМ ЛЕВОНОМ (1216 г.) СОГЛАСНО АРАБСКИМ ИСТОЧНИКАМ

ТЕР-ГЕВОНДЯН В.

Резюме

Царь Левон I около пятнадцати лет последовательно защищал законные права своего внучатого племянника Раймонда-Рубена с целью возведения последнего на престол Антиохии. В 1216 г. попытки царя увенчались успехом, и он наконец завладел Антиохией. Учитывая опыт предыдущих лет, армянский царь на этот раз сделал все, чтобы не допустить создания коалиции соседних стран против Киликии. С этой целью он предпринял серьезные дипломатические шаги, в результате которых Аййюбидский султанат Алеппо воздержался от предложенного султанатом Иконии совместного нападения на Киликийскую Армению.

Дипломатические действия армянского царства нашли отражение в письмах царя Левона, адресованных Аййюбидскому султану Египта ал-Малик ал-Адилу и его племяннику Аййюбидскому султану Алеппо ал-Малик ал-Захиру, важные сведения о которых передают арабские летописцы XIII века Камаль ал-Дин Ибн ал-Адим и Ибн Васил.

SOME ISSUES OF MAPPING THE RELIGIOUS AND CULT SYSTEM OF ANCIENT ARMENIANS

VARDUMYAN G.
gohar.vardumyan@gmail.com

The mapping of historical and cultural heritage of any nation is important, particularly in modern geopolitical conditions, when information plays a leading role in civilization processes. It has long been necessary to map the spiritual culture of Armenians in order to represent it in the time and space continuum, with its types and stages of development.

One of the spheres of ancient Armenian spiritual culture is their religious and cult system, which is an integrated structure consisting of religious beliefs, pantheistic notions, myths, pantheons of gods and goddesses, the associated ceremonies, rituals, places of worship, etc. Throughout its formation this integrated structure has proceeded millenia in parallel with the formation of the ethnic society of the Armenians as a people, according to the influences of the processes of ethnogenesis and early ethnic interrelations, as well as the changes in political, social, economic and cultural history of Armenia.

The religious and cult system of ancient Armenians, having passed a development process of thousands of years, is distinguished by its diverse manifestations, and the need for its mapping has been long due. We have made several attempts, meanwhile at the present stage of new technologies when various methods of multi-layer mapping, localization and GPS fixing appear each year, it has become technically feasible.

The pre-Christian religion of the Armenians, as noted above, includes ancient beliefs, mythology, pantheons with places of worship. While mapping temples of deities, shrines and other sanctuaries, their temporal and spatial paradygms should be taken into consideration. In spatial terms, it covers the whole of Armenia – historical and modern, and in temporal terms – from the earliest times up to the adoption of Christianity. Moreover, the study of the ancient Armenian religious and cult system leads us to the conclusion that it should be divided into at least two huge stages: a/ ancient beliefs, which must be represented with the relevant cult places and sanctuaries; b/ pantheons, which

must be represented with gods and goddesses, the places of their worship, and other monuments of cult.

During several years we have made five maps that chronologically cover the pre-Christian religion of the Armenians with its stages of development, beginning with pantheistic beliefs up to deity cults at different stages of the pantheon. Data from ancient Sumer-Akkadian and Hittite ideographic, Urartian cuneiform inscriptions, materials from antique Greco-Roman, medieval Armenian historical literature and Armenian folklore, as well as from the field of ethnographic materials, collected by us in different regions of Armenia, have served as source bases for the maps.

Five maps are presented here, chronologically embracing the paganism of the Armenians in the stages of its development, from the earliest times to the adoption of Christianity.

A/ The first map, entitled "The Cult Centers of the Pre-Christian Deities in Historical Armenia", was published in 1991, in our monograph "The Pre-Christian Cults of Armenians", in the 18th volume of the series "Armenian Ethnography and Folklore" (Fig. 1).[1] The map was made at the Institute of Archeology and Ethnography, for this monograph written on the basis of our Ph.D thesis. The map, as well as the text of the study, are in Russian.

Based on the materials studied in the monograph, places of worship and monuments of different periods of the ancient Armenian religion such as sacred mountains, stone vishap (dragon) stelas, etc. are localized on the map. They only partially reflect the beliefs of our distant ancestors who in different provinces and regions of historical Armenia worshiped mountains and gorges, lakes and rivers, springs, rocks, trees, etc., not all of which could be shown on one map. The data from ethnographic and folk materials, information from the works of many researchers, as well as our field materials collected during the ethnographic expeditions of the Institute of Archeology and Ethnography to Gegharkunik, Shirak and Lori regions of Armenia[2], served as the main source of materials on beliefs.

---

[1] **Вардумян Г.Д.** Дохристианские культы армян.- Армянская этнография и фольклор /материалы и исследования/, 18, Е., 1991, с. 59–161.

[2] For ethnographic and folk material and its study see: Ազգագրական հանդէս (խմբ. Ե. Լալայեան), գիրք 1–26, Շուշի-Թիֆլիս, 1896–1917: Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հh. Ա-Թ, Լազարեան ճեմարանի հրատ., 1901–1913: **Սրվանձտեանց Գ.**, Երկեր,

Fig. 1. The Cult Centers of the Pre-Christian Deities in Historical Armenia

The main material of this map includes the sanctuaries, temples of gods and goddesses, according to stages of development of the heathen pantheon. Thus, from the Hayasan pantheon (XV–XIII centuries BC), only two worship centers of the supreme couple are indicated on the map: the father god Ugur in the central city of Hayasa (of the country of Hayasa-Azzi), and the mother goddess, whose name is conveyed by Ishtar's ideogram, in Bagarich (the province of Higher Armenia). Information about these and other deities of the Hayasan pantheon (the cult centers of which are also noted in the inscription, but not reflected on our map) comes from Hittite sources, and these materials are mostly published.[3] The main source is a political document – a treaty concluded between the king of the Hittite Empire and the ruler of Hayasa, in the oath part of which the deities of

հհ. 1, 2, Ե., 1978, 1982: **Ալիշան Ղ.**, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895: **Սամուելյան Խ.**, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հհ. 1, 2, 3, Ե., 1931–1941: **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հհ. Ա, Գ, Է, Ը, Ե., 1966–1985: **Վարդումյան Գ.**, Դաշտային ազգագրական նյութեր՝ ԴԱՆ-1973, Գեղարքունիք: ԴԱՆ-1974, Շիրակ: ԴԱՆ-1976, Լոռի:

[3] About the Hittite and Hayasan deities see: Keilschrifturkunden aus Boghazköi (KUB), Berlin, 1921ff, X, 82. Keilschrifturkunden aus Boghazköi (KBo), Leipzig/Berlin, 1923ff, IV, 13; **Герни О.** Хетты, М., 1987, с. 119.

both countries are mentioned. In our work we have also used the books already published in the period of carrying out our investigation.[4]

From the pantheon of Van Kingdom (IX–VI BC), the map shows the three supreme couples of gods and goddesses: Ḫaldi–Arubani/Bagmashtu, Teisheba–Huba, Shivini–Tushpuea. The data taken from the materials on the cuneiform inscription on the Van rock, called Mher's Door, were repeatedly published and investigated by several generations of Urartologists.[5] Undoubtedly, one can draw up a separate map for the cult centers of the Van Kingdom, since the sources (not only Mher's Door, but also some others) provide rich material on the subject, and many sanctuaries, the nature and names of which are very diverse, are known, and it is not difficult to indicate them on the map. However, it would have been difficult to place both pre-Urartian and post-Urartian material on one map, as it would have created excessive clutter, therefore we have noted only the supreme triad .

On the map, the main place is occupied by the cult centers, temples of the gods and goddesses of the pan-Armenian pantheon of the Ervanduni-Artashesyan period (VI century BC – IV century AD), information about which has been taken from the works by antique Greco-Roman (Herodotus, Xenophontis, Strabonis) and medieval Armenian (Agatangelos, Movses Khorenatsi and others) historians.[6]

---

[4] The text and the study of the inscription see: **Forrer E.**, Hajasa-Azzi, Caucasica, 1931, № 9, 22–23. **Капанцян Г. А.** Хайаса – колыбель армян, Е., 1947, с. 84–99. **Մարտիրոսյան Ն.**, Դրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին.- ՊԲՀ, 1961, № 3–4, էջ 100: **Хачатрян В. Н.** Восточные провинции Хеттской империи, Е., 1971, с. 148. **Джаукян Г. Б.** Хайасский и его отношение к индоевропейским языкам, Е., 1964, с. 47–57, 84–95. **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 327–330: **Вардумян Г. Д.** Дохристианские культы армян, с. 67–68.

[5] About the pantheon of the Kingdom of Van (Urartu) see: **Lehmann-Haupt C. F.**, Corpus Inscriptionum Chaldicarum (CICH), Berlin – Leipzig, I, 1928; II, 1935. **Ղափանցյան Գ.**, Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940: **Пиотровский Б. Б.** Ванское царство (Урарту), М., 1959: Նույնը, Урартская мифология,- Мифы народов мира (МНМ), т. 2, М., 1982, с. 549–550. **Lang D. M.**, Armenia – Cradle of Civilization (3 ed.). London, 1980, p. 85–111. Eastern Asia Minor and the Caucasus in Remote and Classical Antiquity, Hittite, Hurrian, Urartian History and Culture. Urartian Inscriptions (rbedrosian.com/Classic/**urartian**.html, translated by A.H. Sayce). **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան, էջ 441–445: **Հմայակյան Ս.**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1991: **Вардумян Г. Д.** Дохристианские культы армян, с. 76–86.

[6] **Herodotus**, Historiarum libri IX, 1–3, Cambridge, Mass.-London, 1946–1950. **Xenophontis**, Anabasis /transl. by C. L. Brownson/, Loeb Classical Library, 1922, rev. 1989.

About the deities such as Aramazd, Anahit, Astghik, Nane, Vahagn, Mihr, Tir, Amanor, Vanatur, Spandaramet, Barshamin, much has been written, as well.[7]

Designated on the map are also such centers of cults which represent a whole locality, as, for example, the main place of worship of Anahit in the province of Ekegheats (Akilisena), called 'Anahitakan' ('dedicated to Anahit') in ancient times, also the mountainous area of Athorn Anahtai ('Throne of Anahit'), the center of worship of Aramazd in Ani Kamakh, sacred places Ashtishat, Bagavan (Ditsavan), Van, Yerazmuyn and others. It should be noted, however, that not all the mythological characters of pre-Christian Armenia are reflected on this map. In particular, the eponyms of the Armenians – the ancestor gods of the Armenian people – Hayk and Aram, whose images are thoroughly examined in the study, are not marked on the map, while the range of their worship covered the entire country of Hayq-Armenia. Their absence on the map is, of course, a serious omission, the only reason for which is the fact that these mythological images are special, and to localize them on the map is difficult, as they represent the whole country of Armenia from the very beginning of its formation. For millennia, the borders of the country have changed, but the memory about the ancestor-patriarchs in the people lives to this day. On another map, made by us

Strabonis, Geographica /recogn. A. Meineke/, v. 1–2, Lipsiae, 1915–25. **Ագաթանգեղայ** Պատմութիւն Հայոց /աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեանի և Ս. Կանայեանցի/, Տփղիս, 1909: **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց /քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Հարութիւնեանի. նմանահանութիւն, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի/, Տփղիս, 1913, վերահրատ. Ե., 1991: **Եզնկայ վարդապետի Կողբացւոյ**, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիզ, 1914: **Ղազարայ Փարպեցւոյ** Պատմութիւն Հայոց /քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի/, Ե., 1982: **Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ** Պատմութիւն Հայոց /բնագիրը Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթագրութ. Ստ. Մալխասյանցի/, Ե., 1987: **Անանիա Շիրակացւոյ** Տիեզերագիտութիւն եւ տօմար, Ե., 1940:

[7] **Կոստանեանց Կ.**, Հայոց հեթանոսական կրօնը, Վաղարշապատ, 1879: **Ալիշան Ղ.**, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895: **Эмин Н.О.** Исследования и статьи, Москва, 1896. **Gelzer H.**, Zur armenischen Gotterlehre, Leipzig, 1896. **Էմին Մ.**, Հայ հեթանոսական կրօնը, Վաղարշապատ, 1898: **Տաղաւարեան Ն.**, Հայոց հին կրօնները, Կ. Պոլիս, 1909: **Դուրեան Ե.**, Հայոց հին կրօնք կամ հայկական դիցաբանութիւնը, Երուսաղէմ, 1933: **Մելիք-Օհանջանյան Կ.**, Միթրա-Միհրը «Սասնա Ծռեր»-ի մեջ, Ե., 1946: **Մելիք-Փաշայան Կ.**, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Ե., 1963: **Ավդալբեգյան Թ.**, Միհրը հայոց մեջ.- Հայագիտական հետազոտություններ, Ե., 1969: **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1–4, Ե., 1971–1979: **Арутюнян С.А.** Армянская мифология.- МНМ, т. 1, М., 1980, с. 104–106. **Вардумян Г. Д.** Дохристианские культы армян, с. 103–122.

some years later, we have partially filled this gap. The map was made in the early 1991s, and it satisfied the requirements of its time, but now lags behind the level of development of mapping and needs further rework in accordance with the modern methods of electronic digitization.

The second and the third maps – "Pagan beliefs in Armenia" and "Pagan religion. Pantheons", are in Armenian, and, as far as we know, represent the first attempt of its kind to map this subject. Those maps were produced in 1998, commissioned by the Faculty of Geography of Yerevan State University. The publication of the "Atlas of Armenian Population and Culture", has not yet been implemented. We have only the most basic, the so-called hand-written copies of the maps.

B/ The second map – "Pagan Beliefs in Armenia", reflects the oldest religious beliefs and related pantheistic notions, including the worship of mountains and caves, plants and animals, rivers and lakes, etc. (fig. 2). The map also shows the places of worship of the stone stelas – vishaps (dragons), petroglyphs with cult content, the sanctuaries and all sorts of shrines created by nature and man.

Fig. 2. Pagan Beliefs in Armenia

As in the case of the previous one, on this map too, the cartographic material is far from being complete, since it is impossible to mark all the beliefs of the numerous regions of all fifteen provinces of historical Armenia on one map.

The source of the map covers materials from ethnographic literature, in particular from "Azgagrakan Handes" («Ազգագրական հանդես» /"Ethnographic Journal"), as well as our field materials collected during the ethnographic expeditions in three regions of Armenia – Lori, Gegharkunik, Shirak.

C/ The third map – "Pagan Religion: Pantheons" was, as noted above, made in the same period and with the same purpose as the second one, and also remained unpublished.

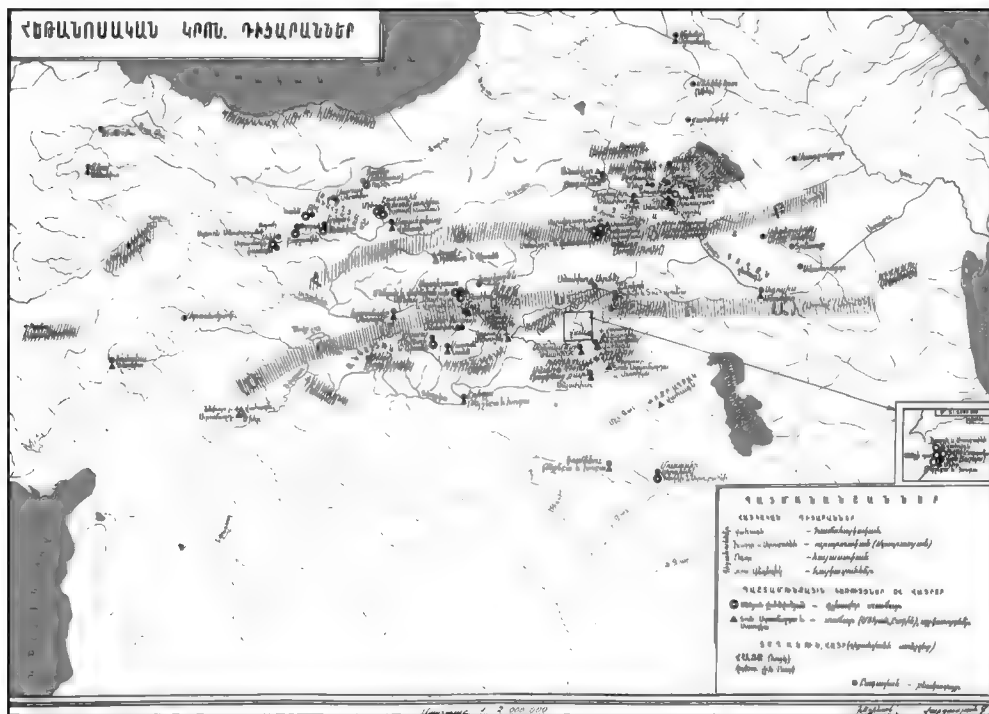

Fig. 3. Pagan Religion: Pantheons

This map, by its content, is similar to the first one – "The Cult Centers of the Pre-Christian Deities in Historical Armenia", made in Russian, but differs from it in the nature of presentation. While on the first map the places of worship are marked by the names of gods and goddesses of different stages of the pantheon, on the second one they are marked by groups denoting these stages: Haykids (III millennium BC), Hayasan (II millennium BC), Urartian (IX–VI centuries B.C.)

and pan-Armenian (VI century B.C. – IV century AD). Here, too, places of worship for different deities are designated by the names of gods or goddesses, for example, Anahit, Aramazd, etc., and sometimes by the names of the temples – the House of Aramazd and Astghik, the Vahevanian temple, etc. There are also areas and toponyms related to the cult and the theonym: the country of Hayq (Hayk') – as founded by Hayk Nahapet (Patriarch Hayk), Armenia – by Aram Nahapet (Patriarch Aram), Bagavan – as a cult center, lake Van – as a place associated with the worship of the Sun.

Materials for this map are taken from the same written and folklore sources as the first one. Both the previous second and this third map, when they are published, will need to be digitized in accordance with the modern mapping techniques.

D/ The fourth map – "Principales centros de culto de Armenia" ("The Main Centers of Cult in Armenia"), was published in 2010, in the book "History of the Armenian People", in Spanish, in the paragraph on the pagan religion of Armenians, in our authorship.[8] It covers the main material of the previous maps, not counting beliefs, and just as the third one, represents the deities and their cult centers according to the stages of the development of the pantheon.

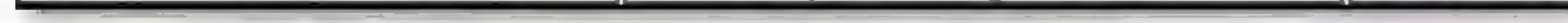

Fig. 4. The Main Centers of Cult in Armenia

[8] **Vardumyan G. D.**, La antigua religion y la mitologia.- Historia del pueblo Armenio, Barcelona, 2010, p. 435.

Mapping was carried out using electronic methods of digitization. The following groups of deities of the ancient Armenian pantheon are shown along with other sacred places and shrines:

a/ Hayasan deities: the supreme couple with their cult centers are represented; b/ Urartian deities: the supreme triad of Haldi, Teisheba and Shivini with their worship centers are shown; c/ Armenian deities are marked in the following composition: Aramazd, Anahit, Mihr, Vahagn, Astghik, Nane, Tir, Barshamin, Spandaramet, Tork Angegh, Amanor and Vanatur, Demeter and Guisane; d/ stone vishaps, sacred mountains, other holy places; e/ Armenian eponyms of the Haykids – Hayk, Aram, Aramaneak, Ara, Gegham, Amasia, Kadmos and associated places. On this map the information from later publications is used, embracing all the stages of ancient Armenian religion and cult – pantheistic beliefs, ancestor gods, Hayasan, Urartian, pan-Armenian pantheons, etc[9].

E/ The fifth map is the Armenian version of the previous map, and it is entitled "The Centers of Worship in Heathen Armenia".

This map needs some further refinements: a/ the last group will be the first, because it represents the eponyms of Armenians – the patriarchs - grandparents of the nation, and will be called the Haykids, b/ The name of the "Armenian" group will be clarified, since it leaves room for the assumption that the other deities are not Armenian, meanwhile they represent different stages in the

---

[9] **Ջահուկյան Գ.**, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին.- ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 22: **Haas V.**, Geschichte der hethitischen Religion, Leiden, London-New York-Köln, 1994, S. 366–367, 539–625. **Լիսիցյան Ստ.**, Հայրենի առասպելներից ու վեպերից, Ե., 1995: **Hacikyan A. J., Basmajian** G., Franchuk E. S.**,** Armenian Mythology, 2000,- books.google.am/books?=0814328156. **Խաչերեան Լ.**, Հայոց ազգային դիցարանը, Կլենդէյլ, Կալիֆորնիա, ԱՄՆ, 2001: **Պետրոսյան Ս.**, Դասերը և եռաստվածության դրսևորումները հին և վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Ե., 2001, էջ 117, 121: **Պետրոսյան Ա.**, Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները.- ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 209, 222: **Արծրունի Գ.**, Դիցարան հայոց. Հանրագիտարանային բառարան, Ե., 2003: **Դավթյան Ա.**, Հայոց աստղային դիցաբանություն, Ե., 2004: **Ղազարյան Ռ.,** Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Ե., 2009, 102–116: **Armen Asher**, The Peoples of Ararat. 2009. **Լալայան Վ.**, Հայոց դիցաբանական տոմարական համակարգը, Ե., 2007: Idem, Հայ դիցաբանության և քրիստոնեության համեմատություն, Ե., 2009: **Ananikian M.,** Armenian [Mythology].- Mythology of all Races, v. 7, N. Y., 1964. Idem, Armenian Mythology: Stories of Armenian Gods and Goddesses, Heroes and Heroines, Hells and Heavens, Folklore and Fairy Tales, Indo-European Publishing, 2010.

development of the Armenian pantheon. And, of course, some other refinements and additions will also be made.

Fig. 5. The Centers of Worship in Heathen Armenia

These five maps, representing the first attempts in the mapping of the ancient Armenian religion and mythology, will serve as a basis for creating more advanced maps in the future. Modern electronic technologies make it possible to reflect many additional data from the existing material that have not been shown on the maps presented because of the impossibility of designating all of them on a single map. On the other hand, making an atlas of the maps which will present the stages of development of the ancient Armenian religion and mythology is a must today. All the above-mentioned shortcomings in our five maps must be corrected, especially those of technical nature. Some refinements of scientific nature will also be introduced, several groups of deities (such as the pantheons of Aratta and Nairi countries) whose cults have been studied in our research during recent years, will be added.

The newest technologies will allow us to solve certain problems in a new way, using the means and tools of digital mapping. The creation of new maps will fill the gap in the representation of the pre-Christian past of the Armenians,

which in its turn will open new prospects to show the full temporary and spatial picture of the spiritual culture of the Armenians, its components and features, stages of development in history.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Հայոց նախաքրիստոնեական հավատը ներկայանում է բնապաշտական հավատալիքներով ու դիցարանով, աստվածների և աստվածուհիների տաճարներով, մեհյաններով, բագիններով և այլ պաշտամունքային վայրերով:

Մեր կազմած քարտեզներն ընդգրկում են հայոց հեթանոսությունն իր զարգացման փուլերով՝ վաղնջական շրջանից սկսած մինչև քրիստոնեության ընդունումը: Առաջին քարտեզը կոչվում է «Նախաքրիստոնեական աստվածների պաշտամունքային կենտրոնները պատմական Հայաստանում» (ռուսերեն), երկրորդը՝«Հայաստանի հեթանոսական հավատալիքները», երրորդը՝ «Հեթանոսական կրոն. դիցարաններ» (երկուսն էլ հայերեն), չորրորդը՝ «Պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնները Հայաստանում» (իսպաներեն) և հինգերորդը՝ «Հայոց հեթանոսական հավատքի կենտրոնները» (հայերեն):

Այս քարտեզները հին հայոց պաշտամունքը ներկայացնող առայժմ միակ փորձն են: Հայոց հեթանոսության ժամանակակից եղանակներով քարտեզագրումն անհրաժեշտ է հոգևոր մշակույթի, դրա պատմության և բաղկացուցիչ տարրերի ուսումնասիրման, տարածական ու ժամանակային կտրվածքներով այն ամբողջականորեն ցույց տալու համար:

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАРТОГРАФИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТОВОЙ СИСТЕМЫ ДРЕВНИХ АРМЯН

ВАРДУМЯН Г.

Резюме

Дохристианская религиозная система армян включает в себя древние пантеистические верования, пантеоны богов и богинь с их храмами, капищами, святилищами и иными местами поклонения.

Нами составлено пять карт, хронологически охватывающих язычество армян согласно этапам его развития (начиная с древнейших времен до принятия христианства). Первая карта называется «Центры культов дохристианских божеств в исторической Армении» (на рус. яз.), вторая – «Языческие верования армян», третья – «Языческая религия: пантеоны» (обе на арм. яз.), четвертая – «Основные центры культов в Армении» (на исп. яз.) и пятая – «Центры языческой веры армян» (на арм. яз.).

Эти карты, на сегодняшний день, единственные в своем роде. Картографирование дохристианской мифокультовой системы с использованием средств современных технологий имеет весьма важное значение, поскольку дает возможность представить духовную культуру древних армян во временном и пространственном континууме.

АНТИАРМЯНСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ – СУТЬ И ХАРАКТЕР

ЗИНУРОВ Р.

Представители государственных, научных и общественных кругов Турецкой Республики и Республики Азербайджан, используя широкие возможности средств массовой информации, активно продвигают тезис о надуманности геноцида армян в Османской Турции.

Рассмотрение всего спектра этих работ в рамках нашего исследования, безусловно, является задачей неразрешимой. Но анализ антиармянских исследований представляется несколько новым направлением арменоведения, поэтому критика подобных работ должна быть представлена с максимально возможным учетом доводов их авторов.

Академик НАН Республики Армения А. А. Мелконян именно в этой связи отмечал, что в ряду намеченных на решение в XXI веке задач арменоведения трудно переоценить важность борьбы против фальсификаций в турецко-азербайджанской историографии. Армянские специалисты должны на международном уровне раскрыть политическую опасность этих фальсификаций для всего региона и непредсказуемую «перспективу» их последствий[1].

Антиармянская направленность в науке возникла не в наши дни. Еще в 1970–1980 гг. подобной позиции в своих исследованиях придерживались З. Буниятов и Ф. Мамедова. Поэтому чуть позже исследования, искажающие армянскую историю и весь ход исторических событий на Южном Кавказе, были названы «буниятовщиной»[2].

К примеру, если большая часть армянских историков присоединение Восточной Армении к России в XIX веке в целом считает положительным явлением, то в современной Республике Азербайджан вхождение Восточного Закавказья (территория нынешнего Азербайджана) в состав Российской

---

[1] Цитируется по: **Овян В.** Роль зарубежных арменоведческих обществ (Журнал «21-й век», № 2(35), 2015, с. 90).

[2] **Мурадян П.М.** История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ереван, 1990, сс. 9–53, 146–158.

империи было признано, на высшем государственном уровне, величайшим несчастьем.

«С подписанных в 1813 и 1828 годах Гюлистанского и Туркманчайского договоров, – читаем мы в Указе Президента Республики Азербайджан, – началось расчленение азербайджанского народа, передел наших земель. В результате реализации этой политики в кратчайшие сроки было осуществлено массовое переселение армян на азербайджанские земли. Неотъемлемой частью оккупации азербайджанских земель стала политика геноцида... Искусственным территориальным делением по существу были созданы предпосылки для реализации политики изгнания азербайджанцев со своих земель и их уничтожения»[3].

Многие враждебно настроенные исследователи начинают свои работы с пространных суждений о том, что история не должна искажаться, исторические события требуют объективности и т. д.

Так, Муса Гасымлы во введении к своей монографии «Анатолия и Южный Кавказ в 1729–1920 годах: в поисках исторической истины», изданной в 2014 году в Москве, говорит о необходимости объективности в исторической науке: «История должна быть написана, так как она есть, нельзя изложить истину путем ее фальсификации… в противном случае, исчезнет справедливость подхода к истории». Но ниже он опровергает свое стремление к истине и объективности[4], утверждая, что «…Турция слишком долго терпит террористические притязания армян и их вымысел о «геноциде»». Однако далее автор заявляет: «Если историк будет защищать позицию той или иной стороны, то он никогда не сможет претендовать на право представления истинной истории»[5].

Эти многословные тавтологические рассуждения уже выявляют уровень научной подготовленности пишущих, поэтому вступать в полемику с М. Гасымлы нет необходимости.

---

[3] Указ Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев» от 26 марта 1998 года (Национальные истории в советском и постсоветских государствах, М., 1999, с. 402).

[4] **Гасымлы М.** Анатолия и Южный Кавказ в 1724–1920 годах: в поисках исторической истины, М., 2014, сс. 4–5.

[5] Там же, с. 7.

Монография проживавшего в США Фируза Каземзаде, переизданная в 2010 году в Баку, также написана с претензией на объективность. Для достижения этого эффекта поначалу автор даже делает вид, что и Республику Азербайджан он обвиняет в армяно-азербайджанском противостоянии: «Они веками жили в относительном мире, – пишет он, – в одних случаях, по-видимому, азербайджанцы первыми открыли огонь, в других – армяне»[6].

Но далее от его показной добропорядочности и объективности не остается и следа. «Не успела Армения стать независимым государством, она обнаружила черты великой империалистической нации, предъявила непомерные требования к Турции, развязала войну с Грузией…».

Многие авторы, в том числе Х. Ведиева и Р. А. Гусейн-заде, «с ходу», без излишних, на их взгляд, доводов и рассуждений приступают к «разоблачению армян»: «...Предки армян преспокойно жили во Фракийской долине, их застали киммерийцы-кочевники, захватив их в своем движении на восток, не встречая препятствий, они дошли до Кавказа, они были и остались там народом-аллохтоном».

Далее авторы приводят «убедительные» аргументы, почему армяне являются народом-пришельцем:

«1) большая часть армян обитает в обширной диаспоре;

2) их язык индоевропейский и не принадлежит к кавказской языковой семье;

3) существуют и другие факторы, о которых будет сказано ниже[7]».

«Доводы», действительно, более чем впечатляющие.

«В итоге, – продолжают авторы, – часть армян перебралась на Кавказ, где заняла исконно азербайджанские земли».

В качестве важного «довода» они приводят слова армянского историка К. Н. Юзбашяна из его работы «Армянские государства эпохи Багратидов и Византии IX–X веков»: «...Специфические условия, складывающиеся в Армении при иноземном владычестве, заставляли армян покидать родину и искать пристанища на чужбине».

---

[6] **Каземзаде Ф**. Борьба за Закавказье (1917–1921), Баку, 2010, с. 29.

[7] **Ведиева Х**., **Гусейн-заде Р.А.** «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку, 2013, сс. 29–30.

Или вырвав фрагменты из работы Симеона Лехаци «Путевые заметки», они их также приводят в качестве веского аргумента: «В XIII–XVIII веках только в Западной Украине возникло 30 армянских поселений».

В контексте сказанного мы считаем излишним утверждать, что вплоть до 1917 года государства Азербайджан не существовало. По крайней мере, этот термин в научных, административных, военных, географических наименованиях не встречается.

Но Ведиева и Гусейн-заде, искренне принимая желаемое за действительность, используют этот термин применительно не только к территории современного Азербайджана, но и иранской территории, называя ее «Южным Азербайджаном».

Историческая область северо-западного Ирана, названная по имени Атропата, одного из полководцев Александра Великого, «Атропатена», с ираноязычным населением, как известно, начала тюркизироваться после нашествий тюрок-сельджуков, что продолжилось в эпоху владычества монголов и Тимур-Ленга.

Для династии Сефевидов эта территория была метрополией. Части современного Азербайджана и Армении являлись провинцией сефевидской державы. Для оптимального управления и облегчения налоговой политики Сефевиды назначали наместников, учреждали ханства.

Именно поэтому современный Азербайджан сегодня они называют «Северный Азербайджан», который, по их мнению, существовал с древних времен. В частности, две главы из рассматриваемой монографии соответственно названы «Массовое переселение армян в Северный Азербайджан в XIX – начале XX века», «Массовое переселение армян в Северный Азербайджан во второй половине XIX века»[8].

К каким же выводам приходят Ведиева и Гусейн-заде ?

«Кавказская Армения, – считают они, – родина армян, созданная искусственным образом. Она появилась на землях Азербайджана... Это территория чухур-чаадского бейлербекства, где существовало Эриванское ханство»[9].

[8] Там же, сс. 46–73, 74–81.

[9] Там же, с. 163.

Но их последующие выводы уже опровергает ими же выдвинутый тезис о балканском происхождении армян, поскольку родину армян они локализуют еще дальше, в Западной Европе: «Предки армян пришельцы с европейского Запада».

Далее, представ уже в роли профессиональных этнографов, они, со ссылкой на словарь Брокгауза и Ефрона, причисляют армян к «туземцам-кавказцам», хотя выше говорили о некавказском происхождении армян. Но при этом они все равно «аллохтоны». Здесь налицо одно стремление – «сразить» читателя научными терминами.

Следующее суждение, в силу его полной надуманности, мы оставляем без комментариев. Оказывается, армяне принесли с собой на Кавказ не только «присущий лишь только им индоевропейский язык», но и недуги, в частности, в виде «...периодической или армянской болезни». «Эта болезнь, – пишут они, – без названия» (!). Но тут же Ведиева и Гусейн-заде компетентно приводят симптомы этой неизвестной современной медицине болезни. «Она представляет собой сравнительно редкое, генетически обусловленное заболевание, которое встречается преимущественно у народностей бассейна Черного моря, особенно у армян, евреев, арабов, одним словом, у семитов и лишь в 6% случаев у других народностей».

В очередной раз опровергая тезис о «пришлости» армян на Кавказе, они утверждают, что «армянский этнос сложился на Армянском нагорье, то есть в восточной части Малой Азии». Здесь «арменоведы» ссылаются на труды историков Г. А. Капанцяна, И. М. Дьяконова, Б. Б. Пиотровского. Между тем, эти ссылки, как и предыдущие ссылки на армянских и русских авторов, не только не связаны с контекстом темы, но и опровергают их тезисы о «пришлости» армян. К примеру, они пишут, что «появление армян на территории Северного Азербайджана, вообще на Кавказе, результат ликвидации армянской государственности в IV, VI, XI, XIV веках»[10].

Следующий «арменовед» – Муса Гасымлы мыслит уже более объемно.

В частности, ссылаясь на Петра I, М. Гасымлы озвучивает тезис о пришлости армян на Кавказе. «Анатолия и Южный Кавказ не являлись исторической родиной армян..., у них не было здесь независимого госу-

[10] Там же, сс. 163–164.

дарства..., кроме церквей, иных памятников материальной культуры, армян здесь не было»[11].

Проявляя сердобольность и заботу о многострадальном, по его мнению, турецком государстве, автор как об Османской империи, так и о современной Турецкой Республике рассуждает как турецкий патриот. «Хотя армяне, – пишет он, – жившие под гнетом римлян, персов и византийцев, теперь спокойно жили под турецкой властью... были приняты турками в качестве «верного народа», тем не менее, они стали орудием в руках государств, желавших расчленить турецкое государство»[12].

От «заботливого» в отношении армян турецкого государства автор далее переходит к благородству азербайджанцев. По его версии, когда в 1918 году было объявлено о создании на тюркских землях когда-либо не существовавшего там армянского государства, Азербайджанская Республика милостиво уступила армянам Ереван в качестве их столицы[13].

В своих научных изысканиях о пришлости армян на Кавказе Играр Алиев проявляет необыкновенную находчивость. Опровергая сведения армянских авторов – М. Чамчяна, К. Патканова, а также «целого ряда армянских ученых, занимающихся интересующими нас вопросами», он в основном ссылается на труды Фариды Мамедовой, широко известной своими армянофобскими взглядами.

Так, относительно армянского прошлого Нагорного Карабаха И. Алиев приводит «железный» довод: «Это плод чистейшей фальсификации и выдумки, – пишет он, – подогреваемых национальными амбициями и желанием во что бы то ни стало утвердить явно ложную точку зрения об автохтонности армянского этноса на территории Южного Кавказа».

После такого убедительного пассажа в следующем абзаце он прибегает к подтасовке исторических фактов. К примеру, ссылаясь на Геродота, он упоминает XI сатрапию державы Ахеменидов, «куда относились каспии, павсики, пантимафы и дариты». К XIV сатрапии, как он пишет, относились утии, мики и сагартии. Полностью отождествляя современных азербайджан-

---

[11] **Гасымлы М.**, указ. соч., с. 518.
[12] **Там же**, с. 442.
[13] **Там же,** сс. 442, 467, 513.

цев с древними албанцами, И.Алиев, вслед за этим, каспиев Геродота называет албанцами, то есть, по его логике, азербайджанцами[14].

«Каспиев» Геродота без каких-либо обоснований он идентифицирует с албанцами, которые, по мнению автора, были прямыми предками азербайджанцев. Каспии-албанцы-азербайджанцы, оказывается, участвовали в знаменитой битве при Гавгамелах в 331 году до н.э. в составе войска Дария III, против армии А. Македонского.

Основываясь на сведениях античных авторов – Курция Руфа, Арриана, Страбона, Юстина, Диодора Сицилийского, известный современный специалист по античной культуре Гай Маклин Роджерс составил схему расположения и определил структуру войска Дария III на Гавгамельской равнине 1 октября 331 года до н. э[15].

Говоря о правом фланге этого войска, Курций Руф первым делом называет армян: «На правом фланге стояли армяне из Великой Армении, кадусии, каппадокийцы и мидийцы»[16]. Эта армянская конница, по сведениям Арриана, была расположена на правом – самом переднем крае войска Дария: «На правом фланге, впереди, была выстроена армянская и каппадокийская конница»[17].

Очевидно, что «знатоку» античной истории И. Алиеву явно не нравится упоминание античными авторами армян в невыгодном для него свете, и поэтому его односторонний и предвзятый подход к историческим сведениям вовсе не удивителен[18].

И тут он приводит «убедительное» обоснование: оказывается, информаторами античных авторов были... армяне (!)[19].

Нам остается лишь констатировать, что выгодные для себя цитаты из работ античных историков И. Алиев охотно использует. В частности, на Страбона, которого он обвинял в предвзятости в отношении армян, он ссылается чуть ниже, приписывая ему фразу об «агрессивности» армян, хотя

---

[14] **Алиев И**. Карабах в древности (Карабах. История в контексте конфликта. СПб., 2014, сс. 70–71).

[15] **Роджерс Г.М**. Александр Македонский, М., 2007, сс. 164–166.

[16] **Руф.** IV, 12 12.

[17] **Арриан.** III, II, 7.

[18] **Алиев И.,** указ. соч., с. 72.

[19] **Там же**, с. 73.

в приводимой им цитате этого слова у Страбона нет. Упоминаний об азербайджанцах у античных и средневековых авторов мы не встречаем. В то же время, в XI веке Фирдоуси писал об армянах как о самостоятельном народе со своим государством. Здесь нелишне будет привести отрывок из великого творения Фирдоуси «Шахнаме», который называется «Армяне просят Хосрова о помощи»:

…Вдруг вышел из-за полога привратник,
Начальнику поведал этот латник:
«Посланцы из Армении пришли,
Хотят узреть властителя земли.
За помощью к царю пришли армяне,
Что ищут правосудия в Иране».

Важно отметить и следующий немаловажный факт: как и все его сподвижники, И. Алиев по поводу и без повода ссылается на труды В. Л. Величко. Поясним, что В. Л. Величко в 1897 году являлся редактором тифлисской газеты «Кавказъ». Известный тогда армянофоб, взгляды которого сегодня назвали бы расистскими, был одним из инициаторов и сторонников черносотенных погромов в России. Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона его характеризует как «одного из ранних представителей черносотенства», идейного вдохновителя учреждения националистического «Союза русских людей». Став редактором газеты «Кавказъ», он выбрал новый идеологический вектор, превратив газету в рупор распространения и насаждения идей национализма и ожесточенного армянофобства.

Отметим весьма характерную закономерность: В. Л. Величко, поносивший армянский народ, стал для авторов из Баку желанным и авторитетным источником.

По мнению Фариды Мамедовой, Северный Азербайджан как государство существовал с IV века до н.э. по VIII век н.э., и частью его являлся Арцах, область Кавказской Албании. Перевоплотившись в этнографа, Ф. Мамедова с уверенностью говорит о том, что «население Карабаха в период античности и средневековья, как и в новое время, составляли кавказоязычные албаны. Армяне – не автохтоны как на территории Малой Азии, так и на Кавказе».

Далее ее суждения полностью совпадают с «доказательствами» ее коллег: «Армяне первоначально жили на Балканах и подхваченные киммерий-

ским движением появились в Малой Азии в XIII веке до н.э.». Но тут же, проявляя странную для ее ученой степени противоречивость, свидетельствует в пользу «пришельцев-армян» и, по сути, отрицает свой тезис о «пришлости» армян: «...Армянские племена «урму», «аримы-армяне» проживали с XII века до н.э. территориально за пределами Кавказа, в Малой Азии, на Армянском нагорье, вокруг озера Ван, на берегах рек Тигр и Евфрат»[20]. Заметим, что этим опровергается приведенный ею выше тезис о том, что в Малой Азии армяне не являются автохтонами. Тут излишне даже ссылаться на авторов – представителей советской или армянской академической науки – ведь помимо научного сообщества соседней республики это положение больше никем не оспаривается.

Утверждение о том, что армяне, пусть хотя бы даже как пришельцы, жили на территории Малой Азии с XII века до н. э., вовсе не заставляет Ф. Мамедову задаться вопросом: а где же были в это время азербайджанцы? Объяснение этому у автора очень простое: арранцы-албанцы, мидийцы – это и есть азербайджанцы древности. У всех ее коллег, начиная с З. М. Буниятова, эта мысль также проходит красной нитью.

Заменив слово «христианской» на «армянской», Ф. Мамедова ловко подтасовывает данные И. П. Петрушевского, у которого мы читаем: «Карабах никогда не принадлежал к центрам христианской культуры». Очевидно, что И. П. Петрушевский имел в виду лишь отдаленность Карабаха от центральной части христианской Армении, в частности Эчмиадзина.

Коллега Ф. Мамедовой, Вагиф Пириев, свою статью «Карабах в составе государств Хулагуидов и Джалаиридов (XIII–XIV века)», без излишних рассуждений и ссылок уверенно начинает словами: «Карабах в рассматриваемый период являлся неотъемлемой частью Азербайджана»[21]. Его дальнейшие суждения практически ничем не отличаются от доводов вышеназванных авторов, в связи с чем полемика представляется излишней.

---

[20] **Мамедова Ф**. Албанские истоки Карабахской проблемы (Карабах: история в контексте конфликта. СПб., 2014, сс. 85–86).

[21] **Пириев В**. Карабах в составе государств Хулагуидов и Джалаиридов (Карабах: история в контексте конфликта, СПб., 2014, с. 113).

Переходя к содержанию материала Зии Буниятова «Григорианизация населения нагорной части Карабаха»[22], кратко отметим следующее. Тот факт, что жители Карабаха – и древние албанцы, и армяне были христианами, З. Буниятов объясняет следующим обстоятельством: «Нагорная часть Карабаха не подверглась исламизации в силу тех или иных причин, не зависящих от завоевателей». С такой «глубоко обоснованной» и сугубо «научной» мыслью нельзя не согласиться...

Другая тема рассуждений З. Буниятова сводится к тщетно доказываемому его коллегами тезису о том, что современные азербайджанцы – прямые потомки албанцев. В диссертации Л. А. Мамедовой «О деятельности армянских политических партий в Азербайджане» приведены все те же аргументы. Однако автор пытается придать научность своей работе и в этом плане даже делает некоторые «уступки» армянской стороне. Она пишет: «Как бы не камуфлировались великодержавные замыслы армянских политиков-националистов, их целью было воссоздание не существовавшей «Великой Армении» на территориях соседних государств»[23].

В своей докторской диссертации историк Б. И. Наджафов выступает защитником не только организаторов и исполнителей чудовищного геноцида 1915–1923 годов, но и султана Абдул Гамида, автора первого этапа геноцида армян. В частности, он пытается обосновать, что «...благодаря теократической надстройке – Эчмиадзину, основной идеей армянского национализма являлся «миф о геноциде», в котором виновники остались так и неназванными».

В качестве других идей «армянского национализма» Б. И. Наджафов называет «агрессивность», тезис о «выдуманной Великой Армении». По его мнению, в 1914–1915 годах армянские националисты истребляли азербайджанское и турецкое население[24].

---

[22] **Буниятов З.** Григорианизация населения нагорной части Карабаха (Карабах: история в контексте конфликта, СПб., 2014, сс. 99–111).

[23] **Мамедова Л.А.** Деятельность армянских политических организаций в Азербайджане (1917–1920). Автореф. дисс. к.и.н., Баку, 1996, с. 1.

[24] **Наджафов Б.И.-оглы.** История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века (по опубликованной монографии «Лицо врага». Дисс. на соискание ученой степени д.и.н. в форме научного доклада, Баку, 1995, сс. 6–7).

Султан Абдул Гамид, по мнению диссертанта, был сердобольным и справедливым предводителем турок и армян. Однако он испытывал сильное давление со стороны Англии, которая, угрожая вторжением, хотела добиться привилегий для армян. Турецкое правительство делало все, чтобы заключить с армянами союз, но те, якобы, высокомерно отказались[25].

Геноцид 1915 года диссертант называет «мифом». Как считает автор, в том же году армяне восстали в Ване и осуществили «широкомасштабное избиение турецкого населения».

Выставляя турецкое население и младотурок в качестве невинных страдальцев, автор заявляет, что «в результате предательских действий армян, мусульманское население Турции понесло колоссальный урон в количестве 1 млн. 600 тыс. смертей»[26].

Факт гибели депортированных армян диссертант уверенно объясняет «слабостью турецкой администрации на местах, озлобленностью населения на армян, в которых турецкое население справедливо видело причину многих бед, обрушившихся на турецкий народ»[27].

После такого анализа, не обращаясь ни к каким архивным документам, автор приходит к выводу о том, что им в работе «доказательно показана абсолютная несостоятельность мифа о «геноциде», но армянские националисты используют этот миф для нагнетания антитурецких, антимусульманских настроений и истерии»[28].

Считая, что основная цель исследования достигнута, Б. И. Наджафов подводит итог: «Диссертант обосновывает, что эти действия являлись настоящим геноцидом азербайджанского народа, притом геноцидом, хладнокровно и расчетливо проводимым в жизнь, с благословения официальных властей, с невиданной жестокостью»[29].

Диссертация Ш. А. Кулиева посвящена проблеме национального суверенитета Республики Азербайджан, поэтому в высказываниях относительно Армении автор проявляет определенную осторожность. Во вступительной части он пытается завуалировать свою мысль: «Стратегические задачи Азер-

[25] **Там же**, сс. 15–16.
[26] **Там же**, сс. 30–31.
[27] **Там же**, с. 31.
[28] **Там же**, с. 35.
[29] **Там же**, с. 44.

байджана на современном этапе осложняются устремлениями некоторых стран, считающих Азербайджан зоной своих интересов»[30]. В Карабахе нарушен баланс сил в пользу Армении, а для устранения этого в Азербайджане требуется военная реформа[31].

Главная же мысль диссертанта заключается в удивительном по силе «логики» выводе: «В Нагорном Карабахе принцип ООН о самоопределении наций неприменим, так как он противоречит интересам Азербайджана»[32].

Нельзя обойти вниманием и предисловие главного редактора бакинского издательства А. Агаларова к книге Н. Ягублу «Армяне против тюрок. (По архивам России)», изданной в Баку в 2012 году.

Губительную для армян Турции депортацию в Дейр-эз-Зор он считает осуществленной в полном соответствии с положениями Гаагской конвенции 1907 года, так как армянское население, занявшее предательскую позицию, надо было интернировать из зоны военных действий.

Кроме того, «...по явно преувеличенным первоначальным данным, – пишет А. Агаларов, – число погибших армян колебалось всего лишь около 300 тысяч. Но после нескольких десятилетий эта условная цифра достигла 1,5 млн.»[33].

Н. Ягублу в начале монографии указал, что в российских архивах им собраны документы, свидетельствующие о зверствах армян против азербайджанцев и тюрок. Желая придать вес своим материалам, уже во вступительной части книги он делает «сенсационное» заявление. «Каждый год в апреле армяне отмечают свой ложный «геноцид» и скрывают от мировой общественности геноцид мусульман и тюрок»[34].

Автор поместил в книге 13 документов, которые, по его мнению, «отрицают армянский геноцид 1915 года». Н. Ягублу заявляет, что эти «докумен-

---

[30] **Кулиев Ш.А.** Обеспечение национальной безопасности Азербайджанской Республики в процессе урегулирования армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта. Дисс. к.и.н., М., 2009, с. 4.

[31] **Там же**, сс. 14, 17, 21–22.

[32] **Там же**, с. 19.

[33] **Агаларов А**. От издательства // Ягублу Н. Армяне против тюрок. (По архивам России). Баку, 2012, с. 4.

[34] **Ягублу Н.** Армяне против тюрок. (По архивам России). Баку, 2012, с. 13.

ты впервые были собраны в российских архивах и их подлинники нигде не были опубликованы»[35].

Но сенсация не состоялась. При рассмотрении всех этих 13 документов выясняется, что все они исключительно проникнуты просьбой армянского населения и русского командования о спасении армянского населения от уничтожения руками турок, об отправке на русско-турецкий фронт армян-добровольцев; в них содержатся просьбы армян, обращенные к русскому командованию по поводу выдачи им оружия для самообороны, о желании вступить добровольцами в русскую армию и т. д. О каких-либо «зверствах армян», об их «жестокости к мусульманам» здесь вообще нет речи[36].

Таким образом, очевидно, что заявление упомянутых А. Агаларова и Н. Ягублу о том, что они нашли документы, разоблачающие «ложные слова армян о геноциде», представляют собой фальсификацию и ложь, поскольку документы свидетельствуют как раз об обратном.

Как нельзя лучше об этом можно судить по работе Сулеймана Алиярлы «Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем». Свою работу С. Алиярлы начал с изложения безоговорочной, на его взгляд, истины: «Царство Азербайджанское» – термин средневековья. Употреблялся этот термин в синхронных источниках (Мир Яхъя Казвини, Искандер бек Мюнши и др.) применительно ко всему Азербайджану – Северному (Русский Азербайджан) и Южному (Иранский Азербайджан)»[37].

Между тем из сочинения «Чудеса творений и диковинки существующего» («Аджаиб ал махлукат ва гараиб ал мауджурат») Абу Яхьи Закарии ибн Мухаммеда аль Казвини становится очевидным следующее. Описывая 5-ый климат, куда он включал Арран, Казвини нигде не использует понятие «Северный Азербайджан». Для него «Арран – область между Азербайджаном и Арменией, где имеются города Джанза, Шарван и Байлакан». Ясно, что «Азербайджаном» Казвини называет бывшую провинцию Мидии – Атрпатакан (Атропатена), получившую название от имени его первого наместника, полководца Александра Великого – Атропата.

---

[35] **Там же**, с. 13.
[36] **Там же,** с. 13.
[37] **Алиярлы С.** Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем (Карабах: история в контексте конфликта. СПб., 2014, сс. 13).

Примечательно, что Казвини упоминает Армению как самостоятельную географическую единицу. Арран же, для Казвини, это окраина державы Сефевидов, куда метрополией был назначен наместник – беглербек. К тому же очевидно, что подробно описанные им города северо-западного Ирана – Тебриз, Урмия, Ардебиль, Салмас, Шиз не имеют никакого отношения к придуманному автором«Северному Азербайджану»[38].

Другой средневековый историк, родом из Баку, Абд ар-Рашид ал-Бакуви (полное имя Абд ар-Рашид ибн Салих ибн Нури ал-Бакуви) в четвертом климате также упоминает Азербайджан. Однако в записях ал-Бакуви упомянуты весьма существенные обстоятельства, на которые следует обратить внимание. Так, Азербайджан у ал-Бакуви – «…обширно населенная область между Кухистаном, Арраном и Ариминией»[39]. Поясним, что Кухистан – это огромная историческая горная область на Иранском нагорье, между пустынями Деште-Кевир и Деште-Лут, представляющая собой плоскогорные равнины, поросшие солончаками и расположенные на высоте 800–1200 метров. На современной карте Ирана эта область находится к востоку от так называемого Иранского Азербайджана и к югу от южно-каспийской исторической провинции Ирана – Гиляна.

Относительно же труда Искандера бек Мюнши кратко отметим лишь следующее. В рассмотренных нами двух его главных трудах вообще нет упоминаний ни о Южном, ни о Северном Азербайджане, в то же время здесь у него встречаем термин «страна Армения»[40].

Нам остается только предположить, что имя этого историка, придворного писца шаха династии Сефевидов – Аббаса, автор привел лишь в силу того

---

[38] Материалы из сочинения Закария аль Казвини (Известия АН АзССР, 1976, № 2, сс. 284–285).

[39] **Абд ар-Рашид ал-Бакуви.** Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар (Сокращение книги о памятниках и чудеса царя могучего). Под редакцией З.М. Буниятова. М., 1971, с. 34б.

[40] **Искандер бек Мюнши.** Мироукрашающая история Аббаса (Тарих-и-алям ара и-Аббаси) (Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. XII, XV–XIX века. Иранские, Бухарские и Хивинские источники. М.-Л., 1938, с. 43).

Искандер бек Мюнши о каллиграфах времени Тахмаспа I (Рассказы о каллиграфах, которые в ту эпоху благодаря красоте своего почерка были славою мира и украшением времени) (Краткие сообщения Института стран Азии. № 39. Иранский сюлоник. М., 1963).

обстоятельства, что согласно его биографии, Искандер бек Мюнши родился в Иранском Азербайджане, то есть, следуя логике С. Алиярлы и других его коллег, он – азербайджанец. Однако заметим, что исходя из записей самого Мюнши, он по происхождению туркмен.

Другой тезис С. Алиярлы также является явным «притягиванием фактов за уши»: «...в течение тысячелетия географические координаты Азербайджана, о котором сообщает арабская наука VII–X веков, изменились незначительно»[41].

Автор, ловко манипулируя терминами, Иранскую провинцию «Азербайджан», куда, по его мнению, входил и мифический «Северный Азербайджан», выдает за «единое государство Азербайджан». «В XV веке, – пишет он, – азербайджанские земли являлись метрополией Сефевидской державы, состоящей из трех беглербекств – Азербайджанского (Тебриз), Карабахского (Гянджа), Ширванского (Шемаха).

Вероятно, подобно другим своим коллегам окончательно уверовав в то, что Арран и есть современный Азербайджан, наш автор вновь «маневрирует» сведениями арабских историков средневековья. «Между тем, – заключает он, – в арабских источниках вопрос о Карабахе трактовался практически однозначно, как провинции Аррана». «Основополагающим в этом плане, – продолжает он, – может считаться сообщение аль-Масуди, автора X века, который писал: «Горы Абу-Мусы» – Карабаха, принадлежат Аррану, населены племенами из народов «Аррана»[42].

Говоря об «арабских источниках» как о доказательствах своего тезиса, он лишь называет ал-Масуди, без ссылок на название его работы, без указания страниц работы и других данных, как принято в научном мире. Однако термин «Карабах» в исследованном нами главном труде Абуль Хасана Али ибн аль Хусейна аль-Масуди – «Золотые копи и россыпи самоцветов» («Муруздж аз-захаб ва мадин ал-джаухар») – отсутствует[43].

---

[41] **Алиярлы С.,** указ. соч., с. 14.

[42] Там же, с. 17.

[43] **Абуль Хасан Али ибн аль-Хусейн аль-Масуди**. Золотые копи и россыпи самоцветов (История Аббасидской династии 749–947 гг. М., 2002).

На трудах и концепциях двух других авторов из Баку нет нужды останавливаться, поскольку сколь-нибудь новых суждений мы в них не видим[44]. Еще в 1990-ые годы подобные фальсификации были названы попыткой обмануть собственный народ, внушить ему ложные идеи и тем самым культивировать ненависть к армянам[45]. Однако, согласно справедливой позиции П. М. Мурадяна, – «все это в первую очередь затуманивает реальный процесс образования азербайджанского этноса»[46].

Происки турецких и азербайджанских авторов, выступающих как бы в унисон на ниве антиармянских фальсификаций, к сожалению, характерное явление не только для наших дней. Их было немало и в советский период – Ш. Гюналтай, Э. Урас, А. Энгин, Ф. Кырзыоглу, Али Кемал, с турецкой стороны, с азербайджанской – З. Буниятов, Ф. Мамедова и другие. Например, М. К. Зулалян отмечает, что «предметом нездорового интереса турецких историков стали, прежде всего, армяно-турецкие исторические связи»[47]. Необоснованные выступления турецких деятелей в связи с вопросом о происхождении армян имели место еще в 1920-ых годах[48].

Направленные против армянской историографии доводы и измышления названных выше авторов сегодня поддерживает турецкий журналист Мехмет Перинчек. На основе тенденциозно подобранного материала из российских архивов он издал книгу «Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов». Его позиция под стать суждениям азербайджанских и турецких авторов[49].

Достойным отпором азербайджанским научным кругам явилась монография Рубена Галчяна «Азербайджанские историко-географические фальсификации», изданная в 2013 году в Москве.

---

[44] **Шукюров К.** К вопросу об автономизации Нагорного Карабаха (Карабах: история в контексте конфликта. СПб., 2014, сс. 243–257). **Исмаилов Э**. Арцахский стон по поводу советской истории Нагорного Карабаха (Карабах: история в контексте конфликта. СПб., 2014, сс. 251–278).

[45] **Мурадян П.М.** История – память поколений. Проблема истории Нагорного Карабаха, Ереван, 1990, с. 51.

[46] **Там же**, сс. 50–51.

[47] **Зулалян М.К.** Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970, с. 9.

[48] Там же, с. 14.

[49] **Перинчек М**. Российские трибуналы казнили тысячи армянских бандитов, истреблявших мусульман Турции и Кавказа (Газета «Бакинский рабочий», 01.06.2011).

Автор приводит мнение профессора Джорджтаунского университета, специалиста по странам СНГ, уроженца Тебриза Ширина Хантера: «В Советский период стала развиваться легенда о происхождении Азербайджана, которую в последнее время усовершенствовали националисты. Эта точка зрения о происхождении Азербайджана не имеет какой-либо исторической основы и содержит внутренние противоречия»[50].

Особое и главное место в работе автора уделено картографическим фальсификациям азербайджанских авторов. Ширин Хантер исследовал сорок пять исторически важных греко-римских, христианских и исламских карт. В их числе – карты Гекатея, Геродота, Эратосфена, Страбона, Плиния Старшего, карту мира Птолемея, древнейшие карты и карты раннего средневековья, исламские карты IX–XV веков, европейские карты XV–XIX веков. Содержание этих карт и компетентные научные комментарии автора дают полное основание полагать, что государства с названием «Азербайджан» вплоть до 1918 года не существовало и не могло существовать.

С. С. Погосян в своей диссертации «Проблема современной суверенизации Армении в историографии и общественно-политической мысли» отмечает целенаправленную политику геноцида, проводимую Азербайджанской Республикой в отношении армян в Нагорном Карабахе. Свою позицию более четко и определенно в этом плане выразили В. А. Захаров и С. Т. Саркисян: «Скоротечный роман большевистской России и кемалистской Турции в начале 1920 годов серьезно повлиял и на формирование политической карты советского Закавказья»[51]. Поэтому нельзя не учитывать позицию азербайджанского этнографа А. К. Алекперова, еще в 1960 году высказавшего свою точку зрения по вопросу об истории названия своего народа: «Это название получило широкое употребление среди азербайджанского населения лишь с 1936 года. До этого же времени вместо «азербайджанцы» употреблялось название «тюрки»[52].

---

[50] **Галчян Р**. Азербайджанские историко-географические фальсификации. М., 2013, с. 17.

[51] **Захаров В.А., Саркисян С.Т.** Азербайжджано-Карабахский конфликт: истоки и современность (Мейендорфская Декларация от 2 ноября 2008 года и реакция на ее принятие. «Русская панорама», М., 2009, с. 220).

[52] **Алекперов А.К.** Азербайджанцы (Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, сс. 71–77).

Так, на заре Советской власти нарком иностранных дел Г.В. Чичерин на запрос В.И. Ленина четко ответил: «Карабах есть исконно армянская местность, но после избиения армян в долинах поселились татары, а в горах остались армяне. Мы теперь не отдаем этот округ армянам, чтоб не обидеть татар... Но Нариманов хочет угождать завоевательным позициям бакинских татар...»[53].

Современной антиармянской политике Азербайджана и Турции дал жесткую оценку известный историк Э. Л. Даниэлян. «Руководствуясь панисламизмом, – пишет он, – Турция, имея в основе геноцидальный опыт османов и младотурок, а также псевдонаучный туранский тезис, а Азербайджан – фальсификацию типа «буниятовщины», в настоящее время переживают бум нового этапа фальсификаций»[54].

Сегодня, как считает профессор В. Г. Тунян, азербайджанские историки используют любые поводы для искажения истории Армении. В частности, читаем мы у него, Фуад Ахундов из Азербайджана оповещает общественность об «истинных обстоятельствах» гибели А. С. Грибоедова, связанных с армянским окружением этого русского посла в Персии.

Наиболее содержательным и значимым научным исследованием, полностью посвященным антиармянским измышлениям и фальсификациям азербайджанских авторов, явилась работа В. Г. Туняна «Пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии».

В заключение кратко подытожим материалы нашего обзора:

1. фальсификация армянской истории постепенно «набирала обороты» – начиная с 20–30 годов (Турция) и с 60–70 годов (Азербайджан) – в результате как турецко-азербайджанского противостояния в отношении Армении, с одной стороны, так и проводимой Советской Россией глубоко ошибочной, без учета исторических реалий, политики в отношении Турции и Азербайджана – с другой;

2. московским договором 1921 года давним территориальным притязаниям этих государств к Армении был дан «карт-бланш»;

---

[53] Цитируется по: **Барсегов Ю.Г.** Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, М., 2003, с. 75.

[54] **Даниэлян Э.Л.** Армения: цивилизационный вектор в системе развития Шелкового пути // Материалы Международной конференции «Цивилизационный путь Армении в истории Шелкового пути» 21–23 ноября 2011 года, Ереван, 2011, с. 5.

3. советское государство, руководствуясь принципами сохранения и упрочения дружбы народов, вплоть до 1970-ых годов не разрешало публиковать исследования, имевшие антиармянскую направленность. Однако в Турции подобная направленность, хоть и не столь активно, как сегодня, существовала;

4. с развалом СССР антиармянская истерия обрела уже в Республике Азербайджан неконтролируемую, агрессивную форму. В новых условиях в странах СНГ, в частности в Республике Азербайджан, это явление достаточно быстро переросло в национальную идеологию. Ошибочная политика советского руководства в отношении Карабахской проблемы, армянские погромы в Сумгаите и Баку привели к военным действиям в Нагорном Карабахе;

5. введение в научный оборот терминов «Южный Азербайджан», искусственно придуманный в Баку еще в советское время,[55] и в новых постсоветских условиях – «Северный Азербайджан» – способствовало территориальным притязаниям к соседним странам;

6. антиармянские постулаты турецких и азербайджанских исследователей в области историографии, межнациональных и этноконфессиональных отношений постепенно вовлекают в эту сферу все более широкие круги Республики Азербайджан и Турецкой Республики.

ANTI-ARMENIAN RESEARCH: ESSENCE AND CHARACTER

ZINUROV R.

Summary

A brief analysis of the anti-scholarly anti-Armenian research shows that representatives of the governmental, scholarly and social circles of the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan by means of the media forcibly promote the thesis on negating the Genocide in the Ottoman Republic and on the incoming character of the Armenian Nation. Until 1970s the Soviet state by promoting friendship among nations precluded the possibilities of anti-Armenian research: But in Turkey, the anti-Armenian trend in historical

[55] **Мелик-Шахназаров А.** Нагорный Карабах: факты против лжи, Е., 2010, с. 11.

scholarship did exist in the past and is still there in the present. After the collapse of the Soviet Union, that trend of research in the Republic of Azerbaijan adopted an uncontrolled attacking aspect, transforming itself into national ideology. The hypotheses of Turkish and Azerbaijani studies in the domains of historical studies, as well as in the interracial and ethnoreligious relations gradually involve larger circles of Turkey and Azerbaijan.

ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲՆՈՒՅԹԸ

ՉԻՆՈՒՐՈՎ Ռ.

Ամփոփում

Վերջին տարիների հակագիտական հակահայկական հետազոտությունների հակիրճ վերլուծությանը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության պետական, գիտական և հասարակական շրջանակների ներկայացուցիչները ԶԼՄ-ների միջոցով ոգի ի բռին առաջ են տանում Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության ժխտման և հայ ազգի եկվորության թեզը:

Խորհրդային պետությունը, «ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման» մղումներով մինչև 1970-ականները կանխում էր հակահայկական ուսումնասիրությունների հնարավորությունը: Բայց Թուրքիայում պատմագիտության մեջ հակահայկական ուղղությունը նախկինում, ինչպես և այսօր, եղել է: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, այդ ուղղությունը Ադրբեջանի Հանրապետությունում ստացավ անվերահսկելի, հարձակողական տեսք՝ վերածվելով ազգային գաղափարախոսության: Թուրքական և ադրբեջանական ուսումնասիրողների կանխադրույթները պատմագիտության, ազգամիջյան և էթնոկրոնական հարաբերությունների բնագավառում՝ աստիճանաբար տարածվում են Թուրքիայի և Ադրբեջանի առավել լայն շրջաններում:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY OF ARMENIAN STUDIES

ARMENIAN STUDIES IN CZECHOSLOVAKIA (HISTORICAL OVERVIEW)

BAKHCHINYAN A.
artsvi@yahoo.com

Czechoslovakia (currently – Czech Republic and Slovakia) is one of the few European countries where historically there was no significant Armenian presence; yet the field of Armenian Studies has a long tradition in the country and is still viable there.

The Armenians and the Czechs were acquainted with each other to a small extent during the Middle Ages. The Armenians are mentioned by the Czech traveler and writer Martin Kabátník's (1428–1503) Trip to Eastern Countries. The author had traveled to Asia Minor, Jerusalem, and Egypt in 1490 and, had several times mentioned in his notes the Armenians he had met[1].

During the Age of Enlightenment, the Czech intellectuals were interested in the Armenian language. Writer and translator Antonín Jaroslav Puchmajer (1769–1820) declared in one of his letters that he had managed to find an Armenian-Turkish-Latin dictionary to help those who were interested in learning Armenian[2].

Czech and Slovak poet, enlightener, archeologist, historian, and philologist Pavel Jozef Šafarik (1795–1861) had contacts with Armenian scholars, in particular with the members of the Mekhitarist Congregation in Vienna and was interested in the Armenian language, history, culture and racial connections. Šafarik's personal files, which are housed at the National Library of Czechia (no 15/F/28) contain a letter written in 1830 by Father Arsen Komitas

[1] **Obolensky D.,** The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism, 2004, p. 82.
[2] **Պետրոսեան Հ.,** Փրակայի հայ ուսանողները, Հայրենիք, Պոսթըն, 27.06.2008:

Bagratuni (1790–1866), a member of the Mekhitarist Congregation. The letter was sent to Father Vardan Hovsepyan (Wardan di Giuseppe) in Nový Sad, who instructed Šafarik in the Armenian alphabet's letters and sounds[3], thus revealing the Czech scientist's interest in the Armenian language.

Czech-German physician, naturalist, traveler, and Prague University professor, Friedrich Augustus Rudolf Kolenati (1812–1864), visited Armenia and had contacts with Armenians. During the years he spent in Russia (1842–1845), he traveled in the Caucasus and even reached Artsakh. He wrote about his visit to Armenia in the first volume of his travel notes published in 1858–1859[4]. A chapter, titled "The Tatars Living in Armenia and Kasakh[5]," was included in the book; Kolenati also briefly mentioned that he had met a Czech named Ševčík, whose identity is unknown in Armenia. In 1843, Kolenati had become acquainted with the Armenian intellectual, Khachatur Abovyan, in Tiflis (Tbilisi), writing that he had met "an Armenian teacher named Abovyan[6]." Kolenati also wrote "Asian Medicine in the Caucasus, Georgia, Armenia, and Persia," which was published in 1852 in Prague's German-language scientific journal[7].

The next Czech who appeared in Armenia was probably Bohumil Havlasa (1852–1877), a writer and journalist, who voluntarily participated in the Russian-Turkish war in April 1877. He was a member of the Nizhegorodsk shrub regiment located in Alexandropol (present-day Gyumri). The young Czech fought in the ranks of the Russian Army on the territory of Armenia and sent three reports to Prague: "A Battle Near Vizin," "A Battle Near Kizil-Taba" and "Victory Near Alaja," published in Brosek, a Prague newspaper, and reprinted in other periodicals. In his military correspondence, Havlasa sometimes described the Armenian landscape artistically. Unfortunately,

---

[3] The photo of this letter was kindly sent to me by artist Tigran Abrahamyan (Prague). About this issue see also **Փրակացի**, Չեխերը մեր մասին, Արեւելք, Ստամբուլ, 7.02.1933 (Bagratuni's name is not mentioned here but the information indisputably regards to his letter).

[4] **Kolenati F.A.**, Die Bereisung Hocharmeniens und Elisabethopols, der Schekinschen Provinzund des Kasbek im Central – Kaukasus, Dresden, 1858.

[5] **Ibid,** p. 19–23.

[6] **Ibid,** p. 166.

[7] **Kolenati F.A.**, Die asiatische Medicin in Caucasus, Iberien, Armenien und Persien, „Vierteljahrschrift für die praktische Heilkunde", Prag, 1852, [34], 9(2), 1–7.

Bohumil Havlasa died on November 25, 1877 in Alexandrapol at the age of 25, after being afflicted with typhus. The location of his grave in Alexandrapol remains unknown[8].

During the same period, another Czech visitor, whose name is unknown, arrived in Armenia. In 1878, correspondence from Dilijan was published in Svetozar, a Prague-based magazine, the author of which was the Czech kapellmeister of a Georgian regiment[9].

Intellectual and politician Vojta (Vojtěch) Náprstek (1826–1894) also had Armenian interests, particularly in history and language. It is known that even during his trip to the United States, he took Armenian books with him. In a letter, addressed to the Czech traveler Wünsch, Náprstek asked him to find the musical score of some Armenian folk songs, providing Armenian lines from these songs[10].

The above-mentioned Josef Wünsch (1842–1907) traveled to the East and Russia between 1881–1883, visited Western and Eastern Armenia, made detailed maps of the region, left remarkable notes, and met Armenian intellectuals. Wünsch, in particular, visited Malatia, Kharberd, Erzrum, Van, and Yerevan. He copied cuneiform inscriptions and sent them to Professor Müller at the University of Vienna[11]. He took weapons with him from Armenia, which are currently exhibited at Vojtěch Náprstek museum[12].

Poet Julius Zeier (1841–1901) wrote The Legend of the Armenian King Abgar ("Legende o armenskem krali Abgarovi") based on the legend in Movses Khorenatsi's History of Armenia. Literary critic A. M. Pisa called this piece one of the jewels of Czech lyricism[13].

---

[8] See **Кишкин Л. С.**, Чешский писатель на армянской земле, Պատմաբանասիրական հանդես, Ե., 1984, թ. 4, pp. 170–177.

[9] **Ibid,** p. 172.

[10] **Հարությունյան Հ.,** Հայ-չեխական կապերի նորահայտ փաստեր, Սովետական Հայաստան, Ե., 1982, թ. 12, էջ 26–27: Those Armenian parts from *Náprstek's letters see* Křikarová Adéla, Človek na svěm místé (Malé zamyšlení nad stým výročím odchodu Vojty Náprstka), "Nový orient: kulturně-politický měsičník," T. 49, Naki. CSAV, 1994, s. 278.

[11] **Kuchař Karel**, Naše mapy odedávna do dneška, Nakl. Československé akademie věd, 1958, s. 115. **Sklenář Karel**, Biografický slovník českých, moravských a slezských archeologů a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů, Nakladatelství libri, 2005, s. 642.

[12] Annals of the Náprstek Museum, vol. 2, "The Museum," 1999, p. 59.

[13] **Փրակացի**, Չէխ երաժշտութեան մեծագոյն դէմքերը, Արեւելք, Ստամպոլ, 4.02.1934:

In 1895, Zlata Praha, a Czech yearbook, published an article about the great Armenian actor, Petros Adamyan (1849–1891)[14].

The Mekhitarist Congregation of Vienna also had contacts with Czechs, one of the subjects of the Austro-Hungarian Empire, trying to introduce to them the Armenian people and their culture. Not being familiar with the Czech language, they collaborated with the Czech cleric, Alois Koudelka (1861–1942), who used O. S. Wetti as his pen name. Koudelka had mastered over 40 languages, making translations from Icelandic, Estonian, Finnish, Latvian, and Hungarian. He learned Armenian with the help of the Mekhitarists of Vienna and, with their help, did translations from the contemporary Armenian. He had acquired a rich library of the Armenian literature, which is now kept in Brno[15]. In 1902, Koudelka's Czech translation of the popular Armenian novel, The Fool by Raffi, was published[16], and in 1903, Avetis Aharonyan's stories "The Cell" and "Black Days" were published in Czech under the title, Images from Turkish Armenia[17]. These volumes were greatly appreciated among the readers and were quickly exhausted. Alois Koudelka also published in Czech two more short stories by Armenian writers: "Rashid" by Aharonyan (1903)[18] and "Bibi Sharabani" by Raffi (1914).

Orientalist, Hittitologist, linguist, rector of Charles University in Prague and the founder of its Oriental Studies Department, Bedřich Hrozný (1879–1952) visited Yerevan in 1936 at the invitation of the Education Department of Soviet Armenia and gave two lectures on Hittite culture[19]. Returning to Prague, on January 30, 1937, Hrozný reported on his Armenian trip at the Oriental Studies Conference and praised the government of the Soviet Armenia, which had managed to gather a large number of antiquities in a short period of time.

In the same period, Czech linguists and orientalists in the field of Indo-European studies, like the Charles University professors Rudolf Dvořak (1860–

---

[14] "Zlata Praha", Volume 12, 1895, Praha, s. 606–607.

[15] **Բուշկովա Մ.**, Հայ գրականությունը Չեխոսլովակիայում, Գրական թերթ, Ե., 30.04.1957:

[16] **Raffi**, "Chent", historický roman z Rusko-Turécke Völky. Přěložel z novo-armenštiny O. S. Vetti. Praze, 1902.

[17] **Aharonjan A.**, Obrázky z tureckéno Arménska. Z novo-armenštiny přěložel O. S. Vetti (Al. Koudelka), Praha, 1903.

[18] **Aharonjan A.**, Rašid. Z armenstiny přěložel O. S. Vetti, „Hleas“, 1903, s. 84–105.

[19] See Փրոֆ. Գրոզնի Երեւանի մէջ, Հայրենիք, Պոսթըն, 8.01, 4.02.1937:

1920), Rudolf Růžička (1878–1957), Jozef Zubat, Max Grünert (1849– 1929), Oldrich Hujer (1880–1942), his student Pavel Puja (1905–1986) and others had certain interest in the Armenian language. Linguist Čestmír Loukotka (1895–1966) in his monograph, "The Development of Letters," also discussed the Armenian letters[20] and identified the Armenian monk, Mesrop Mashtots, as the creator of the Georgian alphabet[21].

Nshan Mardirosian (born in 1894 in the village of Khavnavil in Kharberd in the present-day Turkey and died in 1966 in Prague) played an invaluable role in Czechoslovakia in stimulating interest in the Armenian people. He passed his childhood in Rösberg where he received German education and then studied at Charles University in Prague with Bedřich Hrozný. He later founded the Department of Armenian Studies in the same University. In 1924, he took part in Hrozný's Hittite expedition. In Constantinople, he began studying Hittite upon the advice of Patriarch Yeghishe Duryan and later did research in Hittite studies in France, Turkey, and Egypt. Mardirosian is the author of linguistic and philological works in Armenian, Czech, German, and English ("Armenian-Hittite Relations" and "The Regions of Kharberd"). He also authored many articles and reports in the Armenian press on Czechoslovakia and Armenian-Czech relations, particularly, in Arevelk (East), an Istanbul daily, often using the pen name Prakatsi (resident of Prague) and, later, in the Beirut-based daily Zartonk (Awakening). Mardirosian had connections with famous writers and scholars of the time (Hrachya Acharyan, Franz Werfel). He further collaborated with Diaspora Armenian newspapers and Czech scientific publications. He translated Armenian authors into German and Czech (Petros Duryan, Misak Metsarents, Daniel Varujan, Yeghishe Charents, Movses Arazi) and Czech authors into Armenian, in addition to translating the epic poem from ancient Mesopotamia – "Epic of Gilgamesh" (published in prose in 1963). He also worked for Armenian academic press, in particular for Patmabanasirakan handes (Historical and Philological Review).

According to Nshan Mardirosian, the Czechs, particularly after Czechoslovakian independence, developed sympathy for the Armenian people, such that, orientalist and theologian Alois Musil (1868–1944), who served as

[20] See: **Լուկոտկա Չ.,** Գրի զարգացումը, Ե., 1955, էջ 182–185:
[21] **Ibid,** p. 186.

professor at Charles University in Prague and who had lived in Asia Minor for many years, wrote an extensive article on the history of the Armenian people in 1922. In 1933, Father Metod Pecháček, one of Mardirosian's students, published an article about Armenian-Czech trade and cultural relations in Lidové listi (The People's Newspaper), the official newspaper of the Czech People's Catholic Party. Professor Karel Šafář translated a book on the Armenian history into Czech. Mardirosian considered professor Wilhelm Vočadlo (? – 1913), who enjoyed great love and respect in the country, Czechoslovakia's foremost and most significant Armenologist. Vočadlo, who mastered twenty-four languages, taught classical Armenian at Charles University's Department of Philosophy. In addition to the Armenian and Western European languages, he had also learned Hungarian, Hebrew, Persian, Arabic, Assyrian, Turkish, Chinese, Japanese, Malay, Sanskrit, and modern Indian. He was so proficient in the Armenian language that he even wrote Armenian academic articles, which, according to data from 1922, were still unpublished. Vočadlo was also engaged in comparative linguistics; he knew excerpts from the Armenian Bible and the Lord's prayer in Armenian by heart. His son, Otakar Vočadlo (1895–1974), who was a linguist and professor at Charles University's Philosophy Department, also knew Armenian and, like his father, could recite the Lord's prayer in Armenian. He occasionally published pro-Armenian articles in the Czech newspapers.

After studying the German and Slavic languages at Charles University, Armenologist and Caucasus scholar Jaromir Jedlička (1901–1965) studied Armenian in Prague with Hovhannes Hakhnazaryan and with the Mekhitarist fathers in Vienna. Jedlička taught Armenian at Charles University in Prague and Armenian and Georgian at the School of Oriental Languages, established in 1945 by the Oriental Institute. He studied the Armenian and Georgian vocabulary structures; wrote many articles about the Armenians (also in independent newspaper Narodniy Polytechia); translated works by Daniel Varujan, Yeghishe Charents, Avetik Isahakyan, Hovhannes Tumanyan (Gikor), Vakhtang Ananyan (The Captives of Hovazadzor[22]) into Czech. According to

[22] **Ananjan Vakhtang**, Zajatci Pardálí soutěsky, SNDK, Praha 1959, přeložil Jaromír Jedlička, znovu Albatros, Praha, 1974 a 1988. From Vakhtang Ananyan's other Czech translations see Dech arménské země, "Mír", Praha, 1951, přeložila Zora Beráková; **Ananjan Vakhtang**, Na břehu Sevanu, Mladá fronta, Praha, 1952, přeložila Věra Taucová.

Jedlička, the Armenians have been and will remain an important element of culture in the East despite the destructive fate of their history and dispersion. Jedlička took three academic trips to Armenia, presented speeches at Yerevan State University, and on the Armenian radio and television. He kept his contact with the Armenian intellectuals: Hrachya Acharyan's archives at Yerevan Museum of Literature and Art include a letter in Armenian, written by Jedlička addressed to the eminent Armenian linguist.

After the establishment of the socialist regime in Czechoslovakia, the Armenian Studies entered a new era. Mutual visits and contacts between the Armenian and Czech scholars became closer. The works of Armenian scholars and writers were published in Czech translation, as was Armenian historian Paylak Yengoyan's Armenia in the Past and in the Present. In 1959, the Yerevan State University Library sent 325 Armenian books to the Department of Armenian Studies at Charles University in Prague[23].

Thanks to the effective work of the Department of Armenian Studies at Charles University in Prague, a new generation of Czech Armenologists emerged, among whom Ludmila Motalová, Václav A. Černý, Ladislav Křehla, Bohuslav Palek and Bohumil Bareš (1917–1982), who started translating Grigor Narekatsi's The Book of Lamentations[24].

In 1957, Marcela Boušková, a student at Charles University Department of Oriental Studies, wrote an article in Russian about the presentation of the Armenian literature in Czechoslovakia, which was published in the Armenian language in Grakan tert (Literary Newspaper), weekly of Yerevan. She stated that, after 1945, the short stories of the Armenian writers Grigor Zohrap, Derenik Demirchyan, and Stepan Zoryan were translated from Russian into Czech, and Jana Štroblová, a student, who was also a poet, translated Soviet Armenian poets (Hovhannes Shiraz, Arshaluys Margaryan, Silva Kaputikyan, Vahagn Karents) from linear translations. In 1956, Movses Arazi's Bloody Flowers and Shirvanzade's Chaos were published in separate books in Czech translation. It is noteworthy that some specialists have criticized Shirvanzade's

[23] Նվեր Պրագայի համալսարանին, Սովետական Հայաստան, Ե., 1959, թ. 5, մայիս, էջ 36:

[24] About Czech Armenologists see: Չէխ եւ հայ կապերը, Այգ, Պէյրութ, 8.12.1971: Զրույցը շարունակում են չեխ թարգմանիչները. Վացլավ Չեռնի, Լադիսլավ Կրժեհլա, Կամիլ Խրոբակ, գրի առավ Հ. Հարությունյանը, Գարուն, Ե., 1982, թ. 12, see 16–17.

novel, and students of the Oriental Studies Department responded by defending Chaos. Sergey Ghulyan's review on eminent Armenian stage actor Vahram Papazyan's book of memoires was published in the Prague-based magazine Nový svět (New World). In addition, Boušková also wrote her impressions in Armenian of the study Siranoush by theater historian Ruben Zaryan, drawing parallels between Armenian and Czech theaters. "I realized that the conditions of the origin and development of the Armenian theater and its significance for the Armenian nation were almost identical to the development and significance of the Czech national theater.... Our national theater originated under the cruel German domination, under difficult circumstances: our first actors were the poorest people, but they contributed greatly toward the national revival.... Maybe the material conditions for the development of the Armenian theater were a little better, as it is clear from the book, but the rest is very similar. It is noteworthy that the Armenian stage has created tragic actors that have achieved international status. Maybe the reason is that the Armenians are capable of having a lot of strong and deep feelings. On the contrary, the greatest achievements in Czech theater and literature are of a comic nature[25]." The young Czech specialist also made an interesting remark that, the life of the famous Armenian actress Siranoush was one of her great roles[26].

The activity of Czech Armenologist Ludmila Motalová (1935–1975) deserves a special mention. This talented student of Jaromir Jedlička perfectly mastered the Armenian language, and, for a while, bore almost all the weight of translating Armenian literature into Czech. She was recognized for the first time when she published Avetik Isahakyan's poems in prose in the magazine (1956, no 9)[27] Kveten (May). Motalová presented Armenian poetry and music on Czech radio, published a booklet titled Soviet Armenia (1966), and dozens of articles about Armenian literature and culture in Czech and English (including them in international encyclopedias and dictionaries). She translated Armenian writers into Czech (Hovhannes Tumanyan, Yeghishe Charents, Aksel Bakunts, Paruyr Sevak, Hrant Matevosyan, Zorayr Khalapyan, Gevorg Arshakyan). It is

---

[25] Մարցելա Բոուշկովա, Տպավորություններ «Սիրանույշը» կարդալուց հետո. նամակ Պրագայից, Սովետական գրականություն, Ե., 1958, թ. 1, էջ 159:

[26] About Boušková see: Հայագետ չեխուհին, Զարթօնք, Պէյրութ, 11.06.1958:

[27] **Եսայան Հ.,** Հայ գրականությունը օտար լեզուներով, Գրական թերթ, Ե., 11.05.1955:

noteworthy that Motalová even tried to connect the Armenians of Czechoslovakia to their relatives[28]. She was a favorite name among Soviet Armenian writers and scholars. One of Yerevan's public libraries is named after her[29].

After the premature death of Motalová, her colleague, orientalist Jiří Bička (1915–?) continued her work. He wrote a study, "The Armenians and Armenian culture in the Czechia and Slovakia" (still unpublished).

The Caucasus specialist and translator of Armenian and Georgian literature Václav A. Černý (1931–2017) was engaged in Armenology at Charles University in the 1950s with Professor Jaromir Jedlička. Later, at the department of Oriental Sciences at the same University, he taught "Caucasian Studies," a subject founded by him. Not only did he master Eastern Armenian, but also Western Armenian, which he learned with the help of Czechia-born Luiza Aslanyan, a daughter of Western Armenian parents. In subsequent years, Černý translated the classics of Armenian literature: Khachatur Abovyan's Wounds of Armenia, Yeghishe Charents' The Land of Nairi, Axel Bakunts' The Sower of Black Fields, a collection of short stories, and Perch Zeytuntsyan's The Saddest Man. Černý received the Czech Translators' Award for the Best Translation of the Year her translation of Bakunts' work. He also translated Grigor Narekatsi, Sayat Nova, Daniel Varujan, Zahrad, Paruyr Sevak (the latter, in cooperation with Jana Štroblová). His last translation regarding the Armenian people was from English, and that was Anna Elizabeth Redgate's The Armenians (2003, Prague).

---

[28] Thus, in 1967, she wrote to the Committee on Cultural Relations with the Diaspora Armenians in Yerevan. "*Please send me the address of the President of the national council of the Armenian community of Ethiopia, Adis Ababa (E. Jerrakhyan?). There are people here having relatives there, and the connection has been cut off with them*" (see Armenian National Archives, fund 875, list 2, document 524, p. 15). The Committee member Maro Margaryan wrote to her: "*In Armenia, you were known and loved before the Fifth Congress of Writers, but after your speech, you became favorite to everyone. You are one of our most beloved compatriots.... Your efforts to connect Armenians with their relatives are very commendable. Unfortunately, we do not have the address of Jerrakhyan from Adis Ababa, but we are writing the addresses of three good people for you; write to each of them, and they will help you*" (Ibid, page 14).

[29] About Motalova see: Արիստակեսյան Ա., *Լյուդմիլա Մոտալովա*, Պատմաբանասիրական հանդես, Ե., 1975, № 3, pp. 254–256.

Translator Ladislav Křehla (1945–2010) studied at Yerevan State University in 1970-1971. For his translation of one of Aghasi Ayvazyan's stories, he received first prize in a competition for young translators. He translated Movses Khorenatsi's The History of Armenia, as well as Vardges Petrosyan's Armenian Sketches and the works of Zorayr Khalapyan and Hrant Matevosyan. He also prepared linear translations of the works of the Soviet Armenian poets, which were poetically rendered by leading Czech poets and translators Luděk Kubišta, Jana Štroblová, Jiří Žáček, and Petr Kovařík. In 1983, Gevorg Emin's poetry was published in a Czech translation by the Jelinek couple. By the way, the half-Armenian son of Ladislav Křehla, Narek Křehla, is a teacher of the Czech language at Uppsala University in Sweden.

The personal files of great Armenian theater and film actor Hrachya Nersisyan, include a letter in Russian from Petr Sadecky (1943–1991), written on December 21, 1960, who at the time was a student at Prague Academy. In this letter, the Czech student asked the Armenian actor to send him materials on films he participated in for his upcoming article on the Armenian cinema. He also noted that he attended Armenian classes with Nshan Mardirosian[30]. Later, Sadecky became known as a writer.

Cyprus-born Armenian Haig Utidjian is known in the Czech Republic as a symphonic conductor and musicologist who writes on Armenian spiritual music in Czech and English. He translated Armenian hymns, and the text of ritual and baptismal rites of the Armenian church into Czech. He also translated Grigor Narekatsi's Book of Lamentation into Czech. In his research and his translations, he often collaborated with Professors Eugene Kindler and Martina Pičmanová[31].

---

[30] See Musuem of Literature and Art of Armenia, Hrachya Nersisyan's files, document no 43. I have published the original of the letter (see **Бахчинян А.** Письмо чешского студента, Голос Армении, Е., 29.01.2016) and in Armenian translation ("Orer," Prague, 2014, no 9–12, p. 43).

[31] See his studies and translations: **H. Utidjian, E. Kindler**: Svatý Řehoř z Nareka, in: *Mezinárodní Report*, 8, červen 2003, č. 6, s. 30 (s překladem 34. části *Knihy modliteb* Řehoře z Nareku). **Turková B., Utidjian H., Kindler E.**, „Tisíc let od smrti arménského básníka svatého Řehoře z Nareka", in: *Karmel* 2 (2003), 13–15 (s překladem úryvku z 33. části *Knihy modliteb* Řehoře z Nareku); **B. Turková, H. Utidjian, E. Kindler**: Matka Boží v arménské duchovní poezii, in: *Světlo*, XI, 18. května 2003, č. 20, s. 13 (s překladem úryvku 80. části *Knihy modliteb* Řehoře z Nareku). **B. Turková, H. Utidjian, E. Kindler**:

Petra Kohoutkova (Košťálová, born 1981) works at the Department of Ethnology and Armenology at Charles University in Prague. She has published academic studies in Czech, English and French on Armenian medieval literature, the Armenians of the Ottoman Empire, and the Armenian Genocide. She has translated Simeon Lehatsi's Travel Accounts into Czech[32]. In 2017, Petra Košťálová co-authored a book with Michal Řoutil and Petr Novák on the genocide of the Armenians and Assyrians in the Ottoman Empire[33].

Three young specialists Milada Kiliánová, Anna Sochová and Veronika Maršiková, studied Armenian with Professor Václav Černý. Particularly, Sochová is interested in the Armenian literature of the 5th century and in the Christianization of Armenia and Caucasian Albania[34].

Tisíc let od smrti arménského básníka svatého Řehoře z Nareka, «Օրեր», 2003, թ. 9–11, s. 23 (s překladem úryvku 30. části *Knihy modliteb* Řehoře z Nareku); **E. Kindler, B. Turková, H. Utidjian**: Ukázka z Knihy modliteb sv. Řehoře z Nareka. Slovo 33, «Օրեր», թ. 46, 2009, թ. 1, s. 46. **Utidjian H., Kindler E.**, „Svatý Řehoř z Nareku. Teologie, motivy a obrazy v díle“, in: Parrésia IV (2010), 135–182; **Utidjian H., Kindler E., Turková B.**, „Ukázky z díla sv. Řehoře z Nareku“, Parrésia IV (2010), 255–273; **Utidjian H., Pičmanová M.**, „Ukazky z Hymnaře armenske apoštolske církve“, in: Parrésia 5 (2011), s. 227–244; **Utidjian H.,** Řehoř z Nareku“, in: (Ed.) Starowieyski, M., *Slovník raněkřesťanské literatury východu*, Mervart 2012, s. 260–264. **Utidjian H.**, On the printed sources of the ‚Ode of the Little Cart‘, in: *Parrésia 7 (2013)*, s. 185–203. On the early Venetian manuscripts of the ‚Ode of the Little Cart‘ “, in: *Parrésia 7 (2013)*, s. 205–228. Textual observations on St. Gregory of Narek's ‚Ode of the Little Cart‘, Բանբեր Մատենադարանի, 21 (2014), էջ 487–502. **Utidjian H., Pičmanová M.**, **Liška, L.**, „Písni podivuhodná“, in: Plav, 4/2015, s. 21–23. Poezie a hudba sv. Řehoře z Nareku jako zrcadlo arménské historie v druhém tisíciletí“, in: Parrésia 8 (2014), s. 331–370. **Utidjian H.**, Pičmanová, „Óda na sv. Bohorodičku Řehoře z Nareku“, in: Parrésia 8 (2014), s. 523–530. **Utidjian H.**, The Art of the Armenian Book through the Ages/Arménské knižní umění v průběhu staletí, Mervart, 2016.

32 *Putování 1608–1618: cestopis a kroniky arménského poutníka.* Šimon Polský; z arménského originálu přeložila, k vydání připravila, úvodní studií a poznámkami opatřila **Petra Košťálová**. Vydání první Praha : Argo, 2016.

33 **Řoutil Michal, Košťálová Petra, Novák Petr**, Katastrofa *křesťanů.* Likvidace Arménů, Asyřanů a Řeků v Osmanské říši 1914–1923, Pavel Mervart, 2017.

34 See her studies: Anna Sochová, Počátky christianizace Arménie a Kavkazské Albánie v kontextu současných arménsko-ázerbájdžánských územních sporů, "Rýžoviště zlata a doly drahokamů…" Sborník pro Václava Huňáčka, 2006, s.121–134. (ISBN 80-86818-30-6); Druhá vlna christianizace Arménie a Kavkazské Albánie, "Parrésia" I, 2007, s. 121–130; Arménský teolog 5. století Jeznik Koghbaci a jeho výklad perského náboženství, in: Nový Orient1, 2008, s. 38–41; Arménský historik Ełiše a jeho dílo O Vardanovi a arménské

Thus, the traditions of Armenian Studies in Czechoslovakia are alive, and fresh names give hope for the continuity of interest towards Armenia and Armenian studies.

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԵԽՈՍԼՈՎԱԿԻԱՅՈՒՄ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Հայերը և չեխերը միմյանց թռուցիկ կերպով ծանոթացել են արդեն միջին դարերում: Հայերը հիշված են տակավին 15-րդ դարի չեխ ճանապարհորդ և գրող Մարտին Կաբատնիկի «Ուղևորություն արևելյան երկրներ» հատորում: 19-րդ դարի սկզբին հայոց լեզվով հետաքրքրվել են չեխ լուսավորիչները: Որոշ չեխեր ճանապարհորդել են Հայաստանում և գրել նրա մասին (Ֆրիդրիխ Աուգուստ Ռուդոլֆ Կոլենատի, Բոհումիլ Հավլասա, Յոզեֆ Վունշ): Հայ գրականությունից չեխերեն առաջին անգամ թարգմանություններ կատարել է Օ. Ս. Վետտին (Ալոիս Կուդելկա): Չեխոսլովակիայում հայ ժողովրդի հանդեպ հետաքրքրություն առաջացնելու գործում կարևոր դեր են կատարել բանասեր Նշան Մարտիրոսյանը և լեզվաբան Յարոմիր Եդլիչկան: Չեխոսլովակիայում սոցիալիստական կարգերի հաստատումից հետո հայագիտությունը երկրում մտել է նոր հունի մեջ, ասպարեզ են իջել հայագետներ Լյուդմիլա Մոտալովան, Վացլավ Չեռնին, Լադիսլավ Կրժեհլան, Մարցելա Բռուշկովան: Հետսոցիալիստական Չեխիայում շարունակվել են հայագիտական ավանդները: Դիրիժոր և երաժշտագետ Հայկ Ություճյանը հանդես է գալիս հայ հոգևոր երաժշտության մասին ուսումնասիրություններով, ասպարեզ է իջել երիտասարդ հայագետների նոր սերունդը:

válce v historicko-literárních souvislostech, “Parrésia”, II/III, 2008–2009, s. 81 p101; Český cestovatel Karel Hansa, očitý svědek následků arménské genocidy, “Parrésia”, II/III, 2008–2009, s. 333–339.

АРМЕНОВЕДЕНИЕ В ЧЕХОСЛОВАКИИ (ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

БАХЧИНЯН А.

Резюме

Армяно-чешские контакты уходят в средние века. Информация об армянах есть в путевых заметках чешского путешественника и писателя XV в. Мартина Кабатника «Путешествие в восточные страны». Начиная с 1840-х годов об Армении писали ряд чешских путешественников – биолог Фридрих Август Рудольф Коленати, писатель и журналист Богумил Хавласа, Йожеф Вунш. Первым чешским переводчиком армянской литературы был О. С. Ветти (Алоис Куделка). Усилиями филолога и переводчика Нишана Мардиросяна арменоведение вызвало огромный интерес в Чехословакии. Кавказовед, арменовед Яромир Едличка преподавал армянский язык в Пражском университете (Карлов университет) и в школе восточных языков.

После установления социалистического режима в Чехословакии арменоведение стало развиваться в новом русле. Заметный вклад в развитие арменоведения внесли чешские арменоведы, филологи и переводчики Лудмила Моталова, Вацлав Черни, Ладислав Кржехла, Марцела Боушкова и др.

Арменоведение активно развивается и в постсоциалистической Чехии. Продолжателем этих традиций является дирижер и музыковед Хайг Ютюджан – автор исследований об армянской духовной музыке. Появилось новое поколение молодых арменоведов: Петра Кохоуткова-Кошталова, Анна Сохова, Милада Килианова.

ENCHANTED BY THE SEA: IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY

AGHASYAN A.
instart@sci.am

Ivan Aivazovsky (1817–1900) was the first artist of Armenian origin whose name received wide international recognition during his life, and whose best canvases were considered among the most significant artworks ever created in the history of the world visual arts. He elevated the genre of marine to a new artistic level – despite the fact that during his long and fruitful creative career, along with a multitude of seascapes and sea battle scenes, he also painted land views permeated with sunshine and cold winter breath, portraits and self-portraits, genre paintings, canvases inspired by biblical and historical characters and themes.

Aivazovsky appeared in the artistic arena in the era of the later Romanticism and remained faithful to it to the end, having avoided the novel currents in the European and Russian art and literature, popular at the time. That is a very likely reason why some of the young critics of the last quarter of the XIX century – like, for instance, the apologist of new art, the artist-aesthete and art-critic Alexander Benois – had labeled him as an outdated artist, who was lagging behind the topical ideological and aesthetic demands[1].

At the same time, many of the progressive figures of the Russian art and literature, such as: Ivan Krylov, Alexey Venetsianov, Orest Kiprensky, Vasiliy Zhukovsky, Mikhail Glinka, Vissarion Belinsky, Vladimir Stasov, Anton Rubenstein, Ivan Kramskoy, and, later – Fyodor Dostoevsky, Ilya Repin, Anton

[1] See, for instance: **Бенуа А.Н.** История русской живописи в XIX веке. Санкт-Петербург, 1902, с. 201–202.

Chekhov and others, who knew the artist and kept track of his creativity, irrespective of their positive or negative attitude to Aivazovsky's oeuvre, appreciated his role and contribution to the development of Russian visual arts highly.

In the late XIX century, particularly in the 1900s, when the Symbolist movement, stemming from Romanticism, originated and found followers in Russian art and literature, a new surge of interest in Aivazovsky's art was observed. In 1901, a year after the artist's death, the first monographic research of the seascape painter's creative work was offered to readers[2]. The interest in Aivazovsky's art, which has stood the test of time and long become classical, has not abated today. His best canvases are auctioned and sold for astronomical sums.

Aivazovsky had about 125 solo exhibitions in Russia and abroad. He was elected Honored Member of the Academies of Art of Rome, Florence, Paris, Amsterdam and Stuttgart. He was awarded state orders and medals of the highest levels by the governments of Russia, France, Ottoman Empire and other countries.

The painter's artworks do not only attract the viewer with their impeccable technical mastery, but also with their poetic mood, romantic spirit, profound drama of feelings. In his most – at first sight – desperate, disastrous subjects, still there is a hint of hope and rescue; it can be a sunray cutting through the thick set of clouds, or a rainbow out of nothing, or a dim beacon light…

Ivan Aivazovsky was born on July 17, 1817, in Feodosia to a large family of a small trader Konstantin (Gevorg) Gaivazovsky (Aivazyan), who moved to the Crimea from Bukovina[3] in the early XIX century, and married Hripsimeh, a Feodosian Armenian. The couple had three sons and two daughters. The children were baptized in the Armenian Church of Surb Sargis [Saint Sergius][4]. Ivan was

[2] See: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском. Санкт-Петербург, 1901.

[3] In the period in question Bukovina was part of the Austro-Hungarian Empire. At present, the northern part of that area is incorporated into the Ukraine, and the southern – into Romania.

[4] The Church Book record attesting to the birth of the future seascape painter reads, "Hovhannes, the son of Gevorg Aivazyan" (see: Айвазовский. Документы и материалы. Ереван, 1967, с. 9).

the third son after Gabriel – a future Archbishop of the Armenian Apostolic Church, and the middle brother a Grigor.

Ivan received his elementary education at the parochial school by Surb Sargis Church during five years, from 1825 through 1830. He was a smart and gifted boy: at that age he had already learned to play the violin and began drawing. The artistic abilities of the prodigy boy caught the attention of the Feodosia architect Jacob Koch, who was the first to give him drawing lessons. The city mayor of Feodosia Alexander Kaznacheev[5], too, showed interest in the young talent. On his recommendation, in 1830, 13-year-old Ivan entered the Russian gymnasium in Simferopol. Shortly, the patrons decided to send the young man to Petersburg to study at the Imperial Academy of Arts. To that end, A. Kaznacheev showed Aivazovsky's drawings to Alexey Olenin, President of the Academy of Arts. Minister of the Imperial Court, Prince Peter Volkonsky also had a chance to see them, as did the Emperor Nicolas I. In consequence, upon the latter's *highest assent*, on July 22, 1833, 16-year-old Ivan was admitted to the Academy of Arts, the landscape class of the famous Russian painter, Professor Maxim Vorobyev.

Aivazovsky worked as assistant in Philippe Tanneur's class – a seascape painter invited by Nicolas I from France. Yet, unable to cope with the arrogant temper of Tanneur, he returned to M. Vorobyev, then joined the battle-painting class of Professor Alexander Sauerweid, a German painter living in Saint-Petersburg. The works of that period, such as "Sea Coast at Night" (1837), "Yalta" (1838), "Old Feodosia" (1839), "Moonlit Night on the Crimea. Gurzuf" (1839) show how seriously had the young artist scrutinized not only the oeuvre of his teachers Maxim Vorobyev and Alexander Sauerweid, but also of the splendid Russian landscape painter, the eminent master of plein-air Sylvester Shchedrin[6].

During his student years at Saint-Petersburg Aivazovsky maintained his correspondence with his *spiritual father* Alexander Kaznacheev, upon whose

[5] Kaznacheev Alexander (1788–1880) – Feodosia city mayor (from 1827), head of the Taurida Governorate (from 1829), privy councilor (from 1834), leader of the Taurida Governorate nobility (from 1845), Odessa city mayor (from 1848), senator – member of the supreme body of the state and legislative power of the Russian Empire (from 1854). Aivazovsky painted several portraits of Kaznacheev. After his death, to commemorate the mayor of Feodosia, a fountain was erected by the artist's design and at his own expense.

[6] Several works are extant made by Ivan Aivazovsky's hand, where he imitates, copies Sylvester Shchedrin's artworks.

recommendations he visited the houses of Petersburg nobility, where select persons of Russian intelligentsia of the time would gather. At some of such gatherings Aivazovsky was being asked to play the violin, and he did play – in an oriental way, resting one end of the instrument on his left knee; he also happened to sing under his own accompaniment. The Russian composer Mikhail Glinka was present at one of such parties. Subsequently, he used the Lezginka and two Tatar tunes[7] he had heard from Aivazovsky in his wonderful "Ruslan and Lyudmila". Aivazovsky had also the good luck to get acquainted with great Alexander Pushkin and his wife, the beautiful Natalya Goncharova in the halls of the Saint-Petersburg Academy of Arts annual exhibit[8]. The tragic death of the poet a year after touched the artist deeply. Many a time he portrayed the genius in his later period creative work[9].

An important role in Aivazovsky's career played his meeting with Karl Bryullov. The latter had completed his work on the famous "The Last Day of Pompeii" (1833), and, still young, yet already famous, just returned from Italy. Many of the Imperial Academy of Arts students sought to join his united class of landscape, portrait and history painting. Unlike his coevals and fellow students Agathon Hovnatanyan and Movses Melikov (Melikyants), Aivazovsky did not attend Bryullov's classes. However, he had chances to communicate with the latter and received his complimentary remarks and accolades[10]. Bryullov was the first to see that Aivazovsky' further training in the Academy would hardly add anything to his skills. He suggested that the Academy Council reduce the term of education for the young painter by two years and send him abroad at the expense

[7] See: **Глинка М.И.** Литературное наследие. Т. 1, Москва, 1952, с. 180.

[8] See: **Барсамов Н.С.** Айвазовский. Москва, 1962, с. 21.

[9] From Aivazovsky's artworks dedicated to the memory of A. Pushkin, the best known are the oil paintings "Pushkin in the mountains. Sunset" (1877), "Pushkin near the mount of Ayu-Dag" (1880), "Pushkin's farewell to the Black Sea" (1887, at Aivazovsky's request, the poet's portrait in this picture is painted by Ilya Repin), "Pushkin on the seashore" (undated), "Pushkin's farewell to the sea" (1897), "Pushkin and Maria Rayevskaya on the seashore" (undated; also known is the artist's replica of this painting), "Pushkin at the top of mount Ai-Petri. Sunrise" (undated), and "Pushkin near Gurzuf mountains" (1899).

[10] It was at Bryullov's recommendation that the renowned Russian prose writer and poet Nestor Kukolnik published several articles, praising the young marine painter, in the "Художественная газета" (*Art Newspaper*), which he issued in Saint Petersburg in 1837–1838 and 1840–1841.

of the Academy, especially as the first class gold medal[11] Aivazovsky had received for his marina "Calm in the Gulf of Finland" (1837) entitled him to that. Instead, due to Hovhaness' young age, in 1838 he was sent to the Crimea, not abroad.

One year after, Aivazovsky took part in one of the Caucasus maneuvers of the Black Sea Fleet as an artist. On board the naval ship he met future Russian admirals and vice-admirals Mikhail Lazarev, Pavel Nakhimov, Vladimir Kornilov, Alexander Panfilov and Vladimir Istomin, with whom he maintained communications for many years.

Back to Saint-Petersburg, Aivazovsky received the title of an artist of the 14th class (or *class artist*). Upon the completion of his study at the Saint-Petersburg Imperial Academy of Arts, Ivan was eventually commissioned to Europe to perfect his skills as pensioner of the Academy for a span of six years.

In July 1840, Aivazovsky was in Italy, where he studied and copied the works of Old masters. But he also created his own works. Pope of Rome Gregory XVI saw one of his just painted canvases – "Chaos. Creation of the World" (1841), liked it and intended to buy. The subject of the picture was inspired by the Book of Genesis; using expressive artistic means, he depicted the formation of disorderly waters from divine light in the depths of the cosmic dark. Aivazovsky refused to receive the money and presented the painting to the spiritual leader of the Catholic Church[12]. In response, the Pope bestowed a gold medalion on him. As rumored, Nikolay Gogol, who met Aivazovsky in Venice, heard about it and exclaimed, "Kudos to you, Vanya! You came over, a small human, from the banks of the Neva to Rome, and instantly stirred up a *Chaos* here in Vatican!"[13]

On the island of San Lazzaro near Venice Aivazovsky saw his elder brother Gabriel, a Member of the Mekhitarist Order. Gabriel had left Feodosia back in 1826, and the brothers had not met since. The oil painting "Father-Mekhitarists on the Island of San Lazzaro. Venice" (1843) was created there.

---

[11] Prior to that, in 1835, for his sketch "A coastal view in the suburbs of Saint-Petersburg" he received a silver medal, and a year later – a gold medal of second class.

[12] Subsequently, Pope of Rome Leo XIII re-presented the mentioned work to the Mekhitarist Congregation in Venice, where it is kept to date. In 1864, Aivazovsky painted another picture with the same title; at present it is in the State Russian Museum, Saint-Petersburg.

[13] See: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, с. 25.

In Italy, Aivazovsky made friends with the talented Russian artist Alexander Ivanov, who at the time was still working on his many-figure large-scale composition “Appearance of Christ to the People” (1836–1857). Aivazovsky’s exhibition, opened in 1841 in Rome, received rave reviews in the local press. One year later, people would stand in line for long hours in order to attend his exhibition in Naples and Venice[14]. The greatest master of romantic landscape, the English painter William Turner, who then lived in Rome, greeted the young marinist and dedicated to him a self-composed poem in Italian[15]. Lots of visitors attended Aivavzovsky’s studio, and lots of orders were placed too. The following noteworthy paintings were made then: “The Bay of Naples” (1841); “The Bay of Naples by Moonlight. Vesuvius” (1841); “A View of the Venetian Lagoon” (1841); “The Neapolitan Beacon” (1842); “Venice” (1842), etc.

In Rome and Venice, the first portraits of Aivazovsky were made. One of them – an oil portrait of him sitting on a chair, smiling – was produced by Alexey Tiranov, the student of the prominent Russian painters Alexey Venetsianov and Karl Bryullov; now it is in the Tretyakov Gallery in Moscow. Two others (in a toreador costume) – watercolors by Aivazovsky’s classmate in the Academy, a gifted painter, untimely deceased Vasiliy Sternberg; the fourth (dressed in an oriental ruler’s attire, in a reclined pose) – is a drawing in Italian pencil, made by a graduate of Saint-Petersburg Academy of Arts Mikhail (Michelangelo) Scotti, who had worked many years in Russia[16].

His *victorious march* on Europe Aivazovsky continued in 1843–1844 in France, England and the Netherlands. Unprecedented was the success of his exhibition in Louvre[17]. The French Academy of Fine Arts bestowed a gold medal on him.

---

[14] See: **Սարգսյան Մ.**, Հովհաննես Այվազովսկի, Ե., 1967, էջ 8–9.

[15] The Italian original of Turner’s poem and its free Russian translation see: Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность. Русская старина. Ежемесячное историческое издание. Том XXII, Санкт-Петербург, 1878 (девятый год), с. 431.

[16] Later on, the Russian masters of the XIX century turned to the image of Ivan Aivazovsky, among them – painters Vasiliy Tropinin, Stepan Rimarenko, Dmitriy Bolotov, Ivan Kramskoy, Konstantin Makovskiy, Ilya Repin; sculptors Nikolay Stepanov, Alexander Belyaev, Matvey Chizhov, Leopold Bernstam, and others.

[17] The French painter and diplomat Horace Vernet, a follower of the Orientalist trend in art, was present at the opening of the exhibition; he turned to Aivazovsky saying, “Your talent glorifies your homeland” (see: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, с. 42).

In 1844, two years before the completion of the six-year term, Aivazovsky returned to Saint-Petersburg and was immediately assigned the title of an active member of the Imperial Academy of Arts[18]. In the same year, he was appointed an artist for the Chief Maritime Headquarters of Russia with the right to wear the full uniform of the Maritime Ministry. Soon many of his canvases – with views of the naval ports on the Baltic Sea in particular, began decorating not only the high-ranked nobility houses, but also the imperial residences and palaces.

In the spring of 1845, Aivazovsky joined the expedition, headed by the renowned Russian navigator and geographer Fyodor Litke, future admiral and President of Russia's Academy of Sciences, and set off for the shores of Asia Minor and the Greek Archipelago. He visited then Constantinople for the first time. Upon his return from the trip, he bought a plot of land on the Feodosia shore and built a comfortable house of his dreams with a spacious studio – his dependable harbor for the years to come.

In 1846, Aivazovsky left for Petersburg. From that time on, he actively participated in the exhibitions held in the northern capital of Russia and Moscow every half a year[19]. In Petersburg he produced his possibly most known canvas – "The Ninth Wave" (1850).

In 1848, Aivazovsky married Julia Graves, a governess, the daughter of an imperial court physician of English origin. The wedding ceremony took place in the Armenian Church. Four years later, in 1852, he settled down in Feodosia once and for all. There he conducted archaeological excavations in the nearby hills and burial mounds, opened a permanent gallery within his house-studio, built the Feodosia Museum of Antiquities and other architectural structures, basing on his own design and often at his expense. He supported the construction and renovation of the local water supply system, the port and the railway.

In 1857, the artist traveled to Paris, held a new solo exhibition there, made acquaintances with famous persons, among them – the Italian composer Gioachino Rossini, who lived in Paris then.

[18] In 1847, the artist was also given the title of Professor, and later, in 1877, he was elected an Honorary Member of the Academy of Arts.

[19] During these and the subsequent years, the artist also took part in the exhibitions organized in Feodosia and Russia's other provincial cities and governorate centers, such as Kiev, Kharkov, Odessa, Simferopol, Kherson, Nikolayev, Riga, etc.

Despite the fact that back in 1853, the Saint-Petersburg Academy of Arts denied Aivazovsky the opening of a school of arts at his studio, in 1865 his wish finally came true. The school was named *Comprehensive Studio*, and it was open both for the beginners and already learned artists to study and enhance their creative experience. Not only those born in the Crimea were welcome (like, for instance, Adolf Fessler, Emmanuel Mahtesyan and Konstantin Bogayevsky), but artists who arrived in Feodosia from across Russia and abroad (like, for instance, Gabrielo Bartolomeo Cassesi – Aivazovsky's adherent and a talented Italian master).

In 1866, Julia Graves, a woman of wayward nature and with serious health problems, made her final decision not to live in Feodosia and moved to Odessa. The family tranquil atmosphere of Ivan Aivazovsky, the caring father of four daughters – Yelena, Maria, Alexandra and Zhanna, were, thus, violated[20].

In 1868, the artist traveled to the Caucasus. He had an exhibition in Tiflis[21]; two of the exhibits were presented to the municipal Caucasus Museum. On the show were also "A View of Tiflis", spiced with household details[22], the canvases "Ararat" and "Sevan"[23].

In 1869, Aivazovsky organized yet another exhibition in Saint-Petersburg, and a year later received the title of active state counsellor – a title, which corresponded to the high rank of an admiral.

---

[20] Conscious of the fact that the peaceful familial atmosphere was impossible to restore, Aivazovsky corresponded with Catholicos of All Armenians Gevorg IV of Constantinople (Kerestejyan) with a request to dissolve the marriage with Julia Graves. After all the fuss and trouble, on May 30 1877, by the Decree of Ejmiatzin Synod, the artist's request was finally satisfied.

[21] It was the first ever art exhibition in Tiflis' history. For details see: **Սարգսյան Մ.**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, Ե., 1990, էջ 219–227.

[22] One year after, in 1869, Aivazovsky painted another picture of the same title, yet from another perspective; at present it is in the Stavropol Regional Museum of Fine Arts.

[23] Aivazovsky did not happen to be in Armenia. The mentioned works are painted based on photographs. Totally groundless is the painter and art critic Rafael Shishmanyan's statement that Aivazovsky "painted the views of Ararat when on the Armenian soil" (see: **Շիշմանյան Ռ.**, Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Ե., 1958, էջ 50). Aivazovsky turned to the theme of Mount Ararat in such oil paintings as "Valley of Mount Ararat" (1882, in the lower left corner the artist put his signature *Aivazean* in Armenian letters), "Mount Ararat (1885), "Ararat at noon" (1887), "Descent of Noah from Ararat" (1889).

Success crowned the artist's exhibition in Florence in 1874: Aivazovsky was elected Honored Member of the Florence Academy of Art; one of his self-portraits was purchased by the renowned Pitti Gallery[24], and the other one – by the Museum of Fine Arts in Rome[25].

In the same year, Abdul Aziz invited the artist to Constantinople. There he painted 25 canvases for the sultan. The delighted monarch bestowed a second class *Osmanie* order on him.

In 1878, Aivazovsky's exhibitions follow one another in *Frankfurt* am Main, Stuttgart, Amsterdam, Florence, Genoa, thereafter – in Paris and Munich. Upon his return home, he immersed in his work, as well as went on teaching in the *Comprehensive Studio*.

On July 14, 1880, as a token of the profound respect towards Aivazovsky for his exclusive contribution to the city's development, the city Duma of Feodosia unanimously conferred on him the title of Honorable Citizen of the city of Feodosia. One of the nearby hills and a city street were given his name; besides, an undeveloped area on the seashore was allotted to build an alley to be named after the painter[26].

Two years later, the 65-year-old artist married a 25-year-old widow of an Armenian merchant from Feodosia, Anna Burnazyan, whose portrait he had immortalized in his pictures[27].

In the summer of 1887, the artist opened an exhibition of 20 works in Stockholm which received good coverage in the Swedish press[28]. In the same year, on September 26, in the Conference Hall of the Saint-Petersburg Academy of Arts, Ivan Aivazovsky's 70th birthday and 50th year of creative work were celebrated. The high society of Saint-Petersburg were all there to extend their appreciation and pay their tribute to the marinist. The anniversary celebration got

---

[24] At present, the mentioned self-portrait of the marinist is exhibited in the no less renowned Uffizi Gallery in Florence.

[25] See: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, с. 54.

[26] See: Айвазовский. Документы и материалы, с. 180–181.

[27] In the Aivazovsky National Art Gallery in Feodosia, there are two portraits of Anna Burnazyan by Aivazovsky: the oval one is made in 1881, a year before their marriage, while the second, better known one with a transparent veil – in 1882, as they traveled in Greece already married. These works are considered as his best in the genre of portrait.

[28] More on the exhibition see: **Գրիգորյան Վ.**, Հովհաննես Այվազովսկին Ստոկհոլմում: Սովետական արվեստ, Ե., 1964, № 12, էջ 46–50.

full coverage in the magazine “Araks”, published by Simeon Gulamiryan in Saint-Petersburg[29]. Among the guests representing the Armenian parishioners of Petersburg (salutatory addresses were read in Armenian and Russian, gifts were presented, among others – “an exquisite maulstick for the painter… and a beautiful silver palette with the images of Mount Ararat and the Armenian Church of Petersburg”), the anonymous author gave also the name of the artist and architect Christopher (Khachatur) Husikyants, one of Ilya Repin’s friends and a graduate of the Saint-Petersburg Academy of Arts[30]. Shortly after, Husikyants executed Ivan Aivazovsky’s lithographic portrait from the artist’s well-known photograph of 1888[31]. This lithograph was reprinted in the illustrated literary and political weekly *Ardzaganq [Echo]* issued in Tiflis[32].

In 1890, on his way home from Paris, Aivazovsky made a stop in Constantinople, where he was awarded the first class *Mejidie* order by Abdul Hamid[33].

In the fall of 1892, the artist traveled to the USA. There he exhibited his works in the galleries of New-York, Washington, San-Francisco, as well as in one of the pavilions of the 1893 Chicago International Exhibition[34]. The best known work he created in the USA was the “Niagara Falls” (1893). In 1898, two years before his death, the artist created his masterpiece oil painting “I the midst the Waves”.

Aivazovsky left behind a surprisingly extensive creative legacy – about 6,000 canvases[35]; the vast majority of them are views of the sea in calm and

---

[29] See: **Ս.Յ.**, Համբաւաւոր հայազգի նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի // Արաքս, Սանկտ Պետերբուրգ, 1888, գիրք Բ, մայիս, էջ 98–105.

[30] Ibid, p. 104.

[31] See: **Աղասյան Ա.**, Մոռացված անուն. նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանց (1840–1910): Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 2014, № 1, էջ 286.

[32] See: Արձագանք, Թիֆլիս, 10 մարտի, 1891, № 1, էջ 9.

[33] There is a widely held opinion that at the time of mass pogroms of Armenians in the Ottoman Empire in 1894–1896, Aivazovsky tossed into the sea the orders and medals he had received from the Turkish sultans.

[34] At the request of the organizers of the Chicago International Exhibition, the artist sent about two dozen of paintings, yet he personally did not attend that authoritative show of fine arts.

[35] Besides that, Aivazovsky created an enormous number of graphic works on uncoated and coated, white and tinted paper, using a variety of media – watercolor, sepia, ink and Indi-

stormy weather, in the morning mist and bright sunlight or at moonlit night. He painted the sea in all the seasons, in various states. Yet the most preferred by the painter was the troubled view of the tempestuous sea, and the struggle of the people, who, in spite of anything, with their last bit of strength, withstand the fury of the elements, the mighty waves ready to gulp them down ("The Ninth Wave", 1850; "A Shipwreck near Mount Athos", 1856; "Storm in the Arctic Ocean", 1864; "The Ship on a Sandbar", 1872; "Shipwreck", 1876; "Moonlit Night. Wreck of a Burning Ship", 1883; "Wave", 1889; "Ship *Empress Maria* in Storm", 1892, etc.). The painter also depicted verisimilar scenes, glorifying the victories of the Russian Fleet; these works are not only of artistic, but also of historical and documentary value.

Aivazovsky was a skillful artist and overcame with ease the difficulties emerging during the work. He used to work in the studio, fully relying on his acute visual memory and bright artistic imagination. He worked without correction, and even his biggest canvases he would complete during a few hours, retaining the freshness of the first impression from nature. While Aivazovsky's method was based on the traditional principles of classicism and academism, his best works full of live human feelings are in essence expressions of romantic thinking.

Aivazovsky was an artist with a refined sense of color. His best executed canvases, along with a clear composition structure, are conspicuous for their spatial light-and-air, light-to-dark and light-and-color absolute unity, rich variety of colors, smooth tonal transitions.

At first sight, there were no obvious shifts in Aivazovsky's art. Nonetheless, there were phases of formation, maturation and prime, as well as certain ideological, pictorial and stylistic transformations, periods of ups and downs.

In some canvases, executed in the 1840–1850s, the influence of Karl Bryullov's romantic art is noticeable. Aivazovsky's biographer, the art critic Nikolay Barsamov, in his monograph about the marine painter, does not exclude that the improvising, without a preliminary sketch, free and fast style of work was prompted by no one else but K. Bryullov[36].

---

an ink, black and colored pencils etc. These works are of high artistic value on their own, and in no way shall be considered as secondary.

[36] See: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, с. 113.

Aivazovsky was the last prominent representative of Romanticism in the Russian fine art. The romantic emotionality, heroic spirit and soul permeate the scenes of naval battles created in those years ("Sea Battle at Navarino", 1846; "Battle of Chesma", 1848; "The Battle of Sinop", 1853; "Sea Battle", 1855; "Siege of Sevastopol", 1859, etc.).

The specific features of Romanticism became increasingly pronounced in one of his best known works of the said period – the large-scale canvas "The Ninth Wave" (1850). It depicts the long awaited morning after a stormy night. The rays of the rising sun light the rough sea; the surging terrifying wave is about to gulp in the small group of exhausted people clinging onto the wreckage of the mast. Given all the drama of the subject, the air and light, the warming rays of the dawning adding some shade of hope and optimism to it.

Aivazovsky's career flourished in the 1860–1870s – the period when he created quite a number of works standing out for their profound poetic inspiration: "View of the Sea from the Mountains. Crimea" (1864), "Storm on the North Sea" (1865), "Sea Landscape with a Sailboat" (1870), "Storm at Cape Aya" (1875). The famous Russian novelist Fyodor Dostoevsky wrote, "Mr. Aivazovsky's *Storm over Yevpatoria* is just as amazingly good as all his storms are, and in that, he is a master with no rivals… In his storm, there is rejoicing, eternal beauty that strikes the viewer in a live, real storm. And this quality of Aivazovsky's talent shall not be called narrowness – for the reason that a storm as such is extremely varied by itself"[37].

In 1873, one of the most popular works by the marinist was produced – "The Rainbow", in which a ship is wrecking in the rough sea near a rocky shore. Aivazovsky chose a low viewpoint, which makes an impression of the viewer's presence in the violent waves, from whose foamy crests the vicious wind tears off water dust. Through the foggy whirlwind, hardly discernible are the contours of the wrecking ship. The sunray cutting through the clouds down in the shape of a rainbow imparts incredible colorfulness to the entire image. The picture is solved in the nuances of blue, yellow, pink and green, whose tones multiply in the soft and airy plays of the rainbow.

The sky is given a significant place in Aivazovsky's marinas. The flow of the air, the direction of wind gusts, the race of the clouds during a tempest, their

[37] Ibid, p. 95.

changing writhing contours – all of that condenses the emotional atmosphere of the seascapes.

Aivazovsky's unique night views ("The Bay of Naples at Moonlit Night", 1842; "Night in Venice", 1847; "The Sea at Night", 1854; "A View of Vesuvius at Moonlit Night", 1858; "Night. Constantinople", 1862; "Odessa at Night", 1865; "Moonlit Night on the Black Sea", 1873; "Feodosia at Night. Coastal View", 1881; "Moonlit Sea", 1892, etc.), are particularly attractive. The magic night light effects, the reflection of the cloud-framed moon in the water mirror or in the waves are full of profound mysteriousness peculiar to Romanticism, and the painter was able to reproduce these with almost illusory, deceptive accuracy.

Over the years, features of Realism begin to show in Aivazovsky's art. His best canvases acquire monumental scale, manly spirit and sounding, deeper ideological content. This particularly concerns the works of the 1870–1880s, where one can see some influence of the Russian Peredvizhniks.

In that sense, noteworthy is "The Black Sea" of 1881: the line of the horizon divides the canvas into two equal parts, separating the sea from the sky. It is a gloomy, cloudy and windy day. One can hear the muffled sigh and groan of the sea. The surging in a measured rhythm from the depth of the picture, from the horizon line, waves add monumentality to the seascape. The shades of grey, blue and greenish prevail in the picture. Aivazovsky gave up any eye-catching external effects, choosing limited artistic means for generalization of the sullen image of the mutinous sea. No wonder that such an ardent adherent of the Russian artists' *Peredvizhniki* movement as Ivan Kramskoy, who had many a time criticized the marinist's works, changed his opinion; he admitted, ""The Black Sea" is one of the greatest pictures I have ever known"[38].

Aivazovsky's art also was commented on by Vladimir Stasov, a music and art critic, the ideological inspirer of both the Russian composers' *Moguchaya kuchka* and the *Peredvizhniki*. He, too, spoke unapprovingly about the marinist's works, flatly rejecting the latter's extremely fast, improvising method of painting, labeling it "vicious and impermissible". He wrote, "Most of all the landscape painters, Mr. Aivazovsky is the one who upset me… by that he gathered a bunch of young students around him and painted a picture in front of them during 2

[38] See: Иван Николаевич Крамской. Его жизнь, переписка и художественно-критические статьи (1837–1887), Санкт-Петербург, 1888, с. 515.

hours, and then displayed it at the show. That was totally inappropriate! Whoever paints a 2-hour-long picture, let him keep that unfortunate secret to himself and not bring it out, not uncover it – especially in front of the students, thereby teaching them light-mindedness and machine habits…"[39]. However, Stasov also had to revise his opinion about Aivazovsky and recognize him as an exceptional master in the field of marine art[40].

By the end of his life, in the 1890s, Aivazovsky created a more generalized, synthetic images of the sea. Such are the large-scale paintings endowed with impressive monumentalism and conspicuous artistic power "Rockslide" (1883), "Wave" (1889) and "The Storm on the Azov Sea" (1895). However, the pinnacle of the artist's creativity of these years is "amidst the Waves" (1898) – a just as big marina, completed, though, within a short 10-day span. Compositionally, it is reminiscent of the already familiar "The Black Sea" (1881), but, while in the latter, the horizon line goes right in the midline of the canvas, in "amidst the Waves", the sea, painted in cold azure, blue, violet and greenish colors, is given much more space as compared to the cloud-clad black sky that stretches along the top of the composition. The dreadful view of nature is lit, vivified and to some extent warmed up by the dim, feeble sunray descending from the left. It is worth noting that initially, positioned in the center of the composition there was a small lifeboat loaded with people. The artist abandoned that idea, considering that it would narrow the frames of the artistic conception and the ultimate pantheistic approach[41]. The artist, hoary with age, kept on working ("Moonrise", 1899; "Yalta", 1899; "Sea Harbor", 1900, etc.), yet none of his new paintings could compete with the monumental "Among the Waves".

Having lived in Russia, educated by the prominent Russian artists, socialized with the best known figures of Russian culture, Aivazovsky himself became one of the greatest representatives of Russian art, who influenced the creativity of such artists as Alexey Bogolyubov, Lev Lagorio, Arkhip Kuinji, Rufin Sudkovsky, Mikhail Alisov, Mikhail Latri, Alexey Ganzen, and others[42].

---

[39] See: **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В двух томах. Т. 1, Москва-Ленинград, 1937, с. 227.

[40] See: **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В трех томах. Т. 3, Москва, 1952, с. 669.

[41] See: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, с. 139.

[42] Mikhail Latri (1875–1942) and Alexey Ganzen (1876–1937) were Ivan Aivazovsky's grandsons, the children of his elder daughters Yelena and Maria.

Ivan Aivazovsky also maintained close relations with the Armenian people, Armenian social, cultural and historical reality[43]. He had been to Constantinople and Smyrna several times, where the local Armenian communities welcomed him heartily[44]; in 1868 he also visited Tiflis.

Aivazovsky's patriotic feelings found a multitude of manifestations. Thus, he presented his oil painting "The Lighthouse in Naples Harbour" (1842) to the Congregation of Mekhitarists in Venice; he executed the iconic portrait of Surb Gevorg for the main altar of the newly built Armenian Church in Bursa (Turkey); he supported the publication of the works by medieval Armenian historiographers; by the end of his life, he painted canvases inspired by the Armenian history: "Grigor Lusavorich [Gregory the Illuminator]" (1892); "The Oath Before the Battle of Avarayr. Commander Vardan Mamikonyan", (1892); "Baptism of the Armenian People", (1892); "Byron's Visit to the Mekhitarists on San Lazzaro Island in Venice" (1899), etc. Apart from self-portraits and portraits of his loved ones, Aivazovsky also turned to the images of outstanding figures of Armenian origin and their family members. Among them, the portraits of Hovhannes Lazaryan (died as a child), the younger son of Khachatur Lazaryan, the trustee of the Moscow Lazarev Institute; Harutyun Khalibyan, city mayor of Nor Nakhijevan; Mikael Loris-Melikov, Internal affairs Minister of the Russian Empire; Catholicos of All Armenians Khrimyan Hayrik; Bishop Khoren Stepaneh, the father superior of the Armenian Monastery Surb Khach [Saint Cross] in the Crimea, and others.

Ivan Aivazovsky contributed greatly to the formation of new national fine arts. Undeniable is his influence on the development of Armenian marine and landscape painting. He kept company with, he trained, his word and recommendations were heeded to by Eastern Armenian and Western Armenian marine painters Mkrtich Chivanyan, Emmanuel Mahtesyan, Arsen Shabanyan, Vardan Makhokhyan, Tork Zaqaryan, the founders of Armenian national

---

[43] These contacts have been thoroughly analyzed and covered in the papers of the art critic Minas Sargsyan (see: **Սարգսյան Մ.Ս.**, Հովհաննես Այվազովսկին և հայ մշակույթը, Պատմաբանասիրական հանդես, Ե., 1963, № 4, էջ 25–38) and the historian Vardges Mikaelyan (see: **Микаелян В.А**. И.К. Айвазовский и его соотечественники. Вестник общественных наук, Ереван, 1991, № 1, с. 59–70).

[44] See, for instance: **Թոփչյան Ս.**, Նկարչի և բանաստեղծի Սև ծովը: Սովետական արվեստ, Ե., 1982, № 9, էջ 53–58.

landscape and history painting Gevorg Bashinjaghyan and Vardges Surenyants; the actor Petros Adamyan, keen on painting; the poet Tiran Chrakyan (Intra), and others[45]. Eastern Armenian and Western Armenian renowned prose writers and poets knew Aivazovsky in person and dedicated him their lines, among them: Yervand Shahaziz, Hovhannes Tumanyan, Hakob Paronyan, Ghazaros Aghayan, Alexander Tzaturyan, Alexander Shirvanzadeh, Arpiar Arpiaryan, Vahan Malezyan, the architect Sargis Palyan, the composer Alexander Spendiaryan, the violinist Hovhannes Nalbandyan[46], the philologists and linguists Karapet Yezyan, Norair Buzandatsi, Hakovbos Tashyan, the historian Leo, Catholicoses of All Armenians Nerses Ashtaraketsi, Gevorg IV of Constantinople, Mkrtich I of Van (Khrimyan Hairik), Armenian Patriarchs of Constantinople Mateos Chukhachyan and Maghakia Ormanyan, Bishop Khoren Stepaneh, Minister of the Ottoman Empire, state figure and diplomat Harutyun Tatyan and many others. The painter corresponded with some of them in Armenian and concluded his letters with signature *Aivazean* in the Armenian script.

Aivazovsky had always cared about the Armenian community of the Crimea. He allocated considerable amounts to the local parish school, organized charity exhibitions in favor of needy Armenians, and a year before his death he bequeathed part of his property to the Armenian Church of Surb Sargis in Feodosia[47].

Ivan Aivazovsky was the first among the Armenian figures of art to respond to the atrocities – such as slaughters of Armenians, destruction, arson and desecration of the Armenian spiritual centers and cultural facilities – happening in Western Armenia, Constantinople and other cities of the Ottoman Empire, densely populated by Armenians[48]. His heartfelt attitude showed in his moral and

---

[45] Many already known and newly discovered facts and evidences about Ivan Aivazovsky's meetings with Eastern Armenian and Western Armenian marinists, his influence on their creativity, are provided in the recent monograph of the art critic Hakobyan A. (see: **Հակոբյան Ա**., Հայազգի ծովանկարիչները, Ե., 2017).

[46] See, for instance: **Աղասյան Ա.**, **Ասատրյան Ա**., Հայ-ռուսական գեղարվեստական առնչությունների պատմությունից. Սանկտ Պետերբուրգ, Ե., 2015, էջ 102, 114, 140–141.

[47] See: **Микаелян В.А**. И.К. Айвазовский и его соотечественники, с. 61.

[48] See: **Աղասյան Ա.**, Համիդյան ջարդերի և Մեծ եղեռնի արտացոլումը հայ կերպարվեստում (1894–1923 թթ.): Պատմաբանասիրական հանդես, Ե., 2015, № 2, էջ 13–29.

material support to his compatriots in distress: he allocated certain sums from the sales of his works to the families of the victims, was involved in the issues of their settlement in the Crimea.

In the special literature on Aivazovsky, there is a letter from Mkrtich I of Van to the artist, dated August 1896. In it, the Catholicos of All Armenians, after the lines narrating about the Armenian pogroms, encouraged him to paint a picture that would depict and condemn the perpetrated atrocities[49]. In his response letter dated September 8, Aivazovsky wrote, "…Most Holy Patriarch, my heart has been saddened with deep pain on hearing about the unseen and unheard massacre perpetrated against Armenians. Your Holiness, You – over there, and we – here, each of us in our own place bitterly mourn over the perished souls of our misfortunate fellow countrymen, and we appeal to the Grace of God…"[50] Addressing the Catholicos' suggestion, Aivazovsky wrote, "The Lord's Anointed! You have made quite a sensitive and beautiful suggestion – to depict in red colors the scenes of the carnage of Armenians against the suffused with blood mountains and valleys, and over the ruins – the heartbroken Patriarch of Armenians. May the Lord grant me longer life, and the day shall come when I fulfill this touching request"[51].

Aivazovsky did not happen to realize Khrimyan's order. At any rate, no painting with such a content and the marinist's signature has reached us. But at the dusk of his life, he created a series of oil paintings and drawings on Hamidian pogroms; part of them is extant, some others are known from photographs. The artist conveyed his emotions in the large-scale canvas "The Armenian Massacres of Trebizond in 1895" (1896), as well as in the oil paintings completed in 1897: "Armenians Loaded on Ship"; "Calm Night. Armenians Thrown into the Sea of Marmara Alive From Turkish Ships"; "Night. Tragedy in the Sea of Marmara". The sketches of these works were published in the voluminous collection *Brotherly Aid to Armenian Victims in Turkey*, which came out the same year at the initiative of the publicist, literary and social figure Grigor Janshyan in Moscow[52]. The graphic design of this book was carried out by the artists Vardges

[49] See, for instance: **Սարգսյան Մ.**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 386.

[50] See: Айвазовский. Документы и материалы, с. 277–278.

[51] Ibid.

[52] See: Братская помощь пострадавшим в Турции армянам (Литературно-научный сборник). М., 1897, с. 74–75, 80–81 (второй отдел).

Surenyants, Grigor Gabrielyan and Paul Asatur (Poghos Ter-Asatryants). From the brief *biographical notes* of the painter placed there, we learn that the drawings had been made by Aivazovsky at the editor's request and sent to Moscow from Nice[53].

In the night of April 19, 1900, the artist unexpectedly passed away. The "Explosion of Turkish Ship" remained unfinished.

Ivan *Konstantinovich* Aivazovsky is buried in Feodosia, in the courtyard of the Armenian Church of Surb Sargis[54]. A line from Movses Khorenatsi's *History of Armenia* is engraved on his tombstone, reading, "…*born* as *a mortal*, *left* an *immortal memory of himself*…"

ԾՈՎՈՎ ՀԱՓՇՏԱԿՎԱԾԸ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

ԱՂԱՍՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Որպես նկարիչ, Հովհաննես Այվազովսկին (1817–1900) ձևավորվեց ուշ ռոմանտիզմի դարաշրջանում և մինչև վերջ հավատարիմ մնաց այդ ուղղությանը: Նրա աշխատանքներից շատերն ուշադրություն են գրավում տեխնիկական անթերի վարպետությամբ, բանաստեղծական տրամադրությամբ, ռոմանտիկական ոգով ու շնչով, դրամատիկական խոր ապրումներով, ինչպես նաև դրանցում արտահայտված հումանիստական վեհ գաղափարներով:

Ապրելով Ռուսաստանում, սովորելով ռուս նկարիչների մոտ, շփվելով ռուսական մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների հետ, Այվազովսկին ինքն էլ ժամանակի ընթացքում դարձավ ռուսական արվեստի խոշորագույն դեմքերից մեկը: Բայց նա երբեք չի խզել կապը հարազատ ժողովրդի, հայ հասարակական և մշակութային իրականության հետ: Նրա հայրենասիրական ջերմ զգացումները բազմազան դրսևորումներ են ստացել և արտացոլվել հայկական թեմաներով ստեղծած յուղաներկ կտավներում ու գրաֆիկական աշխատանքներում:

[53] Ibid, p. 500 (first section).

[54] At the request of the artist's widow, the vault of Ivan Aivazovsky was divided into two halves; Anna Burnazyan, who passed away in 1944, was buried in the second half.

ЗАЧАРОВАННЫЙ МОРЕМ: ИВАН (ОВАННЕС) АЙВАЗОВСКИЙ

АГАСЯН А.

Резюме

Как живописец Иван (Ованнес) Айвазовский (1817–1900) сформировался в эпоху позднего романтизма и до конца оставался верен этому направлению. Многие из его картин привлекают зрителя высоким живописным мастерством, тонким поэтическим восприятием природы, романтическими настроениями и переживаниями, а также заложенными в их основе глубоко гуманистическими идеями.

Родившийся в Феодосии, всю жизнь проживший в России, учившийся у русских мастеров и тесно общавшийся со многими выдающимися деятелями русской культуры, Айвазовский и сам со временем стал одним из крупнейших представителей русского изобразительного искусства.

Однако он никогда не прерывал связей и с родным народом, с армянской общественной и культурной жизнью. Его теплые патриотические чувства находили самые разнообразные и искренние проявления, отразившись также в многочисленных живописных полотнах и рисунках художника на армянскую тему.

THE ARMENIAN TRANSLATIONS OF “HAMLET” IN THE APPRAISALS OF HOVHANNES TOUMANYAN

MNATSAKANYAN E.
mnacakanyaneva@mail.ru

In the history of world culture there are distinguished names which are the heirs of the spiritual values and thinking of the nation they represent. They feel and live with all the problems of the time and depict them in their works with high professionalism and without bias. Such distinguished personalities are William Shakespeare in the English and H. Toumanyan in the Armenian literatures.

The goal of this article is to reveal the exceptional appraisal that Toumanyan gave to the works of the English genius. A century later we address the importance of this appraisal as it proves once again that Shakespeare has always been and still remains an eternal luminary in the world literature, “the colossal sun”. We also intend to enhance the idea that the greatest Armenian poet has quite correctly, typically and professionally described Shakespeare’s talent, and it sounds very valuable even today.

In the basis of our research lies the appraisal of the translations of Shakespeare’s tragedy “Hamlet” given by H. Toumanyan. The issue is especially important in the sense that the translated literature is an essential prerequisite for international contacts, approaches, and developments. It is of great help for knowing each other and understanding the spiritual and moral values. As Toumanyan mentions, “there is no better soil than literature to know the nations well and to instill in them love and mutual respect, literature depicts the best emotions, the national originality and spirit. For the Armenian nation, the translations of works created by other nationalities are also of great importance.

However, Toumanyan was holding the position that the material to be translated shouldn't be chosen on the spot. The chosen works should encompass ideas of humanism and coexistence, and should also satisfy the high demands of translation art. The requirements get much stronger when the material to be translated is a work of a world famous writer. One of those is "Hamlet" the Armenian translation of which becomes an object of study for Toumanyan.

It's a well-known truth that Shakespeare is the greatest poet of world renaissance literature who can find human values even in the most tragic situations of life. Human life with all its colors is reflected in his works with genuine mastery: passion ruining soul and thinking, aspirations and wishes, kindness and evil, devotion, love and endless hatred, superhuman force and weakness, lie and constantly burning secrets. The tragic heroes of Shakespeare, whose life is ruined on the way to humanity and truth, are souls that bear bright and kind emotions in them.

With his strong moral feelings, genius, thoughts, spiritual sufferings Hamlet has always been the most noble representative of the world literature. Surviving through all the experiences of the time, this tragedy has been accepted with admiration by many nations of the world and translated into many languages. It seems Natural, that the Armenian intellectual potential could by no means miss this exceptional work. The tragedy "Hamlet" was translated and was presented to the Armenian reader.

Back at school, Toumanyan watched "Hamlet" in Tiflis. He was deeply impressed and inspired. "That night was a magic night for me, it and became almost decisive in my whole literary life: that night I liked Hamlet and then Shakespeare so much that I wrote some dramas and then destroyed all, as none was like Shakespeare's work"[1]. For the Armenian poet Shakespeare is a unique eminence, whose tragedies "Hamlet", "Othello", "King Lear" are the "most noble works, the height of which can't be reached even by the force of understanding of the most excellent critic"[2].

In Toumanyan's articles on the issues of literary translation, there are many notes on the translations of Shakespeare's "Hamlet". In the 80s and 90s of the 19th century "Hamlet" was published three times: 1889 (Tiflis, translated by

[1] **Toumanyan H.,** Complete Collection of Novels, volume 7, Yerevan, 1995, p. 255.

[2] **Toumanyan H.,** Complete Collection of Novels, volume 6, Yerevan, 1994, p. 54.

Senekerim Artsruni),1894 (Tiflis, translated by Hovhannes Masehyan) and 1899 (Vienna, translated by Garegin Babazyan). All three translations catch the attention of Toumanyan, and on the last two, the poet writes fairly large reviews.

It's not a secret that Shakespeare is one of the authors, whose works are rather difficult to translate: his language and vocabulary encompass almost all the stylistic layers of the English language. Thus, the translator should possess a high mastery. In order to evaluate Masehyan's translation of "Hamlet" (1984) in a correct and reliable way, Toumanyan studies all the accessible literature in any way associated with "Hamlet" and only then presents his points.

In 1896, in the "Matenagrutyun" division of "Taraz" N 40, 41, 43, 44, 45, Toumanyan's article on "Hamlet"s translation is published. Toumanyan starts the review on Masehyan's translation of "Hamlet" by highlighting the unique and exceptional role that Shakespeare holds in the world literature. Certainly, it is irreplaceable among all the appraisals given to the great tragedian. "Shakespeare has become a measure to decide on the level of the development of a nation" says Toumanyan. If a nation doesn't translate him, it is supposed to be illiterate. If a nation doesn't understand him, it is supposed to be immature. If it doesn't understand him, it means it is sick. In the light of this, we can say, that we have a progress which, however, seems to me a sudden flight"[3].

Addressing the translation by Masehyan, Toumanyan first of all points out two things, the existence of which he considers necessary: there is need for an introduction, where the material and the opinions of some famous critics should be presented, then, also explanations for some difficult names and places. As a criterion for appraisal of the translation Toumanyan focuses on how close has the translator remained to the original of the work, how correctly he has understood and interpreted the writer's ideas[4]. Here an important point should be taken into account: the translated work can't keep the magic self of the original, its inner flight of thought and soul, when expressed with the appropriate units of another language. The translated work gains new shades characteristic of the meanings and grammar of the target language.

The poet and the translator have different peculiarities. Toumanyan believes that the scientific and fictional thinking of the nation should coincide with the

[3] Ibidem, p. 53–54.
[4] Ibidem, p. 57.

inner meaning and psychology of the material to be translated. The poet stresses the importance of the intelligence of a translator. However, for such a literary masterpiece as "Hamlet", even the understanding of the inner soul is not enough to translate and represent it to the Armenian reader in footnotes. There is need to study the time, customs, traditions, daily life, interpersonal relationships and so on, as the psychology of the heroes is largely dependent of certain historical situations.

It's not our aim to focus on Toumanyan's detailed philological works. However, we need to stress out that not knowing the language of the original[5], Toumanyan could compare the translation of "Hamlet" line to line with six different translations in Russian[6]. Highly praising Masehyan's "famous" work, the poet, however makes some suggestions and corrections. Toumanyan especially focuses on the translations of the parts, which reflect the psychology of Hamlet. These are in act two, scenery two, and also act three, scenery three. Toumanyan thinks that especially unsuccessful are the translations of idioms, which, as Masehyan confesses, are very hard to translate. Instead of the beautiful and sharp discourse in the original, the translator tries to use homonyms and rhymed pieces in order to render the word plays as they are in the original. Toumanyan holds a

[5] It is interesting that Toumanyan had a great wish and constantly made efforts to study English, which he considered important for to reading the works of Byron and Shakespeare in the original. Teacher, writer and pedagogue Gevorg Asatour writes in his memories that at the very beginning of their meeting, the summer of 1891, "Toumanyan was taking English language classes from the Consul of England in Tiflis – Mourtag. How much he progressed in this field, I don't know" – writes G. Asatour, "But I know that he studied English to translate the "Shilion prisoner" from the original. Mr. Mourtag was helping him in this work". Toumanyan's wish to learn English was most importantly directed towards translating "Hamlet" by Shakespeare and some other works.

[6] Драматические сочинения Шекспира, перевод с английского Н. Кетчера, М., 1873; Шекспир в переводе и обьяснении А. А. Соколовского, СПб., 1894; Гамлет, принц датский, трагедия Шекспира, перевод П. П. Гнедича, СПб., 1891; Полное собрание сочинений В. Шекспира в прозе и в стихах, т. I, СПб., 1894; Гамлет, принц датский, перевод П.А. Каншина, Гамлет, принц датский, перевод А.И. Кронеберга, 1880; Гамлет, принц датский, перевод Н.А. Полевого, М., 1889.

strong position that the translator should not go far from the original by Shakespeare and use correct and adequate words[7].

Focusing on the comparison of the translations of “Hamlet” in Russian and Armenian Toumanyan points to some defects, which exist in the Russian text but not in the Armenian one. He particularly indicates Hamlet's words directed to Horace “which show the situation of Horace and the opinion of Hamlet on what a good person should be like”[8]. The poet accuses the publishing companies for some defects stating that “the publishers should be sure that bad language spoils every beautiful idea, even if it is written by Shakespeare. For this, there is need to have the translations edited by masters of Armenian before publishing it, so as the professionals of the Armenian language could read, correct the language. Editing is also an art there is more to be done than simply knowing the language: there should also be a mastery of an eye”[9].

In the house museum of H. Toumanyan, a copy of the translation of Shakespeare's “Hamlet is still kept (translation by Hovhannes Khan-Masehyan. Published in Tbilisi by the Armenian publishing house, 1894). When studying the notes written in the margins of his own copy it becomes obvious that Toumanyan studied Masehyan's translation of “Hamlet” very thoroughly. Later, in 1899, another translation of “Hamlet” by Garegin Babazyan is published in Vienna which was immediately studied by Toumanyan with the same intense attention and compared with Masehyan's translation. On the pages of the newspaper “Taraz” kept in the house museum of Toumanyan (issues 43, 44, 45), one can see the words and expressions from Babazyan's translation written in front of the equivalent expressions and words in Masehyan's translation.

This thorough study is followed by an article. On March 12, 1900, in the column of “Matenakhosutyun” in the magazine Taraz, issue 9, Toumanyan published an article starting with an exclusive reflection on the art of translation. It reads “Translation is a rose under a glass, and it is almost impossible for a translator to be able to transfer the spell and beauty characteristic of the original work. However, it is essential, that the translator be devoted to the original and

---

[7] In the translation of 1921, Masehyan revises the part, but the approach stays almost the same. The word-play is carried out with other words of matching sounds, but it doesn't reflect the correct meaning of the words in the original.

[8] **Toumanyan H.,** Complete Collection of Novels, vol. 6, p. 72.

[9] Ibidem, p. 80–81.

give it to the reader in a comprehensible way. This requirement is especially big, when the material to be translated is a work, in which every word and sentence, measured and weighed have their deep importance and constant place. Such a literary piece is "Hamlet" by Shakespeare[10].

Sure enough, translation is an important work that requires great responsibility. Thus, the translators, as a rule, can never expect their translations to be considered flawless. The same intent has G. Babazyan. Toumanyan doesn't accept the latter's unfriendly hint expressed indirectly about Masehyan's translation. As an impartial critic Toumanyan represents his studies about Masehyan's translation of "Hamlet" adding:" He shouldn't think that with this type of remarks we intend to deny the importance of his or other people's works"[11].

Then some remarks follow with regard to wrong translations of some words, usage of grammatical structures in the sentences which give rise to controversy in Hamlet's psychology and views. Toumanyan also points to some missing parts in Masehyan's translation. The poet pays close attention to some editorial mistakes and carelessness.

The study of the two articles shows that Toumanyan gave a higher appreciation to Masehyan's translation, which in spite of some flaws, sometimes even excels the best translations of "Hamlet" in Russian (in his own book, on page 139, Toumanyan writes that the Armenian one is the best).

Many years later in his article "Translations and publications in our life"(the time of publication is approximated to the 1900s), Toumanyan again writes about Masehyan's translation as one of the best. "My heart is full of respect to Mr. H. Khan-Masehyan, who translates Shakespeare from English into Armenian, and plants it in poor Armenian land.... With special pleasure I should say that Masehyan's translation of "Hamlet has such strong parts, with which even the best Russian translations cannot be compared"[12]. Then he gives examples from "Hamlet"s translation (Laert's advice to his sister, Polonius's advice to his daughter, the horrified scream of Hamlet in front of his father's ghost) and writes with admiration. "Can you see how luxuriously speaks the dignified Armenian

---

[10] Ibidem, p. 124.
[11] Ibidem, p. 125.
[12] Ibidem, p. 461.

language in the mouth of the Danish prince, how Armenian transfers the long and deep breath of the titan - Shakespeare"[13].

However, in the same article, addressing the work style of the publishing companies and their approaches to translation, he again focuses particularly on the translation of tragedies "Hamlet" and "Macbeth" (translated by S. Malkhasyan and H. Masehyan). Toumanyan raises the flaws and drawbacks which become obstacles for the work of publishing companies. Leaving aside the indifference of the society, press and critics, Toumanyan draws attention to the necessity of focusing on literature seriously. He points to his suggestions on "Hamlet"s translations and reports with a pity that after the publication of his article in "Taraz" in 1896, there were no serious reflections, some even considered Toumanyan's suggestions as not smart, for he did not know English. This fact doesn't confuse the poet and he adds new points and comments to his article about Masehyan's translation of "Hamlet". He writes "I have got the English of Shakespeare and now I add new suggestions to my previous ones, especially to the publishing company. I have the English original by Robert Longlist and the words are checked with Aleksandrov's English-Russian famous dictionary"[14]. Toumanyan draws the attention of the publishing house to his suggestions, approaches and flaws, reminding the readers that Shakespeare is a writer, whose every word is very constant and meaningful"[15].

Thus, the evaluations by Toumanyan left room for new solutions. In 1921, in the second publication of "Hamlet", most of Toumanyan's suggestions including the ones about the introduction and footnotes were taken into account by Masehyan. In 1921, in the introduction to the publication the translator wrote that he didn't make corrections in the translation, rather he made fundamental changes in it.

Toumanyan's detailed attention towards the translations of Shakespeare was grounded not only on his admiration towards the English genius, but also his concept of the art of translation in the Armenian literature. The literary critic Eduard Jrbashyan wrote that, Toumanyan had created his own version of the

[13] Ibidem, p. 463.
[14] Ibidem, p. 465.
[15] Ibidem.

translation of "Hamlet", which "encompassed his understanding, taste, and linguistic thinking. He, in fact, unites a poet and a scholar"[16].

In 1916, April 28, the Association of Armenian writers held a meeting in the Caucasus devoted to the 300 death anniversaries of Shakespeare and Servantes. Among the guests were the three members of the medical committee distributing welfare to Armenian refugees: Harold Backstone, Alfred Backhouse and George Hachkin. Toumanyan made an opening speech, where he stressed out the greatness of the two geniuses. "This is a day that should be celebrated by the whole intellectual world. It should be celebrated by everyone: people who live in peaceful cities, people who are on the way, the English people, who have given birth to Shakespeare, the German people, who have adopted and loved Shakespeare, the Russians, the French, the Italian, the the Austro-Hungarian, everyone and every single person. The fame of Don Kishot's frank craziness and the divine tyranny of Shakespeare have reached so far, that peoples' souls are liberated from any kind of tyranny, and are controlled by the spirit of creativity only"[17].

Comparing Shakespeare with a huge sun, Toumanyan firmly states that the shine of Shakespearian genius reaches on the one hand to Eskiless and Sofokless times, on the other to the furthest future of literature. The writers of almost all nations see their ways enlightened with the light of Shakespeare and bow in front of him. He says "The great Gyote who can always have a look at the face of every great writer, when reaching Shakespeare says "I am scared to approach the huge literary oak, at which all the branches of literature join and separate "[18].

Toumanyan was very well aware of the famous Scottish historian, essayist Thomas Carlyle's work and often cited his words, particularly from his series of lectures the "*On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History". In the lecture entitled "The Hero as a Poet: Dante, Shakespeare"* Carlyle writes very highly about the two poets. Here Shakespeare is seen as an English national poet, and is appreciated as a hero.

Citing from Carlyle, Toumanyan once again signposts the exceptional force of art and particularly the incredible strength that exists in Shakespeare's works. No English king can have authority over the English people spread in the world.

[16] **Jrbashyan Ed.,** The Literary Heritage of Toumanyan, Yerevan, 2000, p. 155.
[17] **Toumanyan H.,** Complete Collection of Novels, vol. 7, p. 223.
[18] Ibidem, p. 230.

"There is only one king, who can invade and have authority over the whole English nation; that is Shakespeare. But it is not only the English nation that he ties and urges to live in harmony. He unites and joins all the nations as he does with the English people. That is where the divine strength of poetry or art in general lies: each is kept with its smell and charm, but this variety serves as basis for creating a harmony of completeness"[19].

Later, (on 29.04.1916) Toumanyan sends a telegram to the Armenian literature fans in London with the following content "Please inform the president of the committee of Shakespeare 300th anniversary Sir George Alexander, that the union of Armenian writers of the Caucasus, together with the population gathered to commemorate the 300th anniversary of Shakespeare, express their respect and admiration towards the English genius and his magnificent creations. With deep gratitude they bow to the memory of the immortal son of Great Britain"[20].

Toumanyan was sent a replying telegram from the president of the Anglo-Armenian Committee Anguine Williams (dated 17.05.1916). "I informed of it Sir George Alexander. I am sure, that he and his committee will greatly appreciate this expression of admiration and sympathy from the Armenian people towards our national poet and all the phenomena of our national life. I believe, that in future, there are great chances for the development of the literature of the Armenian nation". On 16 May, the Union of Armenian Literature Fans organized an event devoted to the English genius. During the event, the advocate of the Armenian Question Lord Brais, Hovhannes Khan Masehyan and archbishop Yuturjyan made speeches.

In conclusion, summing up all the discussions and insights presented above, it is possible to say, that Toumanyan thought highly of the translations of Shakespeare's "Hamlet". In particular, he stressed out the following:

1. The translations of "Hamlet" are an important means of recognizing and connecting nations, developing cultural sensitivity, and fostering intellectual growth.
2. Translators choose "Hamlet" by Shakespeare on purpose: it encompasses universal feelings, values, and humane ideologies.

---

[19] Ibidem, p. 454–455.

[20] Horizon, N 125, Tiflis, 1916.

3. Translators need to be very proficient to be able to translate "Hamlet". They should be intellectually very developed.
4. Armenian translations of "Hamlet" should have an itroduction, which would present the materials and opinions of some critics, as well as the explanations of some difficult names.
5. In many cases the Armenian translations of "Hamlet" excel the Russian translations and the Armenian language could represent "Hamlet" by Shakespeare with the necessary luxuriance.

Thus, the great Armenian poet Hovhannes Toumanyan thought that the Armenian language is able to present "Hamlet" with the required luxury and flexibility. It is undeniable that the Armenian translations of "Hamlet", particularly by Hovhannes Khan-Masehyan, can be rated among the brilliant examples of the art of translation.

«ՀԱՄԼԵՏԻ» ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ Ե.

Ամփոփում

19-րդ դարի 80–90-ական թթ. «Համլետը» հրատարակվել է 3 անգամ՝ 1889 թ. (Թիֆլիս, թարգմ.՝ Սեներքերիմ Արծրունու), 1894 թ. (Թիֆլիս, թարգմ.՝ Հովհաննես Մասեհյանի) և 1899 թ. (Վիեննա, թարգմ.՝ Գարեգին Բաբազյանի)։ Երեք թարգմանություններն էլ գրավել են Թումանյանի ուշադրությունը, իսկ վերջին երկուսի մասին բանաստեղծը գրել է ընդարձակ գրախոսականներ։

Հ. Մասեհյանի թարգմանությունը տող առ տող համեմատելով ռուսական վեց թարգմանությունների հետ, Թումանյանը եզրակացրել է, որ ինչ-ինչ թերություններով հանդերձ՝ այդ թարգմանությունը երբեմն գերազանցել է Շեքսպիրի ռուսերեն լավագույն թարգմանությունները. «Համլետը» ներկայացված է հայոց լեզվին պատշաճ ճոխությամբ։

«Համլետի» երկրորդ՝ 1921 թ. հրատարակության մեջ Թումանյանի դիտարկումների հիմնական մասը Հ. Մասեհյանը հաշվի է առել։ 1921 թ. հրատարակության նախաբանում նա խոստովանում է, որ նախկին թարգմանությունը ոչ թե վերախմբագրել է, այլ ենթարկել է էական փոփոխությունների։

АРМЯНСКИЕ ПЕРЕВОДЫ «ГАМЛЕТА» В ОЦЕНКЕ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

МНАЦАКАНЯН Е.

Резюме

В 80–90-х гг. XIX века «Гамлет» был трижды издан: в 1889 г. (Тифлис, в переводе Сенекерима Арцруни), в 1894 г. (Тифлис, в переводе Ованеса Масегяна) и 1899 г. (Вена, в переводе Гарегина Бабазяна). Все три перевода привлекли внимание Туманяна, а о последних двух переводах поэт написал пространные рецензии.

Построчно сравнивая перевод Масегяна с шестью русскими переводами, О. Туманян пришел к заключению, что, несмотря на ряд недостатков, этот перевод превзошел лучшие русские переводы Шекспира.

Во втором издании «Гамлета» в 1921 г. замечания Туманяна были учтены Ов. Масегяном. В предисловии к изданию 1921 года он признается, что не просто пересмотрел прежние переводы, а внес в них существенные изменения.

ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄՈՏԻՎԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՇԱՀԱԲԱՍՅԱՆ ՍՅՈՒԺԵՆԵՐՈՒՄ

ԽԵՄՉՅԱՆ Է.
ekhemchyan@yandex.ru

Արևելքի պատմավիպական սյուժեներում տարածված մոտիվներից է ծպտված արքայի շրջագայությունն իր տիրույթներում: Ծպտված շրջագայությամբ՝ թագավորը նպատակ ունի առանց միջնորդների շփվելու իր հպատակների հետ, պարզելու ժողովրդական զանգվածների վերաբերմունքը թագակիր անձի նկատմամբ, ինչպես նաև մոտիկից ծանոթանալու նրանց կեցությանն ու հուզող խնդիրներին: Արևելյան պատմավիպական բանահյուսության մեջ այս մոտիվը հիմնականում աղերսվում է Հարուն ալ Ռաշիդի[1] և Շահ Աբասի[2] հետ: Այս երկու պատմական դեմքերը մուտք են գործել բանահյուսական սյուժեների տիրույթ, վիպականացվել, ձեռք բերել բանահյուսական հերոսին բնորոշ վիպական գծեր և վերածվել բանահյուսական հերոսների: Որպես պատմավիպական կերպարներ, նրանք իրենց հետ բանահյուսական պատումների մեջ բերել են աշխարհատեսության մոտիվը: Սակայն նրանց աշխարհատեսությունն էապես տարբերվում է իրարից: Անքնությամբ տառապող Հարուն ալ Ռաշիդը վաճառականի հագուստով և հավատարիմ ուղեկիցներով թափառում է Բաղդադի փողոցներում և արկածներ որոնում[3]: Շահ Աբասի աշխարհատեսությունը լայն ընդգր-

[1] Հարուն ալ Ռաշիդ (786–809) – Աբբասյան արքայատոհմի հինգերորդ խալիֆ, որի թագավորության տարիներին Արաբական խալիֆաթը ծաղկում է ապրել: Հարուն ալ Ռաշիդը բանահյուսական բազմաթիվ զրույցների ու պատմությունների հերոս էր:

[2] Աբաս I Մեծ (Շահ-Աբաս) – Իրանի Սեֆյան արքայատոհմի շահ, զահակալել է 1587–1629 թթ.: Ռազմավարական, քաղաքական և տնտեսական նվաճումներով 1604 թ. բռնի տեղահանել է արևելահայ ազգաբնակչությանը: Շահ Աբասը նույնպես բազմաթիվ բանահյուսական ստեղծագործությունների հերոս է:

[3] **Фильштинский И.** Вечно юная сказка (вступительная статья) – Халиф на час. Избранные сказки, рассказы и повести из «Тысячи и одной ночи», Москва, 1986, с. 14–16, Подлинные рассказы о могущественном халифе Харун ар-Рашиде, острослове Абу Нувасе и хитроумном Джухе, перевод с арабского Р. Алиева и Д. Юсуповой, Гл. ред. вост. лит-ы, Москва, 1976, с. 302.

կում ունի: Նրա շրջագայությունը դուրս է գալիս մայրաքաղաք Սպահանի սահմաններից և ընդգրկում ողջ թագավորությունը՝ նպատակ ունենալով իր երկիրն ու ժողովրդին առանց գունազարդման տեսնել, գնահատել իրական վիճակը և ըստ այդմ որոշումներ կայացնել և կառավարել երկիրը[4]:

Հայ բանահյուսության պատմավիպական սյուժեներում աշխարհատեսության մոտիվի կրողներն են Սուլթան Մուրադը[5] և Շահ Աբասը[6]: Այս երկու պատմավիպական կերպարների առկայությունը հայ վիպական բանահյուսության մեջ խարսխված է ոչ միայն արևելյան փոխառյալ սյուժեների, այլև պատմական փաստերի վրա: Նրանք, որպես պատմական դեմքեր, և հայ ժողովրդի պատմությանն անմիջական մասնակցություն ունեցած ու ճակատագրական ազդեցություն թողած միապետներ, հանգամանորեն ներկայացվել են հայ պատմագրության և պատմական ժամանակագրության մեջ[7]: Բանավոր ավանդությունն անմասն չի մնացել պատմական իրո-

---

[4] Հեքիաթաստեղծման և ձևավորման դարավոր ճանապարհին թագակիր անձի գործառույթների շարքում աշխարհատեսության մոտիվը մի քայլ առաջ է: Եթե առասպելաբանական սյուժեներում պանթեոնի գլխավոր աստվածն ունի իր և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցությունն ապահովող լրաբեր ու մունետիկ աստվածություն, ինչպես օրինակ, Զևս-Հերմես փոխգործունեությունը, ապա հեքիաթներում թագակիր անձի գործունեությունը պալատից դուրս հիմնականում պտտվում է զվարճություննե-րի, որսորդության և սեփական անձին առնչվող խնդիրների շուրջ: Թերևս հեքիաթի զարգացման ավելի ուշ շրջանում և հատկապես իրապատում հեքիաթներում ի հայտ է գալիս թագավորական գործառույթի մի նոր գիծ՝ պայմանավորված երկրի ու ժողովրդի նկատմամբ նրա ունեցած պարտականություններով: Թագավորը պետք է հասու լինի իր տերության ներսում և դրանից դուրս կատարվող իրադարձություններին, ինչպես նաև սեփական հպատակների կյանքին ու սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին:

[5] Այս պատմական դեմքը նույնպես վիպականացվել է և դարձել տարբեր զրույցների ու պատումների հերոս: Հավանաբար վիպական Սուլթան Մուրադի կերպարի ձևավորման համար հիմք են ծառայել Մուրադ անունով օսմանյան սուլթաններից մի քանիսը:

[6] Պետք է նկատել, որ խոսքը արևելյան պատմավիպական հերոսների մասին է, մինչդեռ հայ բանահյուսական սկզբնաղբյուրներում հանդիպում են նաև հայազգի պատմավիպական կերպարներ, որոնց մասին պատմվող սյուժեները սկսվում են աշխարհատեսությամբ, օրինակ. «Գագիկ թաքավերը օրերից մի յօր յէր ա կենում իրան աշխարը ման կյա̈լի, հետը վա̈զիրն ա ըլո̈ւմ, մընէ̈ իրան տղեն: Կյա̈լիս ա տո̈ւս կյա̈լի Գարթմանա ծո̈րը…» (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԻԲԱ) FF VIII: 5817,01–5821,00, բանահավաք Ռուբեն Բաղրամյան, բանասաց Հակոբ Բաղրամյան, Արր. ՍՍՀ Շամխորի շրջան, Ջագիր գյուղ, 1972): Հետևաբար կարելի է ասել, որ աշխարհատեսության մոտիվը բնորոշ է նաև հայ հեքիաթապատումին:

[7] Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1896, **Զաքարեայ Սարկաւագի** Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, **Խաչատուր Ջուղայեցի**, Պատմութիւն

դությունների յուրովի մեկնաբանությունից, որի հետևանքով ստեղծվել և շրջանառության մեջ են դրվել պատմավիպական պատումների բազմաթիվ տարբերակներ:

Հայ շահաբասյան սյուժեները կառուցված են որոշակի մոտիվների վրա, որոնք աներկբա մատնացույց են անում Շահ Աբասին և ուղեկցում են նրա կերպարին: Շահ Աբասին վերագրվող մոտիվների շարքում առաջնային տեղ է գրավում աշխարհատեսության մոտիվը: Այն պատմագրության մեջ դիտարկվել է որպես պատմական իրողություն. «Եւ որպէս յառաջդ ասացուք. **այլակերպեր զինքն շահն**, և շրջէր ի փողոցս և ի պողոտայս ի լսել թէ զինչ ասեն»[8]: Նույն փաստը վկայակոչել է նաև Զաքարիա Սարկավագը. «Սովորութիւն էր Շահ Աբասին՝ որ երբեմն երբեմն **յայլակէրպս եղեալ շրջէր**»[9]: Շահ Աբասի ծպտված շրջագայելու սովորության մասին Համբարձում Առաքելյանն իր գրքում վկայակոչում է Ադամ Օլեարիուսի[10] դիտողությունն այդ մասին. «Նա շատ զգայուն էր դեպի աղքատների թշվառությունն եւ առանձին խնամք էր տանում նրանց վրայ. այդ պատճառով նա սովորություն ունեք մտնել քաղաքը, գյուղը, ծպտեալ գնալ շուկան, տեսնել չափը, կշիռը, քննել մսի եւ հացի որակութիւնն, եւ սաստիկ պատժել տալ խարդախներին»[11]: Ծպտված շրջագայությամբ արքան հասու է դարձել իր երկրի անցուդարձին, խմորվող տրամադրություններին, ժողովրդի կենսակերպին, անարդարություններին:

Պատմագրությունը փաստում է նաև Սուլթան Մուրադի կերպարանափոխված շրջագայությունների միջոցով ճշմարտությունը վերհանելու և օրինազանցներին պատժելու սովորությունը. «Այս սուլթան Մուրատ թագաւորս կարի առաւելաւ արիութեամբ և քաջութեամբ, և սրտեղութեամբ և խելօք և յոյժ հնազանդեցոյց զՕսմանցիսն, որ ի յիշել զանունն սարսէին, զի ***թաղբիր սուրաթ եղեալ*** (կերպարանքը փոխած – Խ.Է.)հանապազ շրջէր ի մէջ քաղաքաց և ի մէջ բանակի զօրացն և ի մէջ ենկիչարոցն և սպայոցն, և

Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, **Տէր-Հովհանեանց Հ.**, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. Ա և Բ, Նոր-Ջուղա, 1880, Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII, կազմեց Հակոբյան Վ., հ. I, Ե., 1951, հ. II, Ե., 1956, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601–1620 թթ.), հ. Ա, կազմ. Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա., Ե., 1974:

[8] **Առաքել Դաւրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 199:

[9] **Զաքարեայ Սարկաւագի** Պատմագրութիւն, էջ 15:

[10] Ադամ Օլեարիուս (1599–1671), գերմանացի փիլիսոփա, աշխարհագետ, պատմաբան, ճանապարհորդ, որպես դեսպանության քարտուղար եղել է պարսկական արքունիքում, նկարագրել է իր ուղևորությունները:

[11] **Առաքելեան Հ.**, Պարսկաստանի հայերը, Վիեննա, 1911, էջ 74–75:

տեսանէր և լսէր զչարութիւնս և զանիրաւութիւնս նոցա. այլ և ի մէջ զռեհիկ շինականաց շրջեալ հարցանէր և տեղեկանայր ի նոցանէ զանիրաւութիւնս և զյափշտակութիւնս փաշաներաց և իշխանաց. և ի վաղուեան աւուրն առժամայն չարամահ արարեալ սատակէր, և բազում զօրեղ և նշանաւոր փաշայք և իշխանք, և շէխ, և դադի և մուֆթի կոտորեաց, և անխնայ կոտորէր իբրև զոչխար, վասն որոյ ամենեքեանքն սարսեալ դողային ի նմանէ»[12]:

Բանահյուսական ավանդույթում այս մոտիվով կառուցվել ու զարգացել են բազմաթիվ սյուժեներ, որոնցում ծպտված թագավորը, մեր պարագայում՝ Շահ Աբասը, գործուն մասնակցություն է ունեցել և ուղղորդել կատարվող իրադարձություններն ըստ իր ցանկության: Բանահյուսական սկզբնաղբյուրներում Շահ Աբասի աշխարհատեսության նպատակը կոնկրետ է. «Շահաբասը սովորություն օներ դերվիշու շորեր ար հագնում, տյ՛ւս կյա՛մ քաղաքը ման կյա՛մ, վըեր տըսնա՝ ժողովուրդը ուրան անա գոհ ը՞ն, անգոհ ը՞ն, հո՞վ ա իրանից կյենզա՛տ անըմ, հո՞վ ա թարիփ անում ... տի, միշտ դերվիշու շորերում, ման ար կյա՛մ, ուրան նազիր-վեզիրներին նհետ»[13]: Շահ Աբասի աշխարհատեսության դրդապատճառներից մեկն էլ անվստահությունն է իր պաշտոնյաների հաղորդած տեղեկատվությանը, նա անձամբ է կամենում տեսնել ու ականջալուր լինել իր թագավորության ու հպատակների իրական, չմիջնորդավորված վիճակին՝[14] արդար վճիռ կայացնելու համար. «Շահ օղլի Շահ Աբբազը էնպսի թաքավոր ա եղել, վըեր նա՛, վըեչ թե գնացել են նրա սուտ ու դորթ ասել, վըեր էս ինչ մարթը էս ինչ հանցանքի տերն ա, այլ թե նա ինքը իրան շորերը փոխիլիս ա եղել, դավրիշի շորեր հաքնիլիս, իրեն վազիրի հետ գնալիս են եղել գյուղեր, քաղաք ման

[12] Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884, էջ 443–444:

[13] Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետ՝ ՀԱԲ) 15, Ղազիյան Ա., Արցախ, Ե., 1983, 89: Բնագիրը գտնվում է՝ ՀԱԻԲԱ, FF XII: 3159,01-3171,00, Բ. Ղազիյանի հավաքածու:

[14] Աքեմենյան Պարսկաստանում արքունիքում կային հատուկ պաշտոնավորներ, ովքեր արքայի «աչքը» և «ականջն» էին համարվում: Ինչպես հաղորդում է Հերոդոտոսը, Մեղաց Դեյոկես թագավորը նույնպես հետևում էր այդ կարգին. «…իր իշխած ամբողջ երկրում կային լրտեսներ և ականջ դնողներ», ովքեր ապահովում էին տեղեկատվությունը երկրի անցուդարձի, հանցագործությունների և այլ իրադարձությունների մասին (**Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, Ե., 1986, էջ 45):

գալ, վըեր նա իրեն աչկովը տեսնա, վըեր նոր նրա դատը ինքը անի»[15]: Հետևաբար Շահի աշխարհատեսությունն ինքնանպատակ չէր, այլ թելադրված էր պետական, քաղաքական, սոցիալական խնդիրների խորը և համակողմանի ուսումնասիրության և պետության շահերին համապատասխան ընթացք տալու մտահոգությամբ:

Հայ բանահյուսության շահաբասյան սյուժեներում թագավորի աշխարհատեսության մոտիվի զարգացումները վերաճում են նոր, միայն շահաբասյան սյուժեներին բնորոշ մոտիվների.

ա) ծպտված Շահ Աբասն ընկերանում է իր գանձարանը կողոպտողների հետ և մերկացնում նրանց արարքը,

բ) Շահ Աբասը պատահականորեն ականջալուր է լինում աղքատ ընտանիքում ծնվող երեխայի ճակատագրի որոշմանը և փորձում է կանխարգելել դեպքերի ընթացքը,

գ) շահն ականատես է լինում երջանիկ համարվող ընտանիքում կատարվող դավաճանությանը, որի պատճառով ցանկանում է ոչնչացնել կանացի սեռը,

դ) շրջագայության ընթացքում Շահ Աբասը ծանոթանում և գնահատում է հասարակ ծագումով աղջկա (նախրչու, հովվի, գյուղացու, ջրաղացպանի աղջիկ) խելացիությունը և ամուսնության առաջարկ է անում,

ե) ծպտված շահն այլաբանական զրույց է վարում ջուլհակի, ծերունու, գյուղացու և այլոց հետ, որի իմաստն իր ուղեկիցների (հիմնականում՝ վեզիրի) համար անհասկանալի է և պահանջում է մեկնաբանել այլաբանությունը,

զ) շրջագայող Շահ Աբասը կորցնում է, երբեմն էլ միտումնավոր թողնում է դրոշմակիր, ամեն ինչ թույլատրող թագավորական հրովարտակը, որը գտնող երիտասարդն այն օգտագործում է շահեկանորեն,

է) ծպտված Շահ Աբասն ականատես է լինում տարբեր անօրինական արարքների (եզան հետ մորը լծած հողագործի, հրեաներից խաբված, Թավրիզում աղվեսի մորթի վաճառող հայի և այլն) և համապատասխան կարգադրությամբ կանխարգելում դրանք,

ը) ծպտված շրջագայությամբ Շահ Աբասը հասու է դառնում իր հպատակների ունեցվածքին, աշխատանքային կարողություններին ու հնարա-

[15] ՀԱԲ 21, Է. Խեմչյան, Տավուշ, 2000, 138, № 42(42), «Կնիկ էլ կա՝ կնիկ էլ»: Բնագիրը պահվում է ՀԱԻԲԱ FEI: 7813–7835, Է. Խեմչյանի ֆոնդ, Շամշադին, Չորաթան, 1984:

վորություններին և ավելացնում է պետական հարկերը, որոնք տանում են ծայրահեղ աղքատության և այլն:

Բանահյուսական սյուժեներում Շահ Աբասը հանդես է գալիս դերվիշի կամ չարչու (շրջիկ մանրավաճառ), աղքատ գյուղացու կամ մուրացկանի կերպարի տակ՝ ընկերակից ունենալով իր մերձավորագույն ու վստահելի վեզիրին: Պատումների մեծ մասում թագակիր անձը ներկայացվում է Շահ Աբաս անունով: Այն պատումները, որոնցում միայն շահ ձևն է օգտագործված, սյուժեի զարգացումը հուշում է, որ խոսքը Շահ Աբասի մասին է, կամ էլ մինչև պատումի վերջը բանասացը հիշում է շահի անունը: Շահ Աբասի ուղեկից վեզիրը երբեմն անանուն է, երբեմն անվանակիր, ինչպես օրինակ. «Շահօղլի Շահ Աբասին մի վձզիր ա ունենըմ, անըմը՝ ***Ալահվերդի խան***»[16]: Կամ. «Նաղլն ըրիս, որ շահ Աբբասե խասյաթ լալ՝ ***Ալահվերդի խան*** վազիրեն նհետ դարվիշու շորրն լալ զինալիս, քիշերները քաղաքեն քյուչենավը շռռ գյոլիս, թա տըսնըն քաղաքմը հի՞նչ ա կադարվիս, ժողովուրթը հի՞նչ ա ըրիս, հունչո՞ւր ա ըպրիլիս»[17]: կամ. «Շահ Աբբաս թաքավորի վեզիրի անունը Բսլան էր, ամա ազգը շեխ էր, կասին՝ ***Շըխըըլան***»[18]: Ըստ որում, անվանակիր վեզիրը, ինչպես Շահ Աբասը, պատմական նախատիպ է ունեցել:

Դերվիշներն ու չարչիները հասարակության այն շերտն էին կազմում, ովքեր ազատ տեղաշարժվում էին ողջ երկրում, ընդունվում ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից, շրջագայում գյուղերում ու քաղաքներում, քաջատեղյակ էին երկրի անցուդարձին, տեղեկատվության կրողներ և տարածողներ էին: Կերպարանափոխված Շահ Աբասը շրջագայում է քաղաքներում, գյուղերում, շփվում է հասարակության բոլոր խավերի հետ, հյուրընկալվում է նրանց տներում: Նա մարդամոտ, հետաքրքրասեր ու զրուցասեր մարդ է, որը զրուցակցին տրամադրում է սրտաբաց ու անկեղծ զրույցի և ստանում իրեն հետաքրքրող հարցերի պատասխանները: Նա օժտված է դիտողականությամբ, և նրա սրատես աչքից չի վրիպում ոչ մի մանրուք: Ծպտված լինելու հանգամանքը նրան հնարավորություն է տալիս խորամուխ լինել ամեն ինչի և արդեն, որպես միապետ, միջամտել կատարվող իրադարձություններին: Նրա հետագա պահվածքը բացահայտում է կերպարի հակասակա-

---

[16] ՀԱԻԲԱ, FFV: 0463,01–0465,00, «Ալահվերդի խանը», Ա. Կարապետյանի հավաքածու, 1961, Իջևան, Ջողազ:

[17] **Հովսեփյան Հ.**, Ղարադաղի հայերը, Բանահյուսություն, հ. II, Ե., 2009, էջ 255, № 4(62), «Շահը հոքմը ետ ա եր կալալ»:

[18] ՀԱԻԲԱ, FFVII: 6747,01–6796,00, «Մահամմադի կնիգը», գրառել են Ա. Նազինյանը և Վ. Սահակյանը, 1967, Գորիս:

նությունն ու երկվությունը: Նա կարող է լինել հանդուրժող, կարեկից ու բարի, կարող է լինել նաև դաժան ու նենգ: Որպես պատմական անձ, Շահ Աբասը հենց այդպիսին էլ եղել է և պատահական չէ, որ հայ պատմագրության մեջ ներկայացվել է որպես խորամանկ, դաժան ու նենգ. «Իսկ վիշապն անդընդային Շահաբաս՝ որ ի սկզբանէ զբարս օձի ունի բնաւորեալ յինքեան ընդդէմ քրիստոնէից, իբրև տեսանէր զայնքան հաստութիւն և զբարեվայելչութիւն քրիստոնէից՝ մախայր և զգայոէր ի սրտի՝ թէ զիարդ պատճառ և ժամ գտցէ նենգել զնոսա: Բայց առ ժամն ծածկեալ զթոյնսն առ երեսս սրտահաճուկ լինէր»[19]:

Բարի ու կարեկից միապետ ունենալու ցանկությամբ պայմանավորված ժողովրդական պատումներում Շահ Աբասը գունազարդվել է, ձեռք է բերել բնավորության դրական գծեր, նրա անվան շուրջ հավաքվել են սյուժեներ, որոնցում առկա թագավորական անձը համապատասխանում է ժողովրդական պատկերացումներում հորինված լավագույն թագավորին: Շահ Աբասի կերպարի ժողովրդականությանը նպաստել են նաև նրա երկդիմի քաղաքականությունը, կրոնական հանդուրժողականության առերես դրսևորումները, հասարակության ընդերքում ձևավորված վախի, հավատի և լավագույնի ակնկալիքի մթնոլորտը:

Թագավորի աշխարհատեսությամբ պայմանավորված մոտիվներն այնպես են սերտաճել Շահ Աբաս միապետի անձին, որ դրանք բանահյուսական ավանդույթում դիտարկվում են որպես շահաբասյան սյուժեներ: Ժանրային նկարագրով դրանք հիմնականում իրապատում հեքիաթներ են: Ըստ դիտարկումների՝ շահաբասյան սյուժեներով հեքիաթներն իրենց բնույթով ներկայացնում են իրապատում հեքիաթների բոլոր տարատեսակները՝ արկածային, երգիծական և բարոյախրատական: Թեմատիկ առումով նույնպես շահաբասյան սյուժեներն առանձնանում են և հանդես են գալիս հեքիաթային տիպերի որոշակի շրջանակում: Պատումների շարադրանքից ակնհայտ է դառնում թագավորի իրական, շոշափելիության աստիճան մարդկային դրական ու բացասական հատկանիշներով օժտված կերպարը: Տարբերակների առատությունը հնարավորություն է տալիս դատելու պատումների ժողովրդականության, տարածվածության ու պահանջարկի գերադրական աստիճանի մասին: Պատումները հագեցած են ուսանելի ու բարոյախրատական եզրահանգումներով, որոնք ունկնդրին մտորելու և հետևություն անելու հնարավորություն են տալիս: Շահ Աբասի աշխարհա-

[19] **Առաքել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 52–53:

տեսության հիմքում ընկած են նրա նպատակները. ավելի լավ ճանաչել իր հպատակներին, մոտիկից ծանոթանալ նրանց կյանքին, կենցաղին, հասկանալ նրանց հուզող պահանջների ու խնդիրների արդարացիությունն ու անարդարացիությունը, որոշակիացնել իր՝ որպես միապետի բռնելիք դիրքն ու հնարավորինս արդարացի վճիռ կայացնելու իրավունքը: Սովորաբար Շահ Աբասի աշխարհատեսության ավարտին հետևում է նրա հրաման-որոշումը՝ պայմանավորված իր գաղտնի ուսումնասիրություններից բխող եզրակացություններից, որպես շահական արդարադատության գերագույն դրսևորում և վճիռ: Հատկանշական է, որ շահի հրամաններն իրենց բնույթով տարբերվում են. մի դեպքում նա հանցագործներին չի պատժում, այլ հնարավորություն է տալիս գիտակցելու իրենց սխալը և վերափոխվելու. «Ասըմ ա.- Իմ հողից տո՛ւս եկեք, էլ էդ տեսակ պա՛ն չանեք: Քյնա՛ցեք, վըեր ծեզ կախաղան չպըրցնեմ»[20], մեկ այլ պարագայում նա հանցավորներին փոխարինում է նոր, պարտաճանաչ ու ազնիվ աշխատողներով. «Կյա՛լիս ա հրաման ա տալի՝ էտ ճա՛շա՛րանի մեծերին թա՛մ՛ուզին փոխըմ ա, նոր տհա՛նք սկըըմ են լա՛վ ճա՛շ էփիլը»[21] կամ գնահատում է դիմացինի շրջահայացությունն ու խելացի պահվածքը և համապատասխան վերաբերմունքի է արժանացնում. «Շահաբասը էտ չոբանին խաթրին նի չը եկը, լա՛վ-լա՛վ նվերներավ ճհամպա քցից…»[22]:

Շահ Աբասի ծպտված աշխարհատեսության միջավայրը հիմնականում նրա նստավայր քաղաքն է, իր թագավորությունը՝ տարբեր մեծ ու փոքր բնակավայրերով, երբեմն նաև թագավորության սահմաններից դուրս «աշխարհ-աշխարհ» անվանվող տարածքները, որոնք նրա ռազմավարական հետաքրքրությունների կիզակետում են և կարող են տեղեկատվական անմիջական արդյունքների՝ հետագա նկատառումների համար: Շրջագայության տևողությունը համապատասխանաբար կանոնակարգված է: Եթե շրջագայությունը սահմանափակվում է մայրաքաղաքի տարածքով, ապա այն կարող է մեկ օր ու գիշեր տևել: Գիշերային շրջագայությանը նախորդում է արքայական հրամանը. «Շահ Աբբասը հրամայում է՝ ժամը իննից ետ լույս չըինի քաղաքի մեջը»[23]:

[20] ՀԱԻԲԱ FEI: 2381-2393, «Շահ Աբազն ու կյո՛ղերը», Է. Խեմչյանի հավաքածու, Շամշադինի շրջան, գյուղ Թովուզ, 1979:

[21] ՀԱԻԲԱ FFV: 0287,01–0292,00, Ա. Կարապետյանի հավաքածու, Իջևանի շրջան, գ. Ենոքավան:

[22] ՀԱԻԲԱ FFX: 2515,01–2536,00, Մ. Գևորգյանի հավաքածու, Գորիս:

[23] ՀԱԻԲԱ FFVII: 6489,01–6496,00, Ա. Նազինյան, Վ. Սահակյան, 1967, Սիսիան:

Քաղաքում նա շրջում է մարդաշատ վայրերում՝ փողոցում, շուկայում, մտնում է խանութները. «…խանութի բոլոր պոլկաների վրա նայում ա, թե ի՞նչ ա պակաս…»[24], «…քիշերները քաղաքեն քյուչենավը շոռ գյոլիս, թա տըսնըն քաղաքըմը հի՞նչ ա կադարվիս, ժողովուրթը հի՞նչ ա ըրիս, հունչո՞ւր ա ըպրիլիս»[25]: Իր սոցիալական բարձր դիրքը քողարկելով ցածր խավին բնորոշ հագուստի տակ («դ՛ռվրիշի փորմ»[26], «ուզողի շորեր»[27], «չարվադարի շորեր[28], «ճւրճւշ շոր»[29], «կյեղացու շորեր ա հաքնըմ»[30] և այլն) կերպարանափոխվելով՝ Շահ Աբասը, որպես հավասարը հավասարի հետ, հեշտությամբ շփվում է սոցիալական ցածր խավի տարբեր ներկայացուցիչների հետ և իր՝ «օձին բնից հանելու» առանձնահատկությամբ ու դիտողականությամբ հասու է դառնում այն իրողություններին, որոնք սովորաբար թաքցվում են իշխանավորներից: Ի տարբերություն կարճատև շրջագայության՝ Շահ Աբասը երկարատև շրջագայությամբ ընդլայնում է աշխարհատեսության սահմանները՝ հասնելով իր տերության հեռավոր անկյունները և հարևան երկրների հետաքրքրություն ներկայացնող տարածքները: Հետևաբար նմանօրինակ հեքիաթներում շեշտվում են ոչ միայն շահի նպատակը, այլև շրջագայության նախատեսված ժամկետը. «Ման կյա՛լու ժամանակ ***մի էրկու տարի*** աշխարքը պտտիլ դեն, որ իրեն ժողովրթի վիճակն իմանան»[31] կամ «Մտնում են ամեն պատահած կյ՛ւղ, էնքան ման են կյա՛մ, վեր ***մի տարի ժամանակ ա անցնում***»[32] կամ. «Կանչըմ ա իրան տեղակալին, ասըմ ա. Ես ***մի տարով*** քնա՛լ դեմ ժողովուրթի մեջը ման կյա՛լ, իմ տեղը տ՛ու պետկ ա ղեկավարես երգիրը»[33]:

---

[24] ՀԱԲ 25, 2008, 217, № 79(79), «Աշխար ա, ոնց բըռնըցնես, ըտենց էլ կզնա»:

[25] **Հովսեփյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 255, № 4 (62), «Շահը հոքմը ետ ա եր կալալ»:

[26] ՀԱԲ 25, 2008, 227, № 90(90), «Շահ Աբազն ու չոլթչին»:

[27] ՀԱԻԲԱ FFIV: 9381,01–9384,00, Ա. Կարապետյանի հավաքածու, Իջևան:

[28] ՀԱԻԲԱ FFX: 2515,01–2536,00, Մուշեղ Գևորգյանի հավաքածու, Գորիս, 1971:

[29] ՀԱԲ 25, 2008, 226, № 87(87), «Շահ Աբասն ու վնասով աշխատող խանութպանը»:

[30] ՀԱԻԲԱ FFVII: 7898,01–7904,00, բանահավաք Ա. Կարապետյան, Իջևանի շրջան, Աչաջուր գյուղ, 1960:

[31] ՀԱԲ 25, 2008, 215, № 78(78), «Աստծու կյրածը ճընջիլ չի ըլի»:

[32] ՀԱԻԲԱ FFIV: 7593,01–7603,00, Տ. Խոջայանի հավաքածու, Գանձակի շրջանի Շահումյան գյուղ, 1967:

[33] ՀԱԻԲԱ FFIX: 9655,01–9672,00, Ա. Կարապետյան, Իջևանի շրջան, Այգեհովիտ գյուղ, բանասաց՝ Բ. Ղևոնդյան, 1960:

Երկարատև շրջագայությունը հնարավորություն է տալիս ավելի հանգամանորեն ծանոթանալ ժողովրդի վիճակին, ապրել նրա հետ նույն միջավայրում, ծանոթություններ հաստատել, իր համար կին ընտրել և այլն:

Շահաբասյան սյուժեների քննությունը ցույց է տալիս, որ շահի ծպտված աշխարհատեսությունը յուրօրինակ ելման դիրք է ապահովում հեքիաթային որոշակի մոտիվների համար, որոնց մի մասը թվարկվեց ուսումնասիրության սկզբում: Իրապատում հեքիաթի հերոս Շահ Աբասի հիմնական գործառույթն ուղևորությունն է, որը պատումի ընթացքում վերաճում է սյուժեով առաջադրված խնդրի լուծմանը: Իրապատում հեքիաթի խնդիրներն արմատապես տարբերվում են հրաշապատում հեքիաթի խնդիրներից: Եթե հրաշապատում հեքիաթի հերոսը կարիք ունի հրաշագործ օգնականների ու խորհրդատուների, որոնց օգնությամբ լուծում է առաջադրված խնդիրը, ապա կերպարանափոխված Շահ Աբասն իրեն տրված իշխանությամբ ի զորու է լուծելու ցանկացած խնդիր: Ըստ այդմ՝ Շահ Աբասին աղերսվող մոտիվների զգալի մասում ընդգծվում է նրա արքայական իրավունքների կիրառմամբ՝ առաջացած խնդիրներին ու հարցերին լուծում տալու կարողությունը: Սակայն շահաբասյան սյուժեներում առկա է մոտիվների մի խումբ, որոնցում առաջին պլան է մղվում և ընդգծվում ամենակարող Շահ Աբասի անկարողությունը՝ նախապես կանխորոշված դեպքերը կասեցնելու (ճակատագրի հեքիաթներ) կամ էլ սխալ որոշմամբ բնական կարգը խաթարելու (կանացի սեռը ոչնչացնելու մասին հեքիաթներ) հարցերում:

Արևելյան հեքիաթներին բնորոշ վաղնջական մոտիվներից է կանխորոշված ճակատագրի մոտիվը (ըստ Աարնե Թոմփսոնի՝ AaTh 930 տիպ)[34], որ սերտորեն առնչվում է շահաբասյան բանահյուսական սյուժեների հետ: Այս մոտիվի տարբերակների[35] սյուժեները աննշան փոփոխություններով գրեթե նույնն են: Վեզիրի հետ ծպտված շրջագայող Շահ Աբասը հանդիպում է նորածինների ճակատագիրը գրողին և տեղեկանում, որ իր աղջկա

---

[34] **Aarne A., Thompson S.**, The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's, Verzeichnis der Märchentypen. Translated and Enlarged by Stith Thompson, Second Revision, Helsinki, 1964.

[35] ՀԱԻԲԱ FFIV: 7593,01-7603,00, «Ճակատակիրը ճնճվիլ չի», բանահավաք Տիգրան Խոջայան, բանասաց Հայրապետ Բաղրամյան, Գանձակի շրջանի Շահումյան գյուղ, 1967, ՀԺՀ VI, 1973, 392, № 101, «Կյրածը ճնջվիլ չի», ՀԱԲ 25, 2008, 215, № 78(78), «Աստծու կյրածը ճընջիլ չի ըլի»», ՀԱԻԲԱ, Բ. Ղազիյանի ֆոնդ, «Ղարաբաղի բանահյուսություն», 1983, «Ճըկատեն կյիրածը ճինջվիլ չի», էջ 10–15:

հետ նույն ժամանակահատվածում ծնված աղքատի (տրբ.՝ նախրչու) տղան իր փեսան է դառնալու. «Հենց էտ սհաթը էտ մարթը հերթիկովը տյու՛ւս ա կյա՛մ հարցնում են.- Տու՛ւ հի՞նչ մարթ ես, որ տան տյու՛ւռը թողած՝ հերթիկով մտար:

Շահը ուզըմ ա իմանա՝ տա ինչ մարթ ա: Նա պատասխանըմ ա.- Ես կյրո՛ղ եմ:

Շահը հարցնում ա.- Ի՞նչ ես կյրել:

Ասում ա.- Էս քշեր Շահաբազին մի ախճիկ իլավ, էս քասիբին էլ՝ մի տղա, ես կյրեցի, որ էն ախճիկը էտ տղին արժանանա:

Էտեղ նազիրը ասըմ ա.- Կրածը ճնջվիլ չի:

Շահի միջքին ցավ ա տամ, մտածում ա. «Էնպես կանեմ, որ էս պա՛նը կլուխ չկա»:[36]

Ամենազոր Շահ Աբասը զնում է նորածին տղային («օխտը ըստիլ ոսկի են տյու՛ւմ»[37], «մի տոպրակ ոսկի ա տալի»[38], «տրա՛ն մի կից ոսկի ա տալի»[39])՝ ոչնչացնելու նպատակով:

Անտառում թողնված կամ ձորը շպրտված մանկիկին մայրություն է անում պախրան կամ վայրի այծը, մինչև նրան գտնում են իր ծնողները կամ էլ որսորդը (տրբ.՝ հովիվը): Երեխան ապահով մեծանում է, տարիներ անց շրջագայող շահը կրկին հանդիպում է նրան և հասկանում («ծեռաց ճընան-չըմ ա»), որ սա ճակատագրորեն սահմանված տղան է: Նրանից իսպառ ազատվելու համար շահը նրան նամակ-հանձնարարականով ուղարկում է պալատ «իր տեղակալին» (տրբ.՝ փռնչուն), որպեսզի նրան ոչնչացնեն: Հոգնած երիտասարդը քնում է արքայական այգում, որտեղ էլ թագավորի աղջիկը, փոխելով հոր նամակը, փրկում է երիտասարդին և ամուսնանում նրա հետ: Երկարատև շրջագայությունից վերադարձող թագավորը պալատում տեսնում է տղային և իր թոռներին. «... բայց դե ի՞նչ դի անիլ, էն ա աստծու իրեք կյրա՛ծը ճրնջիլ չի ըլի»[40]:

Հեքիաթների այս խմբում պահպանված ճակատագրի մասին եղած հնագույն պատկերացումներն ու հավատալիքներն աղերսվել են ժամանակագրորեն ուշ ձևավորված Շահ Աբասի պատմավիպական կերպարին, ձեռք բերել բարոյախրատական երանգավորում և ամփոփվել դարավոր

[36] ՀԱԻԲԱ FFIV: 7593,01-7603,00

[37] Նույն տեղում:

[38] ՀԺՀ VI, 1973, 392:

[39] ՀԱԲ 25, 2008, 215:

[40] Նույն տեղում:

փորձով հաստատագրված եզրակացություն-բանաձևի մեջ՝ «Կյրա̈ծը ճընջ-վիլ չի»՝ միաժամանակ ընդգծելով զորեղ արքայի անկարողությունը անխուսափելիության հանդեպ: Քննության առնված հեքիաթներից առաջինում գրողը հանդես է գալիս ծերունու կերպարով. «մի պառավ մարթ, մ՚ուրու՚քը դ՚աշին նստած, ղալամը ծեռին, կյիր ա կյըրմ»[41]: Նա բնակվում է մեկուսի վայրում, եղեգնուտում թաքնված «կոկայի» մեջ և գրում է նորածինների ճակատագիրը, ընդ որում, հրաշալի գիտի իր դատին հանձնված նորածինների ծնողների սոցիալական պատկանելությունը, որը չի ազդում նրա որոշումների վրա: Իսկ «Ճակատագիրը ճնճվիլ չի» հեքիաթում գրողը գործում է գիշերով: Նա երդիկով մտնում է նորածնի տուն և տեղում որոշում ու գրում երեխայի ճակատագիրը: Երրորդ տարբերակում Շահ Աբասի «վազիրն էլ գիտնական ա ըլել» և գուշակության շնորհ է ունեցել, որը նրան հնարավորություն է տվել գուշակել աստվածային որոշումը երեխայի հետագա կյանքի վերաբերյալ:

Ինչպես տեսնում ենք՝ հեքիաթներում ճակատագրի գրառման գործառույթները էականորեն տարբերվում են միմյանցից, այն իրագործող անձինք էլ տարբերվում են, սակայն նրանց կատարած գործողությունը թելադրվում և վերահսկվում է գերագույն աստվածության կողմից[42], այսինքն՝ նրանք

---

[41] ՀԺՀ VI, 1973, 392, № 101 «Կյրա̈ծը ճնջվիլ չի»:

[42] Կանխորոշված ճակատագիրը կանխելու նպատակով երեխային ոչնչացնելու հնագույն մոտիվն ավանդվել է և առասպելաբանական պատմագրության միջոցով: Ըստ հունական առասպելաբանության, մասնավորապես Տելեփոսին (Տելեփոս՝ եղնիկի [կաթը] ծծող) Հերակլեսի և Ավգեի որդուն զցում են Պարթենիոս լեռան անտառներում, որպեսզի ոչնչանա և կանխվի Ալևսի որդիներին (Ալոադներ) սպանելու գուշակությունը: Երեխային սնում է եղնիկը, իսկ գտնում և մեծացնում են հովիվները՝ անվանելով Տելեփոս (**Ботвинник М.Н**., Телеф, Мифы народов мира т. II, Москва, 1988, с. 498–499). Ոչնչացնելու նպատակով լքված երեխայի մոտիվն առկա է նաև Հերոդոտոսի մոտ: Մեդաց թագավոր Աստյուագեսը նույնպես գուշակությանը խոչընդոտելու նպատակով կարգադրում է իր թոռանը՝ նորածին Կյուրոսին թողնել գազանաշատ լեռներում: Նրան իր հովանու տակ է վերցնում խաշնարածը, իսկ սնուցում է նրա կինը՝ Սպակոն (մեդացիների լեզվով՝ շուն), (**Հերոդոտոս,** նշվ. աշխ., էջ 47–49): Ըստ իրանական հավատալիքների՝ շունը գերագույն աստված Ահուրամազդայի սրբազան կենդանին է, հետևաբար լքված մանկիկի կյանքը վերահսկվել է հենց գերագույն աստվածության կողմից: Ծագումնաբանական նույն մոտիվն է ընկած հունական առասպելի հիմքում՝ Արտեմիսի նվիրական կենդանին՝ եղնիկը, սնուցելով մանկիկին, միջնորդավորված ձևով իրագործում է աստվածուհու հովանավորությունը: Ճակատագրի մասին այս հնագույն մոտիվը ժամանակի ընթացքում ձևափոխվելով՝ որպես վերապրուկ, գոյատևել է շահաբասյան բանահյուսական պատումներում:

ատվածային կամքի իրագործողներն են[43] և նրանց միջնորդավորված որոշումներն էլ անբեկանելի են: Իբրև աստվածային կամքի պատգամաբերներ՝ գրողները արձանագրում են նորածինների հետագա կյանքի ընթացքը, որը Շահ Աբասը փորձում է փոփոխել ըստ իր ցանկության: Շահ Աբասի գործողությունների շարժառիթը պայմանավորված է սոցիալական անհավասարությամբ. աղքատի տղան և թագավորի աղջիկը, ըստ նրա, անհամատեղելի են: Տղային ոչնչացնելու բոլոր փորձերը մատնվում են անհաջողության, որովհետև ճակատագիրը ջնջել հնարավոր չէ, թեկուզ դա ցանկանում է իրագործել զորեղ թագավորը:

Մոտիվի քննությունը հանգեցնում է այն բանին, որ այն սկզբնավորվել է մերձավորարևելյան ու հունական տարածաշրջաններում և բանավոր ճանապարհով փոխանցվելով՝ հետագայում աղերսվել է վիպական նոր կերպարների, կորցրել նախնական իմաստը և դարձել բարոյախրատական պատում՝ ճակատագրի անխուսափելիության մասին:

Շահ Աբասի աշխարհատեսությունը կոնկրետ գործողություն է, կոնկրետ հետևանքներով: Ծպտված շրջագայությամբ նա բախվում է մերկ իրականությանը, անօրեն իրադրություններին, բարքերի ու վարքի կանոնների անընդունելի, հոռի դրսևորումներին: Նա խորամուխ է լինում յուրաքանչյուր անօրեն արարքի, բացահայտում դրանց առաջացման պատճառները և տարբեր մոտեցումներով պայքարում դրանց վերացման համար: Հայ վիպական բանահյուսության մեջ լայն տարածում ունեցող և շրջանառվող մոտիվներից է խելացի ու աշխատասեր երկրագործի հնարամտության մասին մոտիվը, որը սերտորեն միահյուսվելով թագավորի ծույլ աղջկան դաստիարակելու (AaTh 901B*) մոտիվի հետ՝ դարձել է ինքնատիպ, ուսուցողական և բարոյախրատական պատում: Շահի շրջագայության ժամանակն ըստ տարվա եղանակների սահմանափակում չունի, ուստի նա նաև ականատես է լինում երկրագործական աշխատանքների բոլորաշրջանին՝ գարնանային վարուցանքից մինչև բերքահավաք և դրանց ուղեկցող խնդիրներին: Շրջագայության ընթացքում շահը տեսնում է մի աներևակայելի բան. հերկվորը մի եզան հետ արորին լծել է իր մորը և վար է անում[44]: Շահը պարզում է, որ երիտասարդը մորը խրատելու համար է լծել արորին, որովհետև ըստ մի տարբերակի՝ նա ծախսել է այն դրամը, որով մեկ լուծ եզ պիտի գնվեր, մի

[43] **Հարությունյան Ս.,** Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 404:

[44] ՀԱԲ 25, 2008, 221, № 80(80), «Շահ Աբազի կռնդ ախչիկը», էջ 221, ՀԺՀ VI, 1973, 553, № 129, «Շահի տղղա Շահ-Աբասը»:

այլ տարբերակում՝ ստիպում է որդուն՝ մորթել եզներից մեկը՝ տարեմուտը տոնելու համար: Տարբերակներից մեկում ծպտված շահը երիտասարդին փող է տալիս եզ գնելու համար, ըստ մի այլ տարբերակի՝ կարգադրում է իր նախրում գտնվող կատաղի ցուլը տալ նրան՝ որպես եզ օգտագործելու համար, նպատակ ունենալով՝ «… որ էն բուղեն էլ մի գիժ պնն ա, որ էն ա նա սպանի, որ ասեն բուղեն ռադ արավ էլի, անօրինական պանը, մորը լծել ա վար անըմ»[45]: Սակայն փորձառու երկրագործը կարողանում է հնազանդեցնել կատաղի ցուլին և շարունակել իր հերկը: Հատկանշական է, որ Շահ Աբասը սովորաբար հետամուտ է լինում իր կարգադրությունների կատարմանը և դրանց հետևանքներին: «Ետ էտ Շահ օղլի Շահ Աբազը կյնլիս ա տենըմ, որ ա՛յ տղա, էն նզնզիլ բուղեն եզն ա շինել, լծած հրե վար անըմ ա»[46]: Երիտասարդի կարողությամբ ու հնարամտությամբ հիացած շահը որոշում է նրան հանձնել իր ծույլ և անդաստիարակ աղջկան. «Մն իմ ըխչկանն էլ դի կնիկ շինիր»[47]: Առանձնապես ուշադրության արժանի է պատումի այն հատվածը, որն անուղղակի կերպով բնորոշում է արքունքի հասած աղջկա կարգավիճակը. «Տրնն էլ մի կոնդ ախչիկ ա ըլըմ՝ էտ Շահ օղլի Շահ Աբազին, ***թախտի ծերին նստցրած***, ծառայողնին պադավատ են անըմ ուտըմ ա, նստած ժնժ չի կյնլի»[48]: Պատումների խորքում թաքնված հնագույն աղջկան կին դարձնելու նվիրագործման ծեսը[49] շահաբասյան սյուժեներում վերաիմաստավորվել է թագավորի ծույլ և անհնազանդ աղջկան դաստիարակելու գործառույթում, որի փուլային զարգացումը հանգեցնում է հիմար-խելոք, անհնազանդ-հնազանդ, ծույլ-աշխատասեր փոխակերպումներին և տալիս է չսպասված աներևակայելի արդյունք. «Տըհնք կյնլիս են տենըմ, վեր ախչիկը մի խոլոք, մի հնազանդ, ղոչաղ ախչիկ ա տնն-

---

[45] ՀԱԲ 25, 2008, 221:

[46] Նույն տեղում:

[47] Նույն տեղում:

[48] Նույն տեղում: Բազմաթիվ հնագույն ազգերի մեջ արմատացած սովորույթ էր արքունքի հասած աղջիկներին մեկուսացնել, նստեցնել բարձր տախտակամածի վրա, որ ոտքը գետնին չդներ մի որոշ ժամանակ (Տե՛ս **Ֆրեզեր Ջ**., Ոսկե ճյուղը, մոգության և կրոնի ուսումնասիրություն, Ե., 1989, էջ 700–715):

[49] Թագավորի աղջիկը օտարվում է իր սոցիալական միջավայրից, հայտնվում է սոցիալական այլ միջավայրում՝ նոր կարգավիճակ ձեռք բերելու համար (աղջիկ-կին) անցնում է փորձությունների շղթայով՝ յուրաքանչյուր փորձության համար որպես խրախուսանք համապատասխան վարձատրություն է ստանում և փոխակերպվում կամ վերամարմնավորվում է նոր կարգավիճակ ունեցող անհատի՝ կնոջ:

ռել, վեր էլ ասիլու չի: Տրհմնք ըրմանըմ են, հվատըմ չեն, թե էս էն շմշ, կըտաղած ախչիկն ա...»[50]:

Շահաբասյան սյուժեն անուղղակիորեն մթագնված կերպով վերարտադրում է նվիրագործման ծեսի մոդելը՝ առաջին պլան մղելով դաստիարակության բարոյախրատական խնդիրները՝ կարևոր եզրահանգմամբ.. «... ով որ պմն չի անըմ, հաց չեն տալի նրան...», այսինքն՝ պատումի հիմքում ընկած է «ով աշխատի, նա կուտի» բանաձևը:

Սույն հեքիաթային տիպում համաձուլվել են երկու մոտիվ՝ խարխխված խելացի, հնարամիտ և ձեռներեց երկրագործի վարքագծի վրա: Երկու մոտիվներում էլ երկրագործին առաջադրվում են թվացյալ անլուծելի խնդիրներ, որոնց բարեհաջող լուծման համար շահը նրան կնության է տալիս իր աղջկան: Այս սյուժեում ծպտված շրջագայությունը Շահ Աբասին հնարավորություն է տվել բացահայտել երկրագործի հակաօրինական գործողության պատճառները, փորձության ենթարկել նրան, ըստ արժանվույն գնահատել նրա հնարամտությունն ու աշխատասիրությունը և առաջադրել երկրորդ բարդ խնդիրը, այն է՝ ծույլ աղջկա դաստիարակությունը:

Գյուղաշխարհի հետ աղերսվող մոտիվները կառուցված են սոցիալական անապահով վիճակի, աշխատանքային գործիքների և բազմաթիվ այլ բնույթի մանր ու մեծ խնդիրների ամբողջության վրա: Խնդրահարույց երևույթներից է նաև գործազրկությունը, որի պատճառով հաճախ մարդիկ ստիպված են լինում զբաղվել գողությամբ: Գողության մոտիվով պատումներում հաճախ շեշտվում է, որ «Պարսկաստանում Շահ Աբասի ժամանակ միշտ կյհողություն ա ըլըմ...»[51]: Գողերին բացահայտելու համար ծպտված Շահ Աբասը նրանց ներկայանում է որպես գող և առաջարկում իր ընկերակցությունը: Փաստորեն կերպարանափոխված շահն անձամբ գտնում է անորսալի գողերին, նրանց հետ մասնակցում գողությանը, ապա նրանց բռնել տալիս:

Գողության մոտիվի շուրջ ծավալվող շահաբասյան սյուժեներում[52] (AaTh 950, AaTh 951A*, AaTh 951C) ի հայտ է գալիս ծպտված Շահ Աբասի

---

[50] ՀԺՀ VI, 1973, 553, № 129, «Շահի տըղա Շահ-Աբասը»:

[51] ՀԱԲ 25, 2008, 212, № 76(76), «Կյհղն ու Շահ Աբասը»:

[52] ՀԱԻԲԱ FFVII: 7924,02–7927,00, «Շահի տղա Շահ Աբասը», բանահավաք Ա. Կարապետյան, Իջևանի շրջան, Աչաջուր գյուղ, բանասաց Ս. Փիրումյան, 1970, FEI: 2381–2393, «Շահ Աբազն ու կյողերը», Է. Խեմչյան, Շամշադինի շրջան, գյուղ Թովուզ, բանասաց՝ Հ. Արզումանյան, 1979 թ., Ա. Կարապետյանի ֆոնդ, «Շահ Աբասն ու կյողերը», «Գանձակի գավառի հայ ժողովրդական բանահյուսությունից», էջ 6–89, 1977, Ռուբեն Բաղրամյանի ֆոնդ, «Շահ-Աբաս-1», «Ժողովրդական բանահյուսություն», էջ 114,

ամենազորությունը: Առանձնահատուկ շնորհներով օժտված գողերը (ցանկացած կողպեք բացել, շան լեզուն հասկանալ, գիշերով տեսած մարդուն ցերեկով թիկունքից և նույնիսկ տասը տարի անց ճանաչել) անծանոթին ընդունում են իրենց խումբ, որովհետև նա օժտված է առանձնահատուկ շնորհով՝ եթե ոլորի բեղի ծայրը, կախաղան բարձրացվողին կազատեն:

Այս սյուժեներում Շահ Աբասի աշխարհատեսության նպատակներն անորսալի գողերին բացահայտելու խնդիրն է: Նա հետամուտ է լինում կասկածելի վարք դրսևորողներին և նրանց հայտնաբերում «մի քանդված տան մեջ», «...ճաշարանի ... մի քյունջըմը», «մի խուլ կամրջի տակ», «ճըմփըմը նստած» թաքուն խորհուրդ անելիս, շահում է նրանց վստահությունը, մասնակցում սեփական գանձարանի կողոպուտին և գողոնի բաժանմանը: Բռնված և կախաղան տարվող գողերին Շահ Աբասն իր առանձնահատուկ շնորհով (գողերն ի դեմս Շահ Աբասի ճանաչում են իրենց ընկերոջը) և արքայական զորությամբ ազատում է նրանց մահապատժից, ներում է և ոսկի է նվիրում ու հնարավորություն է տալիս վերափոխվելու և նոր կյանք սկսելու: Իրապատում հեքիաթների այս խումբն անշուշտ կառուցված է իրական տարբեր դեպքերի համադրությամբ, իսկ հանգուցալուծումը ժողովրդական զանգվածների բաղձալի ելքն է, որը որոշակիացվել և ըստ ժողովրդական պատկերացումների կապվել է «... ըշխարքես տար...»[53] Շահ Աբասի հետ, որի ամենազորությունը կասկածի ենթակա չէր:

Շահաբասյան գրեթե բոլոր պատումներում աշխարհատեսությունը կամ թագավորի ծպտված շրջագայությունը որպես գլխավոր մոտիվ իր շուրջն է հավաքում բազմաթիվ ինքնատիպ, բարոյախրատական սյուժեներ: Պատումների հետաքրքրաշարժ սյուժետային զարգացումներով, թեմատիկ լայն ընդգրկումով, ժողովրդի կյանքի, կենցաղի ու բազմաթիվ խնդիրների ճշմարիտ բացահայտումներով պայմանավորված է դրանց կենցաղավարման ու տարածման մեծ ժողովրդականությունը:

Հայ պատմավիպական սյուժեներում Շահ Աբասի աշխարհատեսության մոտիվի քննարկումը ցույց է տալիս.

ա) Թագավորի աշխարհատեսության մոտիվը նպաստում է բազմաթիվ հարակից սյուժեների ու մոտիվների զարգացմանը,

---

1985 թ., Աղր. ՍՍՀ Շամխորի շրջան, Ջագիր գյուղ, ՀԱԲ 14, 1983, 152, № 50(59), «Շահ Աբաս», ՀԱԲ 25, 2008, 224, № 83(83), «Շահ Աբասի շնորքը»:

[53] ՀԺՀ VII, 1979, 526, № 198, «Ամմեն հինչ տղըմարթին ծըեռքեն ա», բանահավաք Մ. Առաքելյան, բանասաց՝ Գ. Թունյան, Գորիս:

բ) ի հայտ է բերում Շահ Աբասի վիպական կերպարի բազմաբնույթ ու հակասական էությունը,

գ) աշխարհատեսությունը հնարավորություն է տալիս խորամուխ լինել պատմական որոշակի ժամանակահատվածի սոցիալական, հասարակական խնդիրներին, ինչպես նաև սովորույթներին, հավատալիքներին, վարքի չգրված կանոններին և այլն,

դ) ծպտված շրջագայությունը ոչ միայն Շահ Աբասի կերպարին ուղեկցող պարտադիր տարրերից մեկն է, այլև նպաստող միջոց, որով բացահայտվում է շահի մարդկային նկարագիրը թե՛ որպես թագավոր, թե՛ որպես մարդ-անհատ:

THE SHAH ABBAS MODEL OF THE KING'S WANDERING AMONGST HIS PEOPLE IN THE ARMENIAN FOLKLORE

KHEMCHYAN E.

Summary

In the historical epic stories of Armenian folklore, among other images, the theme of wandering is closely referred to the image of Shah Abbas. Shah's wandering in disguise provides an original starting position for certain fairy-tale themes, which are distinctive for Shah Abbas stories. The wandering of the Shah was not an end in itself, but was dictated by the concern of a thorough and comprehensive study and solution of national, political, and social issues. In folk stories Shah Abbas appears in an image of a dervish or peddler, a poor peasant or a beggar, accompanied by his close and reliable vizier. The disguise gives him the opportunity to be in everything and interfere in the ongoing events as a monarch.

The research of the theme of Shah Abbas' wandering in the Armenian historical and epic subjects shows that:

a. the theme of the king's wanderings promotes the development of numerous contiguous plots and themes;

b. identifies the heterogeneous and contradictory essence of the epic image of Shah Abbas;

c. wandering provides an opportunity to penetrate into social, public issues of a historically definite period, as well as into customs, beliefs, unrecorded standards of behavior;

d. masked wandering is not only one of the mandatory elements adhering to the image of Shah Abbas, but also a facilitating means through which the human image of the shah is revealed both as a king and as a person.

МОТИВ ХОЖДЕНИЯ ЦАРЯ В НАРОД В ШАХАББАССКИХ СЮЖЕТАХ АРМЯНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

ХЕМЧЯН Э.

Резюме

В историко-эпических сюжетах армянского фольклора мотив хождения царя в народ часто находит воплощение в образе Шаха Аббаса и является отправной точкой для определенных сказочных сюжетов. Хождение царя в народ было продиктовано необходимостью изучения жизни народа и решения государственных, политических, социальных задач. В фольклорных сюжетах Шах Аббас выступает в образе дервиша, коробейника, бедного крестьянина или попрошайки, которого сопровождает его надежный везир.

Исследование мотива хождения Шаха Аббаса в народ в армянских историко-эпических сюжетах показывает, что:

а) мотив хождения царя способствует развитию смежных сюжетов;

б) выявляет противоречивую сущность эпического образа Шаха Аббаса;

в) позволяет представить социальные, общественные задачи, а также обычаи, верования и неписаные нормы поведения;

г) хождение инкогнито является одним из обязательных элементов, сопровождающих образ Шаха Аббаса, и способствует выявлению человеческого облика шаха как царя и как личности.

ОСОБЕННОСТИ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ЛИТЕРАТУРЕ ПУТЕШЕСТВИЙ (НА ПРИМЕРЕ «ПУТЕШЕСТВИЯ В ЛЕВАНТ» ТУРНЕФОРА)

КАРАГЕЗЯН Г.
goharlevonovna@gmail.com

В 1700–1702 гг. известный французский путешественник, член Парижской академии наук, профессор ботаники Королевского сада медицинских растений в Париже Жозеф Питтон де Турнефор вместе с немецким ботаником Андреасом фон Гунделсхаймером и художником Клодом Обрие совершил путешествие в Грецию, Малую Азию, Персию, Грузию и Армению. Его рассказ о путешествии представлен в виде писем (22 письма), адресованных его заказчику, канцлеру Франции Луи Филиппу де Поншартрену. Армянская часть его «Путешествия в Левант» в основном отражена в письмах XVIII–XXII, правда, упоминания об армянах и описание географических и культурных реалий, связанных с армянским миром, можно встретить во многих отрывках его путевых записей, касающихся, в частности, Малой Азии.

Направляясь в Армению, Турнефор имел определенное представление о стране и населявшем его народе, которое сложилось у него на основе различных источников. Это сочинения авторов античности, путешественников, побывавших в армянских землях, и труды историков и географов. К произведениям предшественников и современников (Жану Шардену, Жаку Виллоту, Жан-Батисту Тавернье, Жану де Тевено, Филиппу Аврилю, Флорио д'Арменовилю и др.) он постоянно апеллирует в своей реляции и приводит цитаты из их произведений. Эти интертекстуальные вкрапления, «текст в тексте», в одном случае с прямым указанием на источник, в другом – без упоминания автора текста, – излюбленный прием многих авторов путевых записок. Собственный опыт наблюдения и общения дает возможность верифицировать материал, представленный предшественниками. Сказанное в наибольшей степени соответствует турнефоровскому художественному методу построения текста. Не надо забывать, что путешественники, побывав-

шие на Востоке до Турнефора, были в основном купцами и миссионерами. Как справедливо отметил В. Бартольд, начиная с XVII века *«мы видим первые примеры европейских путешествий на Восток исключительно с научной целью, независимо от каких бы то ни было политических, коммерческих или миссионерских задач. Первое из этих путешествий и есть именно путешествие Жозефа де Турнефора, профессора ботаники в Jardin des Plantes в Париже, в Малую Азию, Армению и Персию (1700–1702)»*[1].

Путешествие Турнефора в Левант в основном имело целью исследование естественнонаучных проблем, однако, будучи человеком широкого кругозора и пытливого ума, он не мог не коснуться вопросов, стоявших за пределами его научных интересов. В его травелоге читатель может найти ответы на многие вопросы, имеющие отношение к эпохе, территории, населяющим ее народам, статистическим данным относительно численности населения, памятникам архитектуры, обычаям, нравам, религиозным различиям, особенностям национального характера и т.д. Взгляд ученого, естественно, несколько отличен от взгляда купца или миссионера, поскольку все упирается в целеполагание: что ставится во главу угла, на чем делается акцент, какие цели преследует путешественник. Правда, диапазон интересов тех же купцов и миссионеров достаточно широк. Однако сквозь палитру сведений религиозного, торгово-экономического, политического характера вырисовывается главная для автора тема, выступающая в целом в качестве определяющей и характеризующей путешествие доминанты. Исследуя тексты путешественников, важно определить уровень их знаний, изучить тот информационный «багаж», с которым они направлялись на Восток. Мы ни в коей мере не хотим ставить под сомнение степень образованности купцов и миссионеров (более того, смеем заметить, что наивный и полный любопытства взгляд на чужеземный мир «непросвещенного» порой представляет не меньший, если не больший интерес, чем взгляд ученого). Вопрос не столько в эрудиции, сколько в умении обобщать, сравнивать, делать логические выводы.

Однако вернемся к Турнефору. Как было отмечено, его интересовали в первую очередь естественнонаучные проблемы, в частности, ботаника. При чтении его записей нередко создается впечатление, что мир растений для него важнее и милее, чем мир людей, но это не мешает ему выйти за рамки

---

[1] **Бартольд В.В.** История изучения Востока в Европе и России, изд. 2-е, Л., 1925, гл. IX, с. 117.

своих узконаучных интересов и коснуться многообразных вопросов восточной цивилизации. При этом он не столько описывает и констатирует увиденное и услышанное, сколько пытается сопоставить увиденное воочию со сведениями, приведенными в трудах предшественников, перепроверяет и уточняет эти данные, вносит коррективы в имеющийся по Востоку материал и, что немаловажно, как специалист по систематике растений систематизирует любую информацию, имеющую отношение к Востоку. Здесь и наиболее ярко проявляются его исследовательские способности и эрудиция. Да и сама композиция травелога говорит за себя. Путевые записи, имеющие отношение к армянским землям, подвластным туркам и персам (письма XVIII и XIX), сменяются подробным описанием нравов, религии, специфики национального характера армянского народа (письмо XX). Если путевые заметки основаны на реальных событиях, на его непосредственных наблюдениях и впечатлениях с привлечением материала из работ авторов предшествующих эпох (который, несомненно, был включен в текст впоследствии), то XX письмо – «Обычаи, религия и торговля у армян» – народоведческое исследование, написанное по прошествии времени на основе «переваренной» и освоенной информации. Письмо начинается следующими строками: *«По вечерам, во время пребывания в Эрзеруме, нами записывались сведения, полученные при общении с армянами, главным образом в монастыре, где мы жили; в дальнейшем наши ремарки вкупе с заметками, сделанными в других монастырях, а также в дороге, позволили мне на основе достаточно богатого материала адресовать Вам это письмо. Прошу Вас, милостивый государь*[2]*, принять плоды наших бесед»*[3](XX, 251)[4].

Материал, на основе которого был написан очерк, действительно очень богатый. К числу перечисленных Турнефором источников получения информации следует добавить и письменные, в частности, литературу путешествий. Турнефоровский взгляд на армянский мир, с одной стороны, яв-

[2] Письма адресованы канцлеру Франции Луи Филиппу де Поншартрену (1643–1727).

[3] Все переводы из оригинала выполнены автором статьи.

[4] Здесь и далее в скобках указаны страницы третьего тома Лионского издания 1717 года (Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roi par M.Pitton de Tournefort: contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs isles de l'archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Arménie,de la Géorgie, des frontières de Perse et de l'Asie Mineure .., t.3, Lyon, 1717).

ляется его личным, субъективным восприятием, с другой – отражением в какой-то степени суммарного, итогового образа страны и народа в ту эпоху. Причем умозаключения, к которым приходит путешественник в XX письме, зачастую подтверждаются приведенным в его путевых записях материалом.

В «Путешествии в Левант» автор соотносит современность и прошлое, сопоставляет свой, «европейский мир», с другим, «чужеземным». «Свое» пространство Турнефор отождествлял не только с Францией, но и с миром античной древности – колыбелью европейской цивилизации. Путешествие по Греции и островам архипелага для него представляет несравнимо больший интерес. Что же касается «чужого» мира, то он в глазах Турнефора неоднороден. Пересекая земли турецкой и персидской части Армении, а также персидской Грузии, он обнаруживает мир, в котором сосуществуют несколько миров. На исконно армянских землях властвовали турки и персы, на караванных путях разбойничали курды. Но несмотря на это в стране продолжали жить и трудиться армяне. Геокультурный ландшафт говорил сам за себя. Армянский след был повсюду. Географические реалии – названия населенных пунктов, их местоположение, природные условия и элементы рельефа несли на себе печать генетического прошлого Армении. Свидетелями армянского культурного наследия были монастыри, церкви, крепости, мосты, жилые постройки, могилы. Отличительными маркерами территории выступали также сакральные места: святые горы, долины, рощи, реки, источники. Между тем это традиционно армянское пространство стало чужой территорией. Новые хозяева этой территории пытались создать на ней «свой мир», стремились маркировать ее как свою и с помощью этого маркирования легитимировать своё присутствие на этом пространстве. Об этом, в первую очередь, свидетельствуют переименованные области, города, реки, горы. Не случайно Турнефор в своем историческом экскурсе зачастую упоминает первоначальные названия местностей и приводит двойные названия рек и гор. Освоение завоеванной территории сопровождалось внедрением нового порядка во все сферы жизни общества. Выражаясь словами Мирчи Элиаде, необходимо было заново «освятить» пространство (территория становится «своей» лишь после ее «сотворения» заново, т. е. освящения»)[5].

В пору совершенного Турнефором путешествия территория Армении в результате турецко-персидских войн была разделена между Сефевидской

[5] **Элиаде.** Священное и мирское, гл. 1, с. 28, https://www.litmir.co/br/?b=93096&p=1.

Персией и Османской Турцией (1639г.). На этом геополитическом пространстве сосуществовали различные культурные миры, так сказать «мир в мире», которые путешественнику предстояло понять и по возможности объективно отобразить. Турнефор не ставит перед собой задачу противопоставления этих миров, но и не проходит мимо их различий и существующих между ними противоречий. Этот способ выстраивания повествования в корне отличается от композиции сюжета в травелогах западноевропейских путешественников средневековья, главным идеологическим критерием которых является дихотомия «христианин – иноверец». «Свое – христианское» пространство – в их реляциях – это не только географическое, но и нравственное понятие. *«Нет земель лучших и столь прекраснейших, населенных столь честным людом, чем в нашем, христианском мире; у нас и пища приятнее и вкуснее, одежда добротнее, и нравы благороднее, и обычаи лучше.Превыше же всего наша вера»*[6]. Под этими словами французского путешественника XIV века Журдена де Северака могли бы подписаться многие западноевропейские путешественники средневековья. При этом в их травелогах понятие «свой–христианин» не является однородным: в него входит как свое, западноевропейское христианство, так и восточное христианство. Однако восточное христианство, в данном случае Армянская апостольская церковь, не представлено в них как оппозиция католичеству. Эта разновидность ими рассматривается как явление временное, преходящее; часть армян уже обращена в истинную веру, остальная часть будет обращена в скором будущем – таково убеждение миссионеров-путешественников. В настоящем же армяне-католики и армяне-схизматики объединены с западными христианами единой конфессиональной общностью «мы – христиане», а следовательно, «мы – союзники в борьбе с неверными», «мы – имеющие единую христианскую историю», «мы – призванные обратить в христианство идолопоклонников» и т.д.

Миновала эпоха крестовых походов, пала Киликийская Армения, Константинополь был взят турками. Османская империя на рубеже XVI–XVII вв. в результате завоевательных походов турецких султанов стала занимать огромную территорию в трех частях света – в Европе, Азии и Афри-

---

[6] **Журден де Северак**. Чудеса, описанные братом Журденом из ордена проповедников, уроженцем Северака и епископом города Колумба, что в Индии Наибольшей (в кн.: После Марко Поло, пер., введ. и примеч. Я. М.Света, М., 1968, с. 158).

ке. По мере роста могущества империи османов многие европейские правители стали проявлять все большую заинтересованность в дружественных отношениях с нею. Османская империя была вовлечена в сферу европейской внешней политики.

Что касается Франции, то она, некогда принимавшая столь активное участие в крестовых походах, заключила в 1535 году договор «о мире, дружбе и торговле» с Османской империей против христианской державы – Австрийской империи Габсбургов. С Францией Османская империя поддерживала дипломатические и экономические отношения. По сравнению с другими христианскими народами французы оказались в привилегированном положении в вопросе свободного доступа к портам Османской империи и торговли с Ближним Востоком. При Людовике XIV франко-турецкие отношения получили новый размах. Благодаря содействию османских властей французские купцы и миссионеры свободно пересекали восточные страны. Естественно, новый расклад сил на мировой арене требовал выстраивания новых отношений с Портой, изменения внешней политики. А для этого необходимо было располагать широкой информацией о стране и ее народе, которую следовало изучить и осмыслить.

Вернемся, однако, к нашему путешественнику. Возложенная на него миссия по сбору растений предусматривала также, как уже было отмечено, исследование территории и сбор разнообразной информации. И эта информация должна была быть по возможности объективной и достоверной. Именно критерия истинности и старался придерживаться Турнефор. При этом в «Путешествии в Левант», как впрочем и в записках путешественников этого периода, в отличие от путевых записей эпохи средневековья, антитеза «христианин – иноверец» выражена недостаточно четко: для них, скорее, приемлема дихотомия «принадлежащий к западному миру – не принадлежащий к западному миру». «Не Запад» репрезентируется по-разному. Он множественен. Турнефор дифференцирует пространство и населяющие его этносы. Это пространство являет собой географическую, историческую, политическую, экономическую реальность, которая делится на подпространства: географическое пространство – природный ландшафт и геополитическое пространство (историческая территория Армении, по Турнефору, с точки зрения пространства власти, делится на турецкую и персидскую). Вместе с тем эта территория представляет собой конфессиональное и этническое

пространство, в котором сосуществуют разные религии и этносы. Каждое из этих подпространств воспринимается и понимается по-своему. Самым опасным было курдское пространство. Курды контролировали дорогу и грабили проходившие мимо караваны (*«Расположенные лагерем у истоков Евфрата, они были в этих краях сущим бедствием для путешественников.... Они не признают даже турок и обдирают их, как и всех, при любом удобном случае. Они не подчиняются ни бейлербею, ни паше»)* (XVIII,119). Персидское и турецкое пространства оцениваются путешественником на основе фиксации тех или иных различий.

Путешествие Турнефора по армянской стране было начато с земель, подвластных туркам, включая Карс. Далее начинались земли, подчиненные персам, – Персидская Грузия и Персидская Армения. *«Жесткий нрав турок Карса», «недобрый взгляд, которым нас смеряли с головы до ног турки»*, контрастировали с приветливостью местных жителей. Кроме того, *«границу Грузии можно было беспрепятственно пересечь. И вообще, земли царя Персии можно было пройти без предъявления дозволения»* (XVIII, 156). Турецкая же сторона была полна опасностей и ловушек. Турнефора в Карсе приняли за шпиона князя Московского и отказались дать разрешение на выезд. Иностранцам здесь приходилось нелегко. Турнефор сетует по поводу жесткого обращения с чужестранцами, особенно с миссионерами. С последних даже срывали головные уборы, чтобы удостовериться в наличии тонзуры. Бедные *«апостольские люди вынуждены были пропускать свой караван... и дожидаться оптового армянского торговца или франка, надеясь, что они проявят милосердие и заплатят за них», «офицеры Карса доставляют иностранцам много неприятностей и выманивают у них все, что могут»* (XVIII, 112).

Обращаясь к анализу пространственной организации «Путешествия», следует также выделить городское пространство и дорожный ландшафт. Городское пространство – центр – периферия – четко сегментировано по национально-этническому, социальному и религиозному признаку. Периферия, как правило, заселена «иноверцами» – армянами, греками, евреями, сфера деятельности которых обычно ограничивалась ремеслом или торговлей, ибо они лишены были возможности сделать военную либо административную карьеру *(«турки презирают греков и заставляют их селиться на окраинах Синопа»* (XVII, 50); *«нас, нечестивых, поселили в окрестностях с*

греками» (XVII, 50); *«только мусульманам дозволено жить в городе [Пруса], предместье же.... населено евреями, армянами и греками»* (XXI, 342); *«в Скала Нова* (близ Смирны – К.Г.) *обитают турки и евреи, греки и армяне – в предместье»* (Amst.,XXII, 207); *«греки, в основном жестянщики, заселяют предместье Эрзерума»* (XXI,109) и т. д.. Освоенное пространство городов противостоит хаосу пути *(«в городах установлен порядок, здесь не услышишь разговора о ворах: они все за городом»)* (XVIII, 86). Путь их был труден и непредсказуем: границы групповой «курдской» территории, связанные с сезонной сменой пастбищ и представляющие угрозу для путешественников, равно как и пограничные турецкие посты таможенной стражи в сопредельных с Персией местностях, наличие бурных рек, которые приходилось переходить вброд, труднопроходимых горных мест, не говоря о сопряженном с риском восхождении на Арарат и т.д.

Турнефор подмечает то, что ускользает от взора местного жителя. Он присматривается к пространству, вживается в него. К взгляду человека извне присовокупляется взгляд исследователя, знатока ландшафта страны.

Что касается армянского пространства (а оно может быть большим, охватывать ряд областей, сел, предместий, но может также сужаться до каравана или границ одной церкви), то оно предстает перед нами безопасным и предсказуемым. Так, Турнефора и его спутников тепло принимали священнослужители. Здесь, в церквах, путешественники находили кров и душевное тепло. Общение с армянами каравана (*«наши армяне»,* – так называет их Турнефор), отдельные встречи с армянами (встреча с армянскими купцами у английского консула Prescot, с армянами, выплачивающими за франков таможенные пошлины, с епископом Красного монастыря, *«походившим на нас своей учтивостью»* и предотвратившим в результате переговоров с курдами разбойничье нападение на Турнефора и его попутчиков, с идущими навстречу каравану армянами, несущими еду и питье не только своим соотечественникам, но и им, французам, и т.д.) – таков далеко не полный спектр общения путешественника с армянами. *«Нет ничего более поучительного,* – пишет Турнефор в XX письме, – *чем видеть, с каким милосердием в караванах они приходят не только на помощь друг другу, но и людям другой национальности. Эти добрые люди своим поведением почти не причиняют беспокойства, они избегают слишком чванливых иностранцев, к миролюбивым же относятся с уважением; они с готовностью поселяют их у себя и с*

радостью их потчуют. Когда мы облегчали страдания кому-то из их больных,нас начинал благодарить весь караван. Когда им сообщают о приближении каравана, они в течение двух-трех дней идут навстречу своим собратьям, неся им освежающие напитки, а также хорошее вино: они не только угощают им франков, но и учтиво предлагают выпить за их здоровье» (XX, p. 253).

Мы коснулись одной из интересных тем, затронутых Турнефором, – темы этнического образа, который напрямую связан с образом страны. Какие они, армяне, глазами французского путешественника ? Турнефор в своем травелоге специально не останавливается на характеристике той или иной нации. Он касается национального характера и склада мышления лишь попутно, в связи с теми или иными эпизодами, имевшими место во время путешествия или в результате непосредственного контакта с представителями различных наций и исповеданий. В одном случае национальный характер вырисовывается через фиксацию и сравнение различий, проводимых самим автором, в другом же автор предоставляет читателю возможность самому домыслить и сконструировать образ. Фиксируя отличительные признаки этнического образа, он прибегает к сравнению различных этносов, их поведенческих особенностей в той или иной ситуации. Сопоставительной и оценочно-описательной характеристикой армян и грузин, армян и греков, армян и турок, греков и турок, армян и евреев, турок и персов, не говоря уже о сравнении людей разных конфессий, он занимается на протяжении всего путешествия.

Турнефор советует передвигаться караванами, состоящими предпочтительно из французов и турок – людей, способных оказать сопротивление, в отличие от греков и армян, которые «*не любят противоборствовать; их часто вынуждают, как поговаривают в стране, платить за кровь не убитого ими разбойника*» (XVIII, 86–87). Вопроса о *«несклонности [армян] к сопротивлению»* он касается во время путешествия по Грузии. Описывая армян, живущих в Грузии, путешественник, естественно, передает информацию, полученную на месте. Это, скорее, взгляд изнутри, чем извне. *«Шах Персии признает патриарха Грузии, не требуя ни подарков, ни денег. Что касается патриарха армян... то он, чтобы получить признание, расходует более 20000 экю, не считая свечей, которые поставляет для шахского дворца...»* (XVIII, 172–173).

А между тем грузины, имеющие, как пишет Турнефор, *«склонность менять хозяев»*, лавируют между турками и персами. Последние, дабы сохранить статус-кво, *«вынуждены больше расходовать, чем получать доход»*. Что же касается грузинского царя Ираклия[7], то будучи человеком православного вероисповедания, он вынужден был сделать обрезание, ибо шах Персии назначал правителем страны лишь магометанина. *«Сказывают*, – сокрушается Турнефор, – *что этот несчастный исповедовал две религии; шел в мечеть, а возвращался с мессы из церкви капуцинов, где пил за здравие Его Святейшества»* (XVIII, 163–164).

Что больше всего удивило Турнефора в грузинах, так это то, что они отказывались продавать им продукты питания, а предлагали обменивать их на всякие безделушки. Турнефора поразило и то, с каким почтением в Грузии относились к палачам. В Грузии *«хвастаются предками-палачами, здесь основываются на принципе, что нет ничего лучше, чем творить правосудие»* (XVIII, 165).

Турнефор порицает грузин за пристрастие к алкоголю. *«Грузины – большие пьяницы... Безмерное пьянство привело к порче здоровой крови, ибо ничто так не может споспешествовать рождению здорового потомства, как упорядоченный образ жизни...»* (XVIII,167). Путешественник сокрушается по поводу тотального «*пьянства, царящего среди христиан Тбилиси, которые христиане лишь по названию; впрочем, и магометане, и евреи не очень-то живут по правилам. Вино – источник всех беспорядков»* (XVIII,167). Далее, по поводу пристрастия грузин к вину, он приводит точку зрению Шардена, утверждающего, что в мире *«мало стран, где пьют столько вина, сколько в Грузии»*. А в этой связи вот что он пишет в XX письме об армянах: «*Обычно армян не упрекают за пристрастие к вину, мы не замечали, чтобы они им злоупотребляли: наоборот, надо признать, что из всех путешественников армяне наиболее воздержанные в пище и выпивке»* (XX, 256). Сказанное, безусловно, основывается на личном опыте общения с путешествующими в караване армянами. О традиции употребления вина армянами говорит и Флорио д' Арменовиль в книге «Нынешнее положение Армении...», опубликованной за пять лет до путешествия Турнефора: *«...несмотря на то, что они пьют много, они лишь в редких случаях теряют*

[7] Речь идет об Ираклии I (1637 или 1642 – 1709). Сменив вероисповедание, Ираклий принял имя Назарали-Хан.

рассудок, и их пьянство не имеет тех печальных последствий, которые в результате этого постыдного беспутства испытывают [на себе] другие народы»[8].

Касаясь отличительных особенностей характера греков, он отмечает, что они «*самые дружественные в мире люди*» и вдобавок ко всем другим качествам – «*беспощадные говоруны*» (Amst. XIV, 55). Посетив армянский монастырь в Бджни, он приходит к выводу, что *«добросердечные монахи были учтивы, но не проявили того благоволения, с которым к нам отнеслись греческие монахи. Армяне более степенны»* (XIX,186). Немногословность и сдержанность армян отмечают многие путешественники.*«Они говорят мало, много спрашивают советов,* – отмечает д' Арменовиль, – *среди них почти не услышишь брани и [не увидишь] неистовых вспышек гнева. Они тотчас теряют уважение к человеку, если замечают, что он подвержен вспыльчивости и приступам ярости»*[9].

А вот как характеризует турок, греков и армян, на основе внешнего облика, французский путешественник и художник XVIII века Антуан-Лорен Кастеллан: «*Турок выделяется среди прочих высокомерием, степенным голосом и поступью. Грека можно узнать по живости манер и движений, по певучести голоса, армянина же – по тихости нрава, терпеливости и вдумчивости*»[10].

Описывая Эчмиадзинский собор, Турнефор отмечает богатство его убранства, что, по его разумению, объяснимо, поскольку *«армянские торговцы, получающие большой доход от торговли в Европе, одаривают церкви богатыми подарками. Удивительно, что персы не противятся подобной роскоши, в то время как турки, наоборот, не позволяют грекам иметь в их церквах даже серебряную лампаду»* (Amst, XIV,55). В другом отрывке «Путешествия...» читаем: *«Нищета греков обнаруживается в самом что ни на есть для них святом: им едва хватает на две свечки, чтоб заказать мессу. У армян же, наоборот, можно увидеть великолепное освещение с большими факелами; их пение также более приятно, симфония же колокольчиков,*

---

[8] Fleuriau d'Armenonville, Thomas Charles, Estat présent de l'Arménie, tant pour le temporel que pour le spirituel. Avec une Description du pays et des moeurs de ceux qui l'habitent, P., 1694, p. 7.

[9] Там же.

[10] **Castellan A.L.,** Lettres sur l'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux Lettres sur la Morée, première partie, P., 1811, p. 54.

привязанных к инструменту[11]*, вдохновляет на нечто такое, что смягчает сердца; и эта симфония звучит и при чтении Евангелия...*» (XX, 279).

Касаясь вероисповедания армян и греков, он затрагивает тему их нетерпимости друг к другу, уходящую корнями в постановления Халкидонского Собора: *«Непримиримая вражда между армянами и греками берет начало именно с этого собора; и неприязнь эта настолько велика, что стоит греку переступить порог армянской церкви или, наоборот, армянину войти в греческую, и те и другие считают ее оскверненной и освящают ее заново»* (XX, *261).*

Небезынтересно отметить, что спустя десятилетие к сравнению армян и греков обратится и Иммануил Кант: *«У армян господствует какой-то торговый дух особого рода, а именно: они занимаются обменом, путешествуя пешком от границ Китая до мыса Корсо на Гвинейском берегу; это указывает на особое происхождение этого разумного и трудолюбивого народа, который по направлению от северо-востока к юго-западу проходит почти весь Старый Свет и умеет найти радушный прием у всех народов, у которых они бывают; это доказывает превосходство их характера (первоначального формирования которого мы уже не в состоянии исследовать) перед легкомысленным и пресмыкающимся характером теперешних греков»*[12].

А вот строки, с которых начинается XX письмо Турнефора; *«Армяне лучшие в мире люди, честные, вежливые, полные здравого рассудка и целомудрия... Они не только хозяева левантской торговли, но принимают также участие [в торговле] наиболее крупных городов Европы... Из земледельцев, коими являлись армяне, он [Шах Аббас] сделал торговцев, и эти торговцы стали самыми известными коммерсантами земли»* (XX, 251).

В свете сказанного заслуживает внимания близкий по смыслу отрывок из книги «Нынешнее положение Армении...» д'Арменовиля: *«В мире мало наций, которые бы обладали более высокими качествами, чем армянская нация. Везде отмечают, что армяне обладают здравым смыслом и мудростью. Они очень искусны в ведении дел. Это именно они заправляют торговлей на Востоке и способствуют ее развитию во многих крупных городах Европы. Хоть и кажется, что они обладают холодным и мягким темпера-*

[11] Речь идет об армянском музыкальном инструменте кшоц (арм. քշոց).

[12] **Кант И.** Сочинения в шести томах, т. 6, М., 1966, с. 572–573.

ментом, однако они неутомимы. Им не стоит никакого труда добираться из глубин Индии до Англии и Голландии. Это преимущественно из них состоят караваны, перемещающиеся по Востоку и идущие в Смирну и Алеппо... Во время этих трудных и длительных путешествий они ведут строгую, воздержанную жизнь, четко соблюдая все предписанные посты; одним словом, большая часть года проходит в путешествиях и в постах»[13].

Даже при поверхностном взгляде на тексты Турнефора и Флорио д'Арменовиля нельзя не заметить их сходство, единообразие характеристик. Последнее дает основание предположить, что Турнефор имел под рукой книгу д'Арменовиля. Возможно, подобный взгляд на армянскую нацию являет собой обобщенное восприятие европейцами национального характера армян той эпохи.

Французский историк и картограф Никола Сансон (1600–1667), сравнивая грузин, курдов, туркоманов и армян, особо подчеркивает трудолюбие, учтивость и тягу к торговле последних[14].

Турнефор в свою очередь особо отмечает трудолюбие, бережливость, коммуникабельность армян, их воздержанность, скромность, хозяйственность, чистосердечность (*«из всех путешественников армяне наиболее воздержанные в пище и питье, наиболее экономные и наименее кичливые»* (XX, 256)).

Турнефор не столь откровенен относительно отсутствия в турках созидательного начала. Тем не менее он отмечает, что другие народы, будь на месте турок, *«отремонтировали бы порты, построили бы плотины и пристроили бы амбары; однако они не имеют к этому склонности... турки все разрушили своей небрежностью»* (XVI, 4). Говоря о сложностях перехода через Евфрат, Турнефор сожалеет, что не был налажен речной путь сообщения между Эрзерумом и Алеппо, который *«был бы более коротким и безопасным»*, чем сухопутный. А объясняет он это тем, что *«турки оставляют мир таким, какой он есть»* (XVIII, 114).

Три века назад соотечественник Турнефора, Журден де Северак, говоря о стране турок, отметил, что *«земля же эта очень плодородна, но не обработана, ибо турки о ней не заботятся»*[15]. Как бы в продолжение севераков-

---

13 **Fleuriau d'Armenonville T.C.,** Estat présent de l'Arménie..., p. 6.

14 **Sanson N.,** L'Asie, en plusieurs cartes nouvelles et exactes. P., 1658, p. 17.

15 **Журден де Северак**. Чудеса, описанные братом Журденом, с. 160.

ских суждений Турнефор пишет, что *«вся их [турок] жизнь проходит в праздности: есть рис, пить воду, курить, употреблять кофе. Такова жизнь мусульман»* (Amst., I, 7)[16].

В своих характеристиках Турнефор приходит к выводу, что *«во всех действиях турок господствует единообразие. Они никогда не меняют свой образ жизни»* (Amst., XIV, 55). Это единообразие царит во всем, включая музыку. На вопрос бейлербея Кёпрюлю – как он находит турецкую музыку, Турнефор ответил, что она однообразна, на что турок сказал: *«красота в единообразии»* (XVIII, 89).

Представления Турнефора об отношении турок к труду резко контрастируют с его мнением об армянах, которые *«независимо от того, на кого они работают, на себя или на торговцев Джуги, в путешествиях неутомимы и презирают суровость погоды. Мы видели сколько угодно [таких армян]. Даже самые имущие переходили вброд реки, по горло в воде, чтобы вывести обессиленных лошадей и спасти свои тюки шелка, или же тюки друзей, ибо извозчикам-туркам дела нет до перевозимых товаров»* (XX, 255).

Историк европейской литературы и искусства И. Тэн в работе «Об идеале в искусстве», касаясь вопроса наличия устойчивого ядра в национальном характере, апеллирует к идее «геологического строения» национального характера, заключающейся в том, что стойкость характера народа зависит от глубины залегания пластов, которые он сравнивает с породами в геологии: известняком, мрамором, сланцем, а в глубине – «первобытный гранит, основа всего основного»[17].

Согласно турнефоровскому «взгляду со стороны», «основой всего основного» в характере армян является природное трудолюбие и стойкость. Возможно, эти характерологические доминанты, пассионарность по Л. Гумилеву, были своего рода реакцией на геополитический вызов.

Удивительно, что несмотря на жесткие условия, в которые их поставила жизнь, армянам удалось сохранить доброту, отзывчивость, добросердечность. Миссионер-иезуит Монье, посетивший Армению в 1690 году, в своем «Сборнике путешествий» особо отмечает такие качества армян, как *«здравый рассудок, мудрость, способность к торговле, непрерывное и неутоми-*

---

[16] Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roi par M. Pitton de Tournefort t. II, Amsterdam, 1718.

[17] **Тэн И.** Философия искусства, М., 1996, с. 278.

мое усердие в труде, к которому они питают склонность, естественную доброту, идущую изнутри»[18]. Соотечественник и современник Турнефора Жак Виллот, воздавая хвалу душевным качествам армян, приводит цитату из «Моралий на Иову» Григория Двоеслова (кн. 1, стих 1):*«он удостоился похвалы за то, что был добрым среди злых. Ибо не так достойно высоких похвал быть добрым среди праведников, как быть добрым среди нечестивых»*[19]. *«Армяне,* – продолжает Виллот, – *несмотря на гонения, потери, темницы и оковы, всегда были тверды в христианской и даже в католической вере. Кровь многочисленных мучеников, пролитая по всей Армении за преданность и любовь к Иисусу Христу, требовала отмщения и наделила этот народ непоколебимой убежденностью в истинности веры своих отцов»*[20].

Непоколебимости армян в отстаивании своей веры, вопреки гонениям со стороны магометан, Тавернье посвящает целую главу(«Exemples de la fermeté des Arméniens à soutenir leur Religion contre les persecutions des Mahométans»)[21].

Каково же отношение Турнефора к вероисповеданию армян ? В этом вопросе позиция его неоднозначна: он реализует важнейшую жанровую оппозицию путевых записок – «свой – чужой», которая находит отражение в двух ипостасях. С одной стороны, автор включает Армению в христианский мир[22], с другой – противопоставляет «свой христианский римско-католический мир» «христианскому не католическому». Таким образом, традиционная для жанра путешествий антитеза получает новый оттенок: *«что касается религии армян,* – читаем в XX письме, – *все знают, что армяне суть христиане, они были бы прекрасными христианами, если бы не схизма, которая отделяет их от нас. Их обвиняют в евтихианстве, т.е. в признании одной божественной природы Христа, скорее двух природ в одном лице»* (XX, 259*)*. Армянскую апостольскую церковь Турнефор относит к разряду нека-

---

[18] **Monier L.,** Recueil de voyages au nord, Amsterdam, t. 6, 1729, p. 20.

[19] **Villotte,** Voyage d'un missionnaire de la compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie en en Barbarie, P., 1730, p.533.

[20] Там же.

[21] Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier..., P., 1676, livre IV, ch. XIV, 457.

[22] Он констатирует, что армяне уже при *«Диоклетиане были христианами. Максимиан подверг христиан жестоким гонениям, однако армяне взяли в руки оружие, дабы защитить свою веру; и это была, как говорит Евсевий, первая за веру война»* (XX, 265).

толических христианских церквей, которая отвергает IV Вселенский Собор, а вместе с ним и все последующие Вселенские Соборы. Так называемые «заблуждения» Армянской церкви вызывают у автора «Путешествия в Левант» сожаление и досаду. *«Какая жалость,* – сокрушается он, – *что армяне не могут выйти из состояния заблуждения, поскольку у них добрый нрав, и они склонны к благочестию»* (XX, *279).*

Вместе с тем он проявляет «творческий подход» в осмыслении традиционного отношения к схизматикам (монофизитам): *«Когда вникают в их вероучение, то обнаруживают положения схизмы, принадлежащие лишь отчасти армянской церкви; так например, неверно считать, что они трижды в году предают анафеме Латинскую Церковь; добрые люди так и не думают, да и богослужебные книги не содержат подобных положений, хотя близко к правде и то, что некоторые неистовые епископы и вардапеты (архимандриты), выступающие против Латинской Церкви, совершали и совершают его [обряд предания анафеме] по сей день, так как в плохо управляемой церкви всякий действует, как разумеет» (XX,* 261). И поскольку все усердия миссионеров по обращению армян в истинную веру оказались безуспешными (*«миссионеры восхищают своими знаниями, усердием и великодушием, однако схизматики разрушают своими деньгами все то основательное, в чем эти апостольские люди увещевают»)* (XX, 278), и *«армян-схизматиков несказанно больше, чем армян католиков»*, и они *«питают к латинянам непримиримую вражду»*, то, Турнефор приходит в заключению, что *«примирение религий – чудо, которое господь содеет, когда рассудит за благо, и что только небеса могут помочь в деле обращения схизматиков»* (XIX,190). В этом вопросе с ним солидарны многие путешественники. Так, Шарден, столкнувшись на протяжении своего путешествия по Востоку с непоколебимостью армян в своей вере, приходит к заключению, что *«это удивительно и, если хотите, непостижимо: несмотря на то, что они [армяне] на протяжении почти одиннадцати веков находятся под мусульманским владычеством..., тем не менее они крепки в своей вере; они ее поддерживают и не хотят принять другую веру, удерживаясь равно как против посягательств мусульман – их властителей, так и против миссионеров римской церкви»*[23]. Шарден констатирует, что, как правило, попытки приобще-

---

[23] **Chardin J.,** Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux d'Orient, vol. 2, P., 1811, p. 184–185.

ния армян к римской церкви терпят неудачу: *«по возвращении из Европы армяне становились гораздо больше армянами и начинали проклинать папу римского Льва, который, как они полагали, повинен, как и его преемники, в расколе церквей Запада и Востока, и продолжали гнушаться положений католической церкви, противных их учению»*[24].

Из сказанного можно заключить, что отношение армян и европейцев друг к другу двойственное. С одной стороны, наблюдается их притяжение друг к другу, ибо они принадлежат к единому христианскому миру, с другой – отталкивание в силу того, что они относятся к разным ветвям христианства в результате «Великого раскола» между Восточной и Западной церквами (XIX, 190).

В то же время, если Запад традиционно отождествляется с цивилизацией, то Восток – с непросвещенностью. И поскольку Армения географически воспринималась как восточная страна, то на нее частично распространялись сложившиеся в общественном сознании европейцев традиционные представления о Востоке. Однако в данном случае уместно говорить о некоторой несхожести армянских обычаев, а также церковных таинств, обрядов и праздников с европейскими как о культурной неоднородности.

Что подразумевается под инакостью армян ? В первую очередь, это непросвещенность народа, включая духовенство: «*в их проповедях приводятся плохо изложенные и пересказанные притчи, невразумительные и неразъяснимые отрывки из Писания, и какие-то, неясно, правдивые или вымышленные истории»;* у них существуют странные и неприемлемые обряды и традиции, в том числе и церковные, к примеру, жесткие посты или жертвоприношение животных; *«их детей сговаривают вскоре после рождения»*, *«женщины и мужчины празднуют порознь»* и т.д..

Осознание превосходства европейских народов и западноевропейской цивилизации над другими народами и цивилизациями имплицитно присутствует в интерпретации восточного и, в частности, «армянского мира». Турнефор подчеркивает цивилизационную роль «рационального и развитого» Запада: *«церкви их, с тех пор как они увидели наши, отличаются чистотой»; «они [миссионеры] очистили их богословские книги от заблуждений, которые нас со схизматиками разделяют»; «они наставляют желающих, крестят, возвращают в стадо заблудших овец, открывают врата рая для*

[24] Там же, t. II, p.185.

избранных» и т. д. (XX, 278). Превосходство «западного» над «незападным» – этот взгляд с высоты европейского величия прослеживается в оценке всего: религии, одежды, быта, пищи, включая особенности национального характера и склада мышления, а также характеристики отдельных личностей.

Что касается армян - католиков (*«армянские монахи, как правило, схизматики или католики. Схизматики придерживаются правил Св.Василия, католики же – Св. Доминика»* (XX, 271)), то к ним у Турнефора особое отношение: в данном случае «чужие» воспринимаются как «свои» и включаются в понятие «мы». *«Около 1320 года,* – пишет Турнефор, – *представитель доминиканского ордена, отец Варфоломей, в пору правления папы Иоанна XXII, обратил в католическую веру многих армян, и этот великий миссионер учредил множество монастырей своего ордена; некоторые все еще находятся в области Нахичевана, между Тебризом и Ереваном... С целью воспитания достойных людей в Рим время от времени посылаются молодые люди для приобщения к науке и воспитания в духе ордена Св. Доминика. Каждый монастырь находится в пригороде, и в этой части города насчитывают приблизительно 6 тысяч католиков. Эта небольшая паства живет праведно... она достаточно образована и нет на всем Востоке лучше христиан, чем они»* (XX, 271–272).

Репрезентируемый Турнефором национальный образ армянина, безусловно, субъективен: у него свое собственное «прочтение» и толкование образа, однако в то же время это продукт коллективного, европейского восприятия. Оценка Турнефором национального характера на основе наблюдений и контактов в какой-то степени является типичной для литературы путешествий той эпохи. Турнефор отчасти исходил из уже существующих о народах, в частности, об армянах, представлений – коллективных гетеростереотипов, транслируемых литературой путешествий. Почти все без исключения путешественники интересовались особенностями национального характера народов, с которыми им предстояло столкнуться на Востоке. Однако следует дифференцировать их цели в постижении национальной специфики. Купцу-путешественнику нужно было знать, с кем он будет заключать торговую сделку, насколько народ честен и надежен. Миссионера в первую очередь интересовало, насколько народ силен и несгибаем в своей вере и предан своей национальной церкви и, в связи с этим, насколько реальна возможность изменения его религиозной ориентации – обращения в католичество. Что же касается Турнефора – ученого-систематика, то он, основы-

ваясь на фактах, проявляет системный подход в изучении и отображении национальных типов, говоря языком ботаников (каковым являлся Турнефор) – видов, с установлением их сходства и различий. Опираясь на общие принципы типологии, он пытается выделить устойчивые характеристики различных этносов. И, как это характерно для литературы путешествий рассматриваемого периода, предоставляющей богатый материал по формированию представлений о восточных народах, наблюдения путешественника обобщаются в качестве типичного для данной культуры явления.

MANIFESTATIONS OF THE ARMENIAN NATIONAL CHARACTER IN TRAVEL LITERATURE AS EXEMPLIFIED BY "A VOYAGE INTO THE LEVANT" BY JOSEPH DE PITTON TOURNEFORT

KARAGEZYAN G.

Summary

A well-known French traveler, Member of the Paris Academy of Sciences, professor of botany at the Royal Garden of Medical Plants in Paris, Joseph Pitton de Tournefort made a journey to Greece, Asia, Persia, Georgia and Armenia in 1700–1702. His account of the journey ("Relation d'un voyage du Levant") was presented in the form of letters (22 letters, addressed to his client, Louis Philipp de Pontchartrain, the Chancellor of France. The Armenian part of his "*Relation d'un voyage du Levant*" is mainly contained in letters 18 to 22, however the mentions of the Armenians and representation of Armenian-related geographic and cultural realities can be encountered along his whole itinerary in Asia Minor.

The trip to Levant by Tournefort was mainly aimed at investigating problems of natural science. However, being a man of broad outlook and inquisitive mind he could not skip questions beyond the scope of his scientific interests. Proceeding from the principles of general typology, he attempts to identify different ethnic formations describing their characteristic features. Appropriate to the travell literature of the period, massive data on the Eastern nations, the Armenians in particular are referred to, and the description of a single case as typical of a given culture is presented.

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (ԸՍՏ ՏՈՒՐՆԵՖՈՐԻ «ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԼԵՎԱՆՏ» ԳՐՔԻ)

ԿԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ, բուսաբանության պրոֆեսոր, Փարիզի գիտությունների ակադեմիայի անդամ Ժոզեֆ Պիտոն դե Տուրնեֆորը 1700–1702 թթ. ճանապարհորդել է Հունաստանով, Փոքր Ասիայով, Պարսկաստանով, Վրաստանով և Հայաստանով: Ուղեգրության նկարագրությունը («Ճանապարհորդություն դեպի Լևանտ») նա ներկայացրել է Ֆրանսիայի կանցլեր Լուի Ֆիլիպ դե Պոնշարտրենին ուղղված նամակների տեսքով (22 նամակ): «Ճանապարհորդության» հայկական հատվածը հիմնականում ընդգրկված է 18-ից 22-րդ նամակներում, թեև հայկական աշխարհի հետ կապված աշխարհագրական և մշակութային իրականության արտացոլումը կարելի է գտնել Փոքր Ասիայով նրա անցած երկար ճանապարհի նկարագրության տարբեր հատվածներում: Տուրնեֆորի շրջագայությունը Լևանտում նպատակ ուներ հիմնականում հետազոտելու բնագիտական խնդիրներ: Սակայն լինելով լայնահայաց և պրպտուն մտքի տեր մարդ, նա չէր կարող չանդրադառնալ նաև այլ խնդիրների: Հիմնվելով տիպաբանության սկզբունքների վրա, նա փորձում էր առանձնացնել ազգերի կայուն բնութագրերը: Եվ, ինչպես բնորոշ է այդ ժամանակաշրջանի ուղեգրական գրականությանը, դիտարկվող եզակի դեպքը ներկայացնում է, որպես տվյալ մշակույթի համար տիպական երևույթ:

ՓԱԽՈՒՍՏԸ ԵԳԻՊՏՈՍ. ՀԻՍՈՒՍԻ ՀՐԱՇԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ «ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆՈՒՄ»

ՄԱՄՅԱՆ Մ.
marimamyan87@gmail.com

Հիսուսի կյանքը պատկերող բազմաթիվ գեղարվեստական, գիտահանրամատչելի և այլ բնույթի ֆիլմերն ու գրքերն, անշուշտ, ստեղծվել և ստեղծվում են հիմնականում նորկտակարանային տեղեկությունների հիման վրա: Այնուամենայնիվ, վերջիններս չեն տալիս Հիսուսի կյանքի մանրամասները, և այստեղ է, որ օգնության են գալիս պարականոն գրվածքները, որոնք թեև հիմնականում մտացածին են, այնուհանդերձ, պարականոնների միջոցով է հնարավոր է դառնում փոքրիշատե պատկերացում կազմել Հիսուսի կյանքի, հատկապես՝ մանկության տարիների մասին: Պարականոնները գրավոր աղբյուրների և ժողովրդի մեջ տարածված ավանդությունների հիման վրա ներկայացնում են Հիսուսի կյանքի պատմությունը՝ ծննդից մինչև հարություն, մի ամբողջ շղթա, որ ամեն մի քրիստոնյա ժողովուրդ ներկայացրել է յուրովի:

Այս առումով Հիսուսի և նրա ծնողների՝ Եգիպտոս փախուստի մասին Մատթեոս ավետարանչի հպանցիկ ակնարկը (Բ, 13–15) ևս բացառություն չէ և պատկանում է սուրբգրային դրվագների այն շարքին, որոնք ընդարձակվել ու հարստացել են պարականոնների և առաջին հերթին՝ այսպես կոչված, *մանկության* ավետարանների շնորհիվ[1]: Այս գրվածքների շարքին է

[1] Այս գրվածքների շարքին են պատկանում *Հակոբոսի նախաավետարանը* (հայերեն թարգմանությունների համար տե՛ս *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց,* կազմ. **Տայեցի Ե**., *Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Բ,* Վենետիկ, 1898, էջ 237–264, (այսուհետ՝ *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց:* Հայերեն Նախաավետարանն իր հերթին թարգմանվել է լատիներեն, տե՛ս **Stricker de E**., *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques. Recherches sur le papyrus Bodmer 5,* latin trans. par ***Quecke H***., Bruxelles, 1961, pp. 441–473, և անգլերեն՝ տե՛ս **Terian A**., *The Armenian Gospel of the Infancy, with Three Early Versions of the Protevangelium of James*, Oxford, 2008, pp. 150–170), *Թովմայի* (լատիներեն և հունարեն Ա և Բ տարբերակները տե՛ս **Tischendorf**

դասվում նաև հայկական *Մանկութեան աւետարանը*, որ, թեև հայկական ծագում չունի և հավանաբար թարգմանվել է ասորերեն բնագրից[2], այնուհանդերձ, հայ հեղինակներն այստեղ բազմաթիվ հավելումներ են արել։ Ուստի և պատահական չէ, որ հայկական պարականոնը յուրովի է ներկայացնում սուրբ ընտանիքի՝ Եգիպտոսում, նրա սահմանակից երկրներում և ապա նաև՝ իրենց հայրենի երկրում անցկացրած տարիները և այս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերը։ Ընդ որում՝ այս պատմությունը ներկայացնելիս հայերեն պարականոնը *մանկության* մյուս ավետարանների շարքում աչքի է ընկնում իր հագեցվածությամբ՝ ինչպես սուրբ ընտանիքի անցած ուղու, այնպես էլ մանուկ Հիսուսի կատարած հրաշագործությունների մանրամասն նկարագրությամբ։

Հայկական *Մանկութեան աւետարանը*, թեև որոշակի համանմանություններ ունի նաև մեզ հասած *մանկության* մյուս ավետարանների հետ, այնուամենայնիվ, դրանց միջև առկա տարբերություններն այնքան ակնառու են, որ երբեմն համեմատության եզրեր գտնելը շատ ավելի դժվար է։ Հայկա-

---

C., *Evangelia Apocrypha, adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus,* Lipsiae, 1874, pp. 140–163; 164–180), *կեղծ-Մատթեոսի* (նույն տեղում, էջ 51–112), *Մարիամի ծննդյան* (նույն տեղում, էջ 113–121), *արաբական* (տե՛ս **Peeters P**., *Evangiles apocryphes*, vol. II. Paris, 1914, pp. 1–65), *ասորական* (տե՛ս **Budge W**., *The History of the Blessed Virgin Mary and the History of the Likeness of Christ, which the Jews of Tiberias made a mock at*, London, 1899), ինչպես նաև՝ հայկական (տե՛ս պարականոնի Ա և Բ տարբերակները, *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց,* էջ 1–237: Տե՛ս նաև նույնի անգլերեն՝ **Terian A**., *The Armenian Gospel of the Infancy, with Three Early Versions of the Protevangelium of James*, pp. 1–150 և ֆրանսերեն՝ **Peeters P**., *Evangiles apocryphes*, pp. 69–286, թարգմանությունները) մանկության ավետարանները:

Սուրբ ընտանիքի՝ Եգիպտոսում անցկացրած տարիների մասին, թեև պարականոն ավետարաններից էականորեն տարբերվող, սակայն հարուստ տեղեկություն է հաղորդում նաև Թեոփիլոս Ալեքսանդրացուն (385–412 թթ.) վերագրվող *Տեսիլը*, որը, հեղինակի պնդմամբ, շարադրվել է իրեն հայտնված կույս Մարիամի անմիջական վկայությունների հիման վրա, տե՛ս **Suciu A**., “Me, This Wretched Sinner”: A Coptic Fragment from the Vision of Theophilus Concerning the Flight of the Holy Family to Egypt”, *Vigiliae Christianae* № 67 (2013), pp. 436–450:

[2] Նշենք, որ հայերեն թարգմանության համար աղբյուր հանդիսացած ասորերեն բնագիրն այժմ կորած է համարվում, իսկ մեզ հասած ասորական տարբերակը հայկականից (գուցե նաև նախազաղափարից) բովանդակային առումով շատ է տարբերվում և գրեթե ընդհանրություններ չունի վերջինիս հետ: Հայկական *Մանկութեան աւետարանի* ծագման և զարգացման մասին տե՛ս մեր նախորդ հոդվածում, **Մամյան Մ**., Գիր Տղայութեան աւետարանը, *ԲՄ* № 22, Ե., 2015, էջ 334–349:

կան պարականոնի առանձնահատկությունների շարքում նախևառաջ հարկ է նշել այն, որ ի տարբերություն նույնանման գրվածքների, որտեղ սուրբ ընտանիքը Բեթղեհեմից անմիջապես հետո հայտնվում է Եգիպտոսում,[3] հայ հեղինակները[4] գիտակցել են, որ Եգիպտոս հասնելու համար Հիսուսն իր ծնողների հետ պետք է անցներ սահմանակից մի շարք այլ վայրերով, ուստի, սուրբ ընտանիքի ճանապարհորդության համար նրանք գծել են որոշակի ուղի՝ ամենայն հետևողականությամբ նշելով ոչ միայն դեպի Եգիպտոս, այլ նաև՝ տունդարձի ճանապարհին նրանց անցնելիք քաղաքները.

> «Յարուցեալ Յովսէփ վաղվաղակի՝ առ զմանուկն և զմայր իւր և գնաց փախստական յԱսկաղոն, որ անուանեալ կոչի Յասխալոն… անտի ի Քեբրոն… անտի՝ յԵգիպտոս… եկին հասանել յերկիրն Մովաբու յանդիման Մամբրեի… և հասեալ նոցա յԱրաբացւոց քաղաք մի՝ որ անուանեալ կոչի Մալլա Քպիր Մտին… և եկին յերկիրն Ասորւոց ի քաղաք մի, որ որոյ անունն էր Ծահապրաւ… և գնացեալ յերկիրն Քանանու ի քաղաք մի, որոյ անունն էր Մադիամ… և եկեալ յերկիրն Իսրայէլի ի քաղաք մի, որ կոչի Բոթոստրոն… և եկեալ ի քաղաքն Տապարիա… և գնացեալ նոցա յերկիրն Գալիլեա և ի քաղաք մի՝ որում անունն էր Արիմաթեայ…և ելեալ ի քաղաքէն անտի, երթային յանդիման լերինն Կարմեղայ, որ անուանի Արտեւան… և եկեալ հասեալ նոցա ի գեղ մի, որում անուն էր Եմաւուս… և իւր եկն ի քաղաքն Նազարէթ՝ ի տուն իւր՝ յորում առաջին բնակեալ կային անդ, և կացեալ անդ զամս ութ և տասն. և Յիսուս էր ամաց երկոտասանից, որ և լինի երեսուն ամ»[5]:

Այս ուղեգծում հեղինակները ներառել են նախևառաջ այն վայրերը, որտեղ մանուկ Հիսուսն իրականացրել է իր հրաշագործությունները: Այնուամենայնիվ, պարականոնում երբեմն հանդիպում ենք նաև այնպիսի վայրերի, որտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունները որևէ կերպ չեն առնչվում Հիսուսի աստվածային բնության բացահայտմանը, ինչպես օրինակ՝

---

[3] *Կեղծ-Մատթեոսի մանկության ավետարանում* Հիսուսն, ի պատասխան Հովսեփի բողոքի, կրճատում է անցնելիք ուղին, և երեսուն օրվա ճանապարհը նրանք անցնում են մեկ օրում, տե՛ս **Tischendorf C**., *Evangelia Apocrypha*, pp. 90–91.

[4] Մեզ հասած հայկական *Մանկութեան աւետարանը* բազմաշերտ ու բազմաթիվ լրամշակումներ անցած մի գրություն է, ուստի այն մեկ հեղինակի վերագրելը ճիշտ չի լինի:

[5] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 60, 70, 76, 82, 84, 91, 100, 106, 108, 112:

«Գնաց փախստական յԱսկողոն[6] քաղաք մեծ, որ անուանեալ կոչի Յաս-խալոն մերձ առ սահմանօքն յՈվկիանոսի ծովուն. և անտի ի Քեբրոն, և անդ կացեալ նոցա ի ծածուկ ամիսս վեց: Եւ երթայր ինքն ոտիւքն ի վերայ երկրի, և գայր խաղալիս անկանէր ի գիրկս մօրն իւրոյ. և նա խանդաղատելով բարձեալ ի վերայ բազկաց իւրոց, գգուէր և գոհանալով փառաւոր առնէր զԱստուած»[7]:

Ասկաղոնի, Քեբրոնի, ինչպես նաև՝ նմանատիպ այլ՝ ժամանակին հայտնի քաղաքների մեջբերումը պարականոնում հավանաբար արվել է Հիսուսի և նրա ծնողների ճանապարհորդության պատմությունը հնարավորինս ճշմարտանման ներկայացնելու ձգտումով: Այնուհանդերձ, հայ հեղինակներին միշտ չէ, որ հաջողվել է պահպանել այս գրության թվացյալ պատմականությունը, քանի որ նշանավոր քաղաքների կողքին նրանք հաճախ հիշատակել են նաև այնպիսի քաղաքների անուններ, որոնց վավերականությունն այժմ դժվար է հաստատել, ինչպես օրինակ՝ վերոնշյալ «յԱրաբացւոց քաղաք մի, որ անուանեալ կոչի **Մալլա Քպիր Մոհին**, որ թարգմանի Աստուծոյ մեծ քաղաք»[8] և ապա՝ «յերկիրն Ասորւոց ի քաղաք մի, որոյ անունն էր **Ծահապրաւ**»[9], կամ՝ «… և եկեալ յերկիրն Իսրայէլի ի քաղաք մի, որ կոչի **Բոթոսորոն** …»[10] (ընդգծումները մերն են՝ Մ.Մ.), ևն:

Իրենց պատմությունները հյուսելով հիմնականում նորկտակարանային հայտնի դեպքերի հիման վրա՝ պարականոն ավետարանների և հատկապես հայկական *Մանկութեան աւետարանի* հեղինակները ջանացել են ցույց տալ, որ իրենց համար պակաս կարևոր չէ նաև հինկտակարանային ավանդություններին հետևելը:[11] Այսպես՝ հայերեն *Մանկութեան աւետարանում* Հիսուսը և նրա ընտանիքը Քեբրոնից անմիջապես հետո իջևանում

---

[6] Ասկողոնը (Աշկելոն) պաղեստինյան հնագույն քաղաքներից է՝ տեղակայված ծովեզերքին՝ Յաֆա և Գազա քաղաքների միջև: Սուրբ ընտանիքի այցելության ժամանակ Ասկողոնը ուժեղ և ծաղկող քաղաք էր, հելլենական մշակույթի կենտրոն, ուր հատկապես հայտնի էր Աստարովթի (Աթարգատես կամ Դերկետոյա)՝ ձկան մարմնով ու կնոջ դեմքով աստվածուհու պաշտամունքը, տե՛ս **Meinardus O.**, *The Holy Family in Egypt, Cairo* (The American University in Cairo Press), 1986, p. 37:

[7] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 60:

[8] Նույն տեղում, 148:

[9] Նույն տեղում, 76:

[10] Նույն տեղում, 84:

[11] Այս առումով բացառություն է *Թովմայի մանկության ավետարանը*, որն ունի հակահրեական ուղղվածություն:

են «յերկիրն Եգիպտացւոց ի դաշտին Տայանու, և իջեալ անտի ի քաղաք»[12], որտեղ Տայանու դաշտի, ինչպես նաև անանուն քաղաքի հիշատակությունն ակներևաբար արվել է Դավթի Սաղմոսների ազդեցությամբ՝ «Որպէս արար զնշանս եւ զարուեստս իւր յերկրին Եգիպտացւոց եւ ի դաշտին Տայանու» (Սաղմ. Հէ, 43–44)։ Հիշյալ մեջբերման մեջ սաղմոսասացն, իհարկե, հիշում է Եգիպտոսի վրա տեղած տասն պատուհասների մասին, սակայն առանց ենթատեքստի դիտարկելու պարագայում այն կարող է վերաբերել այս երկրում հրաշամանուկ Հիսուսի կատարած սքանչագործություններին։

Հինկտակարանային ավանդության ևս մեկ արտացոլում է նաև *մանկության* գրեթե բոլոր ավետարաններում հանդիպող Եգիպտոսի կուռքերի կործանման մասին պատմությունը[13], որով իրականանում է Եսայու մարգարեությունը. «Ահաւասիկ Տէր նստեալ ի վերայ թեթեւ ամպոյ՝ եկեսցէ յԵգիպտոս, եւ շարժեսցին ձեռագործք Եգիպտացւոց յերեսաց նորա, եւ սիրտք նոցա լցին ի նոսա» (Եսայի ԺԹ, 1)։ Հատկանշական է, որ հայերեն *Մանկութեան աւետարանում* կուռքերի կործանման քաղաքը չի հիշատակվում, փոխարենը պարականոնի հեղինակները հայտնում են, որ այն տեղի է ունեցել Ապոլոնի՝ արևի աստծո տաճարում.

> «…և ամենայն շինուածք տաճարին ի հիմէն անկեալ կործանեցան, և պատկեր կռոցն Ապողոնի և քուրմքն մեհենիցն և քահանայք կռոցն ընկղմեալ անդ ներքոյ շինուածոյն և սատակեցան. և այլ բազմութիւն քաղաքին որ անդ էին՝ փախեան ի տեղւոջէ անտի. և ամենայն կուռք և բագինք դիւացն, որ ի քաղաքին էին՝ անկեալ կործանեցան. և ամենայն շինուածք թըլըսըմներն՝ որ շուրջ զքաղաքաւն անշունչ պատկերք մարդկան, գազանաց և անասնոց՝ անկեալ կործանեցան»[14]։

---

[12] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 60։ Հավանաբար այստեղ նկատի է առնված Եգիպտոսի հնագույն քաղաքներից Տանիսը (այժմ՝ Սան էլ Հագար), որ Եգիպտոսի մայրաքաղաքն է եղել է XXI հարստության օրոք։

[13] Հայերեն պարականոնում յուրաքանչյուր քաղաք, ուր ոտք է դնում մանուկ Հիսուսը, տեղի դևերը շնչավորվում ու հայտարարում են՝ «Գայ մանուկ մի որդի թագաւորի արքայի մեծի»։ Ուշագրավ է, որ դևերի անձնավորման այս երևույթին, որ բացակայում են Հիսուսի մանկության մասին պատմող այլալեզու գրվածքներում, հանդիպում ենք Նիկոդիմոսի ավետարանի մաս կազմող, սակայն հայերենում չպահպանված *Անկումն դժոխոց* հատվածում և դրա ազդեցությամբ գրված միջնադարյան ճառերում։ Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածում՝ **Մամյան Մ**., *Նիկոդիմոսի ավետարանը* (Գործք Պիղատոսի) և դրա հայերեն թարգմանության առանձնահատկությունները, *Պատմաբանասիրական հանդես*, Ե., 2016, № 3, էջ 51–56։

[14] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 65։

Վերոնշյալ հատվածն ուղղակիորեն վկայակոչում է նաև Երեմիայի մարգարեությունը՝ «եւ խորտակեսցէ զսիւնս արեգ քաղաքի, որ է յերկրիդ եգիպտացւոյ, եւ զմեհեանս դից նոցա այրեսցէ հրով» (Երեմիա ԽԳ, 11–13): Երեմիայի այս խոսքերը հետագայում որոշ կաթոլիկ հեղինակների առիթ է տվել ենթադրելու, որ մանուկ Հիսուսը հանգրվանել է Հելիոպոլսում[15] (արևի աստծո քաղաք): Այնուամենայնիվ, նույն քրիստոնյա Արևմուտքում մեծ հեղինակություն վայելող *կեղծ-Մատթեոսի ավետարանի* համապատասխան հատվածում (22–3) հիշատակված է Հերմուպոլիս քաղաքը[16]: Ուշագրավ է, որ հայ միջնադարյան (XII–XIV դդ.) որոշ հեղինակներ, ինչպես օրինակ՝ Վանական Վարդապետն իր «Հարցմունք և պատասխանիք»-ում[17], նրա հետևողությամբ Վարդան Արևելցին իր «Ժղլանք»-ում[18], ինչպես նաև՝ Խաչատուր Կեչառեցին իր «Վասն գալստեան Աստուծոյ առ մարդիկ կուսածին թագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»[19] ներբողում *կեղծ-Մատթեոսի ավետարանի* նմանողությամբ սուրբ ընտանիքի հանգրվանության վայր են նշում Եգիպտոսի Հերմուպոլիս քաղաքը: Քիչ հավանական է, որ վերոնշյալ հեղինակներն անծանոթ լինեին արդեն իսկ հայացված *Մանկության ավետարանին*, քանի որ նույն ինքը՝ Վարդան Արևելցին, իր գրվածքներում բազմաթիվ մեջբերումներ է անում այս պարականոնից[20]: Մյուս կողմից, արդեն իսկ ունենալով իրենց սեփական *մանկության* ավետարանը, հայերն անհրաժեշտություն չեն ունեցել թարգմանելու *կեղծ-Մատթեոսի ավետարանը*, թեև այս պարականոնի ինչ-ինչ հատվածներ որոշակի ճանաչում են ունեցել նաև հայկական միջավայրում: Դրանք այստեղ են ներթափանցել հիմնականում կաթոլիկ հեղինակների պատմությունների միջոցով, որոնք, իրենց հերթին, ստեղծվել են պարականոն գրվածքների, այդ թվում նաև՝ *կեղծ-Մատթեոսի*

---

[15] Այս մասին տե՛ս **Saint Alphonsus de Liguori**, *The Incarnation, Birth and Infancy of Jesus Christ, or the Mysteries of the Faith* (p. 500), Montreal, 1886, p. 274:

[16] Տե՛ս **Tischendorf C**. *Evangelia Apocrypha*, p. 90.

[17] «Իսկ Քրիստոս յորժամ յԵգիպտոս փախեաւ, ի Հերմուպօլիս բնակեցաւ», Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր թիվ (այսուհետ՝ ՄՄ) 2752, 15բ:

[18] «…զկնի ծեր աւուր ծննդեանն գնաց յԵգիպտոս ի քաղաք Հերմուպաւլիս», ՄՄ 341, 11ա:

[19] «Արդարն և անախտն Յովսէփ առ զՄարիամ և զմանուկն երթայր յաշխարհն յԵգիպտոսի ի քաղաքն Հերմուպօլիս», **Ավդալբեգյան Մ**., *Խաչատուր Կեչառեցի*, XIII–XIV դդ., Ե., 1958, էջ 191:

[20] *Վարդանայ Վարդապետի Աշխարհացոյց*, քնն. հրատ. *Հ. **Պէրպէրեանի,*** Փարիզ, 1960, էջ 41:

հիման վրա։ Այսպես օրինակ՝ ՄՄ 565 ձեռագրում (XVIII դ.) տեղ գտած «Յաղագս, թէ յորժամ Քրիստոս ընդ մօրն իւրում և ընդ Յովսեփայ[21] սրբոյն փախեաւ յԵգիպտոս...» պատմությունը, որ ըստ գրիչ Յոհաննէս Երեւանցու (Քանաքեռցու)՝ «պատմէ Վինչէնցիոս Պէլվաչէնթէ ի գիրն իւր, որ կոչի Հայելի պատմութիւն, ի 7 գլուխն է գրոյն այնորիկ» (83ա), գրեթե բառացի կրկնում է *կեղծ-Մատթեոսի ավետարանի* համապատասխան հատվածի բովանդակությունը։ Կարևոր է նշել սակայն, որ թեև հեղինակն իր պատմությունը շարադրելիս հիմնականում հետևում է *կեղծ-Մատթեոսի ավետարանին* (քարայրից հայտնված գազանների երկրպագությունը մանուկ Հիսուսին (83ա), Աֆրոդիտոս քահանայապետի մասին հիշատակությունը (84ա), և ն), այնուամենայնիվ, սուրբ ընտանիքի հանգրվանության քաղաքին անդրադառնալիս նա շեղվում է այս պարականոնից և հետևելով կաթոլիկ այլ հեղինակներին՝ Հերմուպոլիսի փոխարեն նշում է Հելիոպոլիս քաղաքը.

> «Այժմ տեսցուք, թէ յորժամ ժամանեցին յերկիրն Եգիպտոս, առ յոր քաղաքն իցեն գնացեալք և որոց ի տան իցեն բնակեալք։ Ասեն սուրբն Անսելմոս, սուրբն Թումա, Ուկօն կարտինալն, սուրբն Բօնաւենթուրա և այլք պատմիչք հասարակաբար, թէ ի յերկու քաղաք եղեն բնակեալ երեխայն Յիսուս ընդ մօրն և սրբոյն Յովսէփայ։ Եւ մինն ի քաղաքս այսոցիկ կոչի **Էլիոփօլի** և միւսն Բաբիլոն» (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.)[22]։

Առհասարակ, պարականոն գրվածքներին հատուկ է այն, որ գրեթե բոլոր կերպարներն այս կամ այն կերպ առնչություն ունեն նորկտակարանային հայտնի դեպքերին։ Պատահական չէ, որ ըստ հայերեն *Մանկութեան աւետարանի*, սուրբ ընտանիքը Եգիպտոսում հյուրընկալվում է «ի տան իշխանի միոյ, որ էր ազգաւ եբրայեցի, անուն նորա Եղիազար, և ունէր որդի մի և դստերս երկու և անուն որդւոյ Ղազարոս, և աղջկանցն Մարթա և Մարիամ»[23]։ Այս ավանդությանը տեղյակ է նաև սբ. Եպիփան Կիպրացուն վերագրվող ճառերի հեղինակը, ով, անդրադառնալով Եգիպտոսից Հովսեփի ընտանիքի տունդարձի պատմությանը, գրում է.

> «Եւ նա (Յովսէփ – Մ.Մ.) յարուցեալ առ զՄանուկն եւ զՄայր իւր եւ եկն յերկիրն Իսրայէլի՝ բերելով եւս ընդ նոսա զՂազար եւ զմայր նորա եւ զՄարիամ եւ զՄարթա քոյրս նորա, վասն զի հայր նոցա վախճանեալ էր»[24]։

---

[21] Անունն՝ ըստ բնագրի։

[22] ՄՄ 565, 82բ–84բ։

[23] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 69։

[24] **Սուրբ Եպիփան Կիպրացի**, *Ճառք*, աշխ. *Հ. **Քյոսեյանի***, Էջմիածին, 2013, էջ 311։

Կուռքերի կործանման պատմությանը հետևում է հրաշագործությունների երկար շղթան։ Դրանք ի տարբերություն *արաբական* ու *ասորական մանկության* ավետարանների, որտեղ Մարիամն օժտված է սքանչելագործություններ իրականացնելու շնորհով (իհարկե ոչ առանց Հիսուսի խանձարուրների կամ էլ նրան լողացրած ջրի հրաշագործ զորության[25]), հայերեն պարականոնում վերագրվում են բացառապես Հիսուսին. Մարիամի դերակատարությունն այստեղ սահմանափակվում է միայն Հիսուսի ծնողը լինելու իրողությամբ, ով երբեմն նույնիսկ հանդիմանում է որդուն նրա գործած այս կամ այն արարքի համար։ Ընդ որում՝ գրվածքում առանցքային է մանուկ Հիսուսի խորին հարգանքը ոչ միայն մոր՝ Մարիամի, այլ նաև հոր՝ Հովսեփի նկատմամբ։

Նպատակ չունենալով քննելու Հիսուսի կատարած հրաշագործություններն առանձին-առանձին[26], դրանք ներկայացնենք ըստ բովանդակային առանձնահատկությունների.

• Հրաշագործություններ, որոնք դրսևորվում են Հիսուսի առօրյա, մանկական խաղերի մեջ՝ նրան ներկայացնելով ոչ միայն որպես կատարյալ մարդ ու կատարյալ Աստված, այլ նաև՝ որպես կատարյալ **մանուկ.**

> «…եղեւ Յիսուս ամաց երկուց և ամսոց չորից։ Եւ ելեալ Յիսուս երթայր և շրջէր ընդ մանկունսն և ընդ տղայս փոքրագոյնս խաղ արկանել ընդ նոսա և խօսակից լինել. և առեալ հանէր զնոսա ի բարձրաւանդակ տեղիս ի յերդիք կամ ի պատուհան՝ ընդ որ նշոյլք արեգական մտանէր, և ասէր. Ո՞վ ոք ի ձէնջ կարիցէ զիրկս արկանել նշուլից լուսոյն, և իջանել անտի ի վայր՝ և ո՛չ վնասել։ Եւ նոքա ասեն. ոչ ոք ի մէնջ կարիցէ առնել զայդ։ Ասէ Յիսուս. Հայեցարուք ամենեքեանդ և տեսե՛ք. և զիրկս արկեալ Յիսուս շառաւիղից արեգականն

---

[25] Հայկական *Մանկութեան աւետարանում* որևէ տեղ չենք հանդիպում մանուկ Հիսուսին լողացնելու դրվագին, այնինչ հայ միջնադարյան հեղինակները, հավանաբար ծանոթ լինելով նաև Հիսուսի մանկության մասին պատմող արաբական ավանդություններին, իրենց երկերում մեջբերել են նաև այս հատվածը։ Այսպես օրինակ՝ Խաչատուր Կեչառեցու «Վասն զպատեան Աստուծոյ առ մարդիկ կուսածին թագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» ներբողում տեղ գտած մի ավանդազրույցի համաձայն, Եգիպտոսում սուրբ ընտանիքը հյուրընկալվում է մի դպտի կնոջ կողմից, ով ուրախությամբ լողացնում է Հիսուսին և գովեստի երգ ձոնում Մարիամին, տե՛ս ՄՄ 6995, 160ա։ Այս զրույցն իր արտացոլումն է գտել նաև հայ բանահյուսության մեջ, տե՛ս **Ավդալբեգյան Մ**., *Խաչատուր Կեչառեցի*, էջ 84, ծնթ. 1։

[26] Հիսուսի կատարած հրաշագործությունների համառոտ նկարագրությունը տե՛ս **Մառ Ն**., *Անտոպին ողևորտութիւններ դէպ ի Հայս, նկատողութիւններ եւ քաղուածներ հայկական ձեռագրերից*, Վիեննա, (Մխիթարեան տպարան, 90 էջ), 1892, էջ 47–56։

մանրամաղ փոշոյն այնորիկ և գայր հասանէր վերուստ ի վայր, և ոչ վնասէր»[27]:

Մանկական այս չարաճճի արարքներն, այնուամենայնիվ, հայկական պարականոնում մանուկ Հիսուսին չեն հաղորդում այն փոքրիկ չարագործի կերպարը, որ արտահայտված է 2-րդ դարով թվագրվող *Թովմայի մանկության ավետարանում*: Այսպես օրինակ՝ այդտեղ 5 տարեկան Հիսուսը չորացնում է մի երեխայի միայն այն բանի համար, որ նա ոստով ցաքուցրիվ էր արել իր հավաքած ջուրը, իրեն հրած մեկ ուրիշ տղայի անիծում է, և վերջինս տեղնուտեղը մահանում է, իսկ Հիսուսի ծնողներին բողոքելու եկած երեխայի ծնողները կուրացվում են: *Թովմայի ավետարանում* արտահայտված Հիսուսի այս դաժան կերպարի երևույթը մեծ հետաքրքրություն է առաջ բերել գիտական շրջանակներում և դարձել վերջերս լույս տեսած մի շարք ուսումնասիրությունների հիմնական թեման[28]: Դաժանության այս դրսևորումները հավանաբար հակաքրիստոնեական անձանց կողմից ստեղծված պատմություններ համարելով՝ հայ հեղինակները դրանք դուրս են թողել հայերեն պարականոնից: Ընդհակառակը, հայկական *Մանկութեան աւետարանում* մանուկ Հիսուսը հանդես է գալիս որպես բարության մարմնավորում[29], ում բարյացակամ վերաբերմունքն իր հասակակիցների հանդեպ հաճախ գործում է նույնիսկ ի վնաս իրեն.

---

[27] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 61:

[28] Տե՛ս օրինակ՝ **Whitenton M. R.**, “The Moral Character Development of the Boy Jesus in the Infancy Gospel of Thomas”, *Journal of the Study of the New Testament*, vol. 38 (2), 2015, pp. 219–240; **Eastman D.**, “Cursing in the Infancy Gospel of Thomas”, *Vigiliae Christianae*, vol. 69 (2), pp. 186–208; **Upson-Sala K.**, “Holy Child or Holy Terror? Understanding Jesus' Anger in the Infancy Gospel of Thomas”, *Church History*, 82:1 (March 2013), pp. 1–39; **Aasgaard R.**, “From Boy to Man in Antiquity: Jesus in the Apocryphal Infancy Gospel of Thomas”, THYMOS: *Journal of Boyhood Studies*, vol. 3 (1), 2009, pp. 3–20; **Dzon M.**, *The Image of the Wanton Christ-Child in the Apocryphal Infancy Legends of Late Medieval England,* Toronto, 2004; ևն:

[29] Բավական հետաքրքրական են քրիստոնեության և *Սասնա Ծռեր* էպոսի միջև առկա ընդհանրությունները՝ սկսած Մարիամի ու Ծովինարի հրաշալի հղիությունից՝ մի դեպքում Սուրբ Հոգուց, և մյուս դեպքում՝ ջրից, և վերջացրած փախճանաբանության մասին պատկերացումներով, որոնք արտահայտվում են մի դեպքում՝ Քրիստոսի երկրորդ գալստյամբ և մյուս դեպքում՝ Փոքր Մհերի քարանձավից դուրս գալով: Հայ ժողովրդի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող երկու երևույթների՝ կրոնի ու ազգային էպոսի նմանությունները դրսևորվում են նաև մանուկ Հիսուսի՝ հասակակիցների նկատմամբ անսահման բարությամբ լցված երեխայական խաղերի և տղայահասակ Սասունցի Դավթի սխրագործությունների միջև, որ, ի տարբերություն այ-

«Եւ նա սիրով և քաղցրութեամբ կոչէր զամենեսեան ի հաւանութիւն…Եւ նա ոչ տայր ումէք զմիմեանս հարկանել: Եւ եթէ ոք ի մանկանցն և ի տղայոցն զմիմեանս վիրաւորէին և գանալից առնէին, սակայն նա ձեռն դնէր և բժշկէր զհարեալն: Եւ որչափ եւս սիրով կոչէր զամենեսեան, և զտրտմեալսն և զխռովեալսն հաշտեցուցանէր, և ուրախ առնէր, բայց սակայն զինչ վիճոյ պատճառ լինէր ի միջի խրեանց՝ դնէին ի վերայ Յիսուսի»[30]:

Հետաքրքրական է, որ հայկական պարականոնում իմաստային փոփոխության է ենթարկվել նաև Հիսուսի կատարած թերևս ամենից հայտնի՝ կավից թռչուններ պատրաստելու ու նրանց կենդանություն տալու հրաշագործությունը[31]: Այս դրվագը, որ բավական հին արմատներ ունի և սկիզբ է առնում *Թովմայի մանկության ավետարանից* (2:3)՝ փոխանցվելով համանման մյուս պարականոններին և անգամ իր արտացոլումը գտնելով Ղուրանում (V, 110)[32], հայկական տարբերակում ներկայացված է բոլորովին այլ կերպ: Հայերեն *Մանկութեան աւետարանի* հեղինակները, թեև ծանոթ են այս պատմությանը, այնուամենայնիվ, նրանք չեն հիշատակում ոչ շաբաթ օրվա օրենքը խախտող Հիսուսին, ո՛չ Հիսուսի օրինազանցության դեմ Հովսեփին բողոքած հրեա տղային, և ո՛չ էլ Հիսուսի արձագանքին, ով, ի պատասխան իոր հանդիմանանքի՝ ծափ զարկելով՝ օդ է թռցնում իր պատրաստած թռչուններին[33]: Փոխարենը, հայ հեղինակներն այս դրվագը դասում են Հի-

---

լալեզու էպոսներում հանդես եկող գլխավոր հերոսների նվաճողական ձգտումների, ուղղված է բացառապես հայրենի երկրի պաշտպանությանն ու բարօրությանը:

[30] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ151:

[31] **Kattan Gribetz S.**, “Jesus and the Clay Birds: Reading Toledot Yeshu in Light of the Infancy Gospels”, *Envisioning Judaism*: *Studies in Honor of Peter Schäfer*, ed. ***Boustan R.***, ***Hermann K.***, ***Leicht R.***, ***Reed A.***, and ***Veltri G.***, with ***Ramos A.***; Tübingen, Mohr Siebeck, 2013, № 1, 1021–1048.

[32] **Robinson N.**, “Creating Birds from Clay: A Miracle of Jesus in the Qur'an and in Classical Muslim Exegesis”, *The Muslim World*, № 79, 1989, pp. 1–13.

[33] Ուշագրավ է, որ հայ մատենագրության մեջ այս դրվագն արտացոլվել է իր նախնական տեսքով՝ հիմք հանդիսանալով Գրիգոր Նարեկացու վարքագրական մի շարք պատմությունների ստեղծման համար, տե՛ս **Տեր-Դավթյան Ք.**, «Հիսուսի Տղայության ավետարանների արտացոլքը հայ միջնադարյան գրականության մեջ», *Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը*, Ե., 2000, էջ 336: Այս մեծարժեք հոդվածի հարգարժան հեղինակը հայկական *Մանկութեան աւետարանը* նույնացնում է *Հակոբոսի նախաավետարանին*, թեև դրանք տարբեր ստեղծագործություններ են, տե՛ս **Մամյան Մ.**, «Մանկութեան աւետարան»-ի և *Հակոբոսի նախաավետարանի* հայերեն թարգմանությունները (համեմատական քննություն)», *ԲՄ* № 23, 2016, էջ 334–349:

սուսի կատարած ոչ նպատակային հրաշագործությունների թվին՝ այն վերագրելով միմիայն նրա մանկական նկրտումներին.

«Ասէ Յիսուս (ցմանկունսն). Ո՞ ոք ի ձէնջ կարիցէ առնել խաղ ինչ: Ասեն մանկունքն. Մեք ինչ ո՚չ գիտեմք առնել ինչ՝ բայց միայն զի տեսցուք: Ասէ Յիսուս. Հայեցարուք ամենեքեան և տեսէք… Եւ առեալ Յիսուս զկաւն ի ձեռին իւրում ճնճղուկ առնէր և փչեալ թռուցանէր ընդ երկինս…և տղայքն ի վեր նայեցեալ ընդ օդս, զի թռուցեալ երթային ձայն արձակելով. և նոցա զայն տեսեալ ամենեցուն հիացեալ զարմանային ընդ գործն Յիսուսի»[34]:

• Հրաշագործությունների հաջորդ խումբը կարելի է համարել նորկտակարանային հրաշքների նախօրինակները, որոնք արտահայտում են մանուկ Հիսուսի աստվածային բարեգութ էությունը: Աղբյուրի բխեցումը ժայռից, ջրում հայտնված ձկների խորովվումը առանց կրակի այրվող փայտերով և դրանցով քաղցած երեխաների հագեցումը (հմմ. Հովհ. Զ, 1–14, Մարկ. Զ, 30–45; Ը, 1–9; Մատթ. ԺԴ, 13–22; ԺԵ, 32–39; Ղուկ. Թ, 10–17), բժշկումների շարքը, ինչպես օրինակ՝ կուրացած տղայի բժշկումը Մովաբի երկրում, երկու անդամալույծների բժշկումը «յարտեւան[35] լերինն» և Եմավուսում, տարեց ասորու բժշկումը «ի զիւղ մի, որում անուն էր Բուքորոն», ևս մեկ անդամալույծի բժշկումը Նազարեթում[36] (հմմ. Մատթ. Ը, 1–22; 28–33, Թ, 1–8; 27–38; ԺԲ, 9–13; Մարկ Ա, 40–45, Գ, 1–6; Ե, 1–20; Ղուկ. Ե, 12–26; Զ, 6–11; Ը, 26–39), երկու զինվորների ու ժառանգության համար վիճող որդիների հաշտեցումը (հմմ. Ղուկ. ԺԲ, 13–22), ծովի վրայով քայլելը (Մատթ. ԺԴ, 22–26; Մարկ. Զ, 45; Հովհ. Զ, 15–21), ինչպես նաև՝ նմանա-

---

[34] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 82–83:

[35] Այստեղ *արտեւան* բառը գործածված է *լեռան գագաթ* իմաստով (հմմ. Ղուկ. Դ, 29), տե՛ս **Աճառյան Հ.**, *Հայերեն արմատական բառարան*, Ե., 1971, էջ 343, Սակայն Ե. Տայեցու հրատարակած պարականոնի Բ տարբերակում այն կիրառված է հատուկ անվանումով՝ «լերինն Կարմեղայ, որ անուանի *Արտեւան*», տե՛ս *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 226:

[36] Ուշագրավ են այս պատմության և միջնադարյան մեկ այլ անկանոն երկի՝ *Պատմութիւն անդամալուծին* միջև եղած ընդհանրությունները, որտեղ, սակայն, իրադարձությունները զարգանում են Հարությունից հետո, և մանուկ Հիսուսի փոխարեն անդամալույծին բուժում է հարուցյալ Հիսուսը: Տե՛ս **Степанян Л.**, «Страница из истории средневековой армянской апокрифической литературы» («История расслабленного»), *Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (9–11 հոկտեմբերի, 2008 թ.)*, Ե., 2010, էջ 359–385: Տես նաև՝ **Outtier B.**, « Paralytique et Ressuscité (Cant 85 et 62). Vie des Apocryphes en Arménien », *Apocrypha* №8, 1997, pp. 111–119.

տիպ այլ հրաշքների առկայությունը պարականոնում նախանշում է Նոր Կտակարանում կատարվելիք որոշ իրադարձությունների ընթացքը:

• Այնպես, ինչպես Նոր Կտակարանում, հայերեն *Մանկութեան աւետարանում* ևս իրենց կարևորագույն տեղն ունեն մահացածների հարության հրաշքները, որոնք, սակայն, ի տարբերություն իրենց նորկտակարանային արտահայտչաձևերի (Մատթ. Թ, 18–23; Մարկ. Ե, 21–43, Ղուկ. Ը, 40–56; Հովհ. ԺԱ, 1–24)՝ պարականոնում, թվում է, ի կատար են ածվում անհրաժեշտաբար՝ ձեռք բերելով պաշտպանական գործառույթ:

Տանիքից պատահաբար վայր ընկած և մահացած տղայի պատմությունը հանդիպում է գրեթե բոլոր *մանկության* ավետարաններում, և համանման գրությունների նմանողությամբ, հայկական պարականոնում ևս այս պատահարին ներկա գտնվող երեխաները տղայի մահվան մեջ մեղադրում են Հիսուսին՝ որպես «մանուկ մի օտարական… որդի այևորի միոյ»: Այս դեպքին հաջորդում է Հիսուսի դատավարությունը, որի ընթացքում, զրկված լինելով իր անմեղությունն ապացուցելու որևէ հնարավորությունից, Հիսուսն ստիպված է լինում հարություն տալ մահացած երեխային՝

> «Արարիաս, որդի Թամարայ, բաց զաչս քո և տե՛ս և պատմեա մեզ եթէ ո եղեւ պատճառ կորստեան քո: Եւ նոյն ժամայն յարեաւ մեռեալն իբրեւ ի քնոյ զարթուցեալ… Ասէ Յիսուս ցմանուկն. Ո՛ մանուկ, ասա, ո՛ եղեւ պատճառ կորստեան քո: Ասէ մանուկն. Տէր, ոչ ես դու արեան իմոյ պարտական… այլ ես ի քուն եղեալ էի՝ անկայ վերուստ ի վայր և մեռայ»[37]:

Բացի այն, որ հայերեն *Մանկութեան աւետարան*-ում նմանատիպ դեպքերը բազմիցս կրկնվում են ոչ միայն պանդխտության տարիներին, այլ նաև հայրենի երկրում[38], և սեփական անմեղությունն ապացուցելու համար Հիսուսն ստիպված է լինում հարություն տալ այլ երեխաների ևս, պարականոնն աչքի է ընկնում նաև դատավարությունների ընթացքի մանրամասն

---

[37] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 226: Թերևս միայն հայկական պարականոնին է հատուկ այն իրողությունը, որ երեխաներին հարություն տալուց որոշ ժամանակ անց հարուցյալները նորից Հիսուսի հրամանով ննջում են. «Ապա յետ անցանելոյ երից ժամուց, կայր կենդանի մարմնով մանուկն, նստէր և խօսէր ընդ ամենեսեան: Իսկ Յիսուս դարձեալ ասէ ցպատանեակն Արաբեայ. Ննջէ այսուհետեւ, և հանգիր՝ մինչեւ զայցէ հասարակաց յարութիւն: Եւ զայս ասացեալ Յիսուսի, անդէն վաղվաղակի եդ պատանեակն զգլուխն ի մահիճս իւր՝ ննջեաց»:

[38] Այսպես օրինակ՝ Ասորիքում Հիսուսը հարություն է տալիս անապատում ծարավից ու սովից մահացած տղային, Քանանում կենդանացնում է քարկոծված տղային և թագավորի սպանված որդուն (Բ), Արիմաթայում կենդանացնում է ջրհորն ընկած տղային:

նկարագրությամբ, որտեղ շեշտված են առանց վկաների Հիսուսի ինքնապաշտպանության ջանքերը: Դատավարության այս մանրազնին նկարագրությունները, ըստ Ի. Դորֆման-Լազարևի, ամենայն հավանականությամբ, հետագայի խմբագրությունների հետևանք են, որ գրվածքում տեղ են գտել հայերի՝ մահմեդական իշխանությունների տիրապետության տակ ընկնելուց հետո: Ըստ գիտնականի՝ նմանատիպ դատավարությունների ընթացքը, որտեղ իր դերակատարությունն ունի նաև Հիսուսի արարքների պատճառով պատասխանատվության կանչված Հովսեփը, արտացոլում է մահմեդականների տիրապետության պայմաններում ոչ մահմեդականների ծանր դրությունը, որոնք զրկված էին վկաներ ունենալու հնարավորությունից[39]:

• Եվ վերջապես՝ հայկական *Մանկության ավետարանում* առանձնանում են Հիսուսի այն հրաշագործությունները, որոնք ունեն գաղափարական նշանակություն, և որոնց շնորհիվ որոշ չափով հնարավոր է դառնում վերհանել պարականոնի դավանաբանական շերտերը: Դրանց շարքում ուշադրություն են գրավում հատկապես երկուսը՝ *Հիսուսը ներկարարի աշակերտ* և *Հիսուսը դպրոցում* պատմությունները[40], որոնք իրենց պատկերագրական արտացոլումն են գտել ՄՄ 7634 և 10805 ձեռագրերում[41]:

Հիսուսը դպրոցում պատմությունը, որ հյուսվում է տառերը մեկնելու Հիսուսի յուրահատուկ կարողության շուրջ, թերևս այն հազվադեպ դրվագնե-

---

[39] Նման եզրակացության հեղինակը հանգում է՝ զուգահեռներ անցկացնելով Հայոց նոր վկաների և մանուկ Հիսուսի դատավարությունների միջև, տե՛ս **Dorfmann-Lazarev I**., «La transmission de l'apocryphe de l'Enfance de Jésus in Arménie», *Jesus in apokryphen Evangelienüberlieferungenn: Beiträge zu ausserkanonischen Jesusüberlieferungen aus verschiedenen Sprach- und Kulturtraditionen,* eds. ***Frey, J. and Schröter, J.,*** Tübingen: Mohr Siebeck, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament; 254), pp. 577–578:

[40] Հայերեն ձեռագրերում այս դրվագներն ունեն այլ խորագրեր, մասնավորապես՝ «Վասն տալոյ զՅիսուս Գամաղիէլի յուսումն գրոց» և «Վասն տալոյ զՅիսուս յարուեստ ներկարարութեան», իսկ «Հիսուսը դպրոցում» և «Հիսուս ներկարարի աշակերտ» պայմանական խորագրերը գործածել ենք դրանց հակիրճությունը պահպանելու նպատակով:

[41] Վերոնշյալ ձեռագրերում տեղ գտած մանրանկարները (նկ. 1, 2, 3) պատկանում են մանուկ Հիսուսի կյանքը պատկերող բացառիկ նմուշներին: Այս ձեռագրերի ծաղկողն է Առաքել Գեղամեցին (XVI–XVII դդ.), որ հիշատակվում է նաև որպես գրիչ, տե՛ս **Գէորգեան Ա**., *Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտութիւն, IX–XIX դդ*. Գահիրէ, 1998, էջ 48–49:

րից է, որ, սկիզբ առնելով *Թովմայի մանկության ավետարանից*[42], այս կամ այն կերպ իր արտահայտությունն է գտել *մանկության* բոլոր, այդ թվում նաև՝ հայկական *Մանկութեան աւետարանում*: Ըստ որում, այս ավանդությունը փոխակերպվել և բավական հետաքրքիր նրբերանգներ է ստացել հայկական պարականոնում: Յոթնամյա (երբեմն էլ՝ հնգամյա)[43] Հիսուսի վարդապետի դերում այստեղ հանդես է գալիս Գամաղիել[44] անվանումով ոմն եբրայեցի (հմմ. Գործք Ե:34, 22:3): Հետևելով համանման ավետարանների ավանդույթին, հայկական պարականոնում նույնպես Հիսուսն իր ուսուցչից պահանջում է բացատրել տառերի խորհրդաբանական իմաստը, սակայն աշակերտի այս պահանջը վերջինիս համար անիրականանալի է, քանի որ, ըստ նրա, տառերը նախատեսված են միայն բառերը գրելու և ընթերցելու համար: Ի պատասխան վարդապետի այս արձագանքին, Հիսուսն ինքն է ստանձնում տառերի մեկնությունը, որ, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, արտացոլում է դրանց և՛ երրորդաբանական, և՛ քրիստոսաբանական նշանակությունը[45]. «Գիրն անուն Աստուած թարգմանի, և Բանն Աստուած ծնունդ առնու և մարմնանայ. Բանն Աստուած գրոյն, և ի Բանէն Հոգին սուրբ, որ է Երրորդութիւն»[46]: Հիսուսի այս վերերկրային իմացությունը, սակայն, նրան չի խանգարում խորին հարգանք տածել Գամաղիելի նկատմամբ, մի երևույթ, որն իր հակառակ դրսևորումն ունի համանման, և հատկապես՝ *Թովմայի մանկության ավետարանում*, որտեղ ուսուցիչները նույնիսկ պատժվում են իրենց չիմացության պատճառով:

Ոչ միայն տառերի խորհրդաբանական նշանակության, այլ նաև դրանց կազմության այլգորիկ մեկնաբանության հետաքրքիր օրինակ է *Մանկութեան աւետարանի* համառոտ տարբերակներից մեկի՝ ՄՄ 6980-ի համապա-

---

[42] Տե՛ս **Paulissen L.,** « Jésus à l' école. L'enseignement dans l'Évangile de l'Enfance selon Thomas », *Apocrypha* 14, 2003, pp. 153–176.

[43] Հիսուսի տարիքի հստակ նշումը ցանկացած իրադարձության նկարագրության ժամանակ առանձցքային է հայկական պարականոնի հեղինակների համար:

[44] *Մանկության* համանման ավետարաններում Հիսուսին ուսման են տալիս երեք տարբեր ուսուցիչների մոտ (արաբականում՝ երկու), որոնցից միայն մեկի անունն է հայտնի՝ Զակքեոս:

[45] **Horn C**., "Jesus at School among Christians, Jews and Muslims", *Forbidden Texts on the Western Frontier, The Christian Apocrypha in North American Perspectives*, ed. by ***T. Burke***, Toronto, 2013, p. 117.

[46] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 87:

տասխան հատվածը: Քանի որ այն տեղ չի գտել ոչ Ե. Տայեցու[47], և ոչ էլ Ա. Տերյանի[48] հրատարակած գրքերում, հարկ ենք համարում հատվածն ամբողջությամբ մեջբերել այստեղ.

«Իբրև եղև Յիսուս Ե ամաց, առեալ Մարիամ զմանուկն և ետ ի Գամաղիէլ քահանայն և ասէ. Կարդացոյ զմանուկս: Եւ գրեաց նմա Է գիր՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, է: Եւ ասէ Գամաղիէլ. Որդեակ կարդա՛յ (56ա) ասա՛ այբ ա, բեն բ, գիմ գ, դայ դ, եչ ե, զայ զ, է է: Կարդաց Յիսուս և ասէ. Վարդապետ, ասա՛ ինձ զմեկնութիւն գրերոյս: Ասէ Գամաղիէլ, դու կարդայ, ինչ փոյթ է քեզ մեկնութիւն գրոցն, դեռ ըսկի չես կարդացել, զմեկնութիւն խնդրես: Ասէ Յիսուս, եթէ ոչ մեկնես ինձ զգիրս, ոչ կարդամ: Ասէ Գամաղիէլ. Զինչ մեկնութիւն: Ասէ Յիսուս. Ապա այբն ընդէր է Գ ճիւղի կամ գիմի գլուխն կլոր կամ դան երեսն դէմ, և այլքն նոյնպէս: Ասէ. Որդի՛, մեք չեմք լուեալ մեր (56բ) վարդապետէն: Ասէ Յիսուս, թէ այլն ոչ կարես ասել, ասա ինձ, թէ այբն ընդէր է Գ ճիւղի կամ է ընդէր է անփակ: Եւ վարդապետն ասէ. Մեք չեմք լսել այդ ի վարդապետէ: Ասէ Յիսուս. Ապա ոչ գիտես, որ այբն Գ ճղի անուն Աստուծոյ է. երեք և միավորեալ և Է անփակ աստուածութեան է օրինակ, որ մի անհայր կամ անմայր Աստուած յաւիտեանս յաւիտենից: Եւ դու զայս ոչ գիտես, զամ ինչ ուսանիմ ի քէն: Իսկ զարմացաւ Գամաղիէլ, կոչեաց զՅովսէփ և զՄարիամ և ասէ ցնոսա. Քանզի մանուկն ձեր յոյժ իմաստուն է, շնորհք նորա աստուածատուր է (57ա), ես նորա նոր տախտակ գրեցի, նա բանս վարդապետական հարցանէ, որ ո՛չ ոք կարէ տալ պատասխանի: Ասէ: Պատրաստ պահեցէք զմանուկն ձեր, զի խիստ ճարտար է և իմաստուն և իշխանք մեր շատ են և դուք դարիպ, չլինի թէ խլեն ի ձեռաց ձերոց: Ո՛չ կամիմ ուսանել զնա, առէք այլ ուրիշ տեղ փոխեցէք (57բ)»[49]:

Ինչպես նշվեց, տառերի մեկնության այս յուրօրինակ պատմությունը, որի մասին դեռևս II դ. հիշատակում է Իրինեոս Լուգդունացին իր *Ընդդեմ հերձուածողաց* երկում[50], կարևորվում է պարականոնի դավանաբանական

[47] Նույն տեղում, էջ 86–90, 179–187:

[48] **Terian A.**, *The Armenian Gospel of the Infancy, with Three Early Versions of the Protevangelium of James*, pp. 92–99.

[49] Ժ. Ճարդենը Պարսկաստան կատարած իր ճանապարհորդությունը նկարագրելիս տեղի քրիստոնյաների շրջանում տարածված աստվածաշնչյան ավանդությունների շարքում նշում է նաև հայկական *Մանկության ավետարանը*, որից մեջբերված հատվածը հիշեցնում է ՄՄ 6980 ձեռագրի բովանդակությունը, տե՛ս **Jones J.**, *A New and Full Method of Settling the Canonical Authority of the New Testament*, vol. 2, 1798, Oxford, p. 232:

[50] Ըստ հեղինակի վկայության՝ այս ավանդությունը մեծ տարածում է ունեցել մարկիոնականների շրջանում, տե՛ս **Saint Irenaeus of Lyons**, *Against Heresis, 1.20, Ante-Nicene Fathers*, vol. 1, ed. by. ***Ph. Schaff***, Michigan, 1950, p. 345.

շերտերը պարզաբանելու տեսանկյունից ևս: Անճանաչելին ճանաչելու Հիսուսի այս կարողությունը, որ, ըստ էության, գնոստիկյան ուսմունքի կարևորագույն դրույթներից է, առիթ է տվել որոշ ուսումնասիրողների ենթադրելու, որ *Թովմայի մանկության ավետարանը*, որ այս ավանդության հնագույն կրողն է, պատկանում է գնոստիկ հեղինակների գրչին: Այս տեսության հաստատումը կամ ժխտումը դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանակներից[51], այնուամենայնիվ, վերոնշյալ պատմության միջոցով գնոստիկյան որոշ տարրեր ներթափանցել են նաև հայկական *Մանկութեան աւետարան*:

Գնոստիկությանը հատուկ ևս մեկ ուղղության՝ երևութականության ազդեցությունը հայկական *Մանկութեան աւետարանի* վրա իր արտացոլումն է գտել *Հիսուսը ներկարարի աշակերտ* դրվագում: Պատումը հյուսվում է մանուկ Հիսուսի անհնազանդ արարքի և հրաշագործության շուրջ, երբ, դպրություն ուսուցանելու անհաջող փորձից հետո, ծնողները նրան ներկարարության են տալիս ոմն Իսրայելի արվեստանոցում՝ «ի քաղաքն Տապարիա»[52]: Ինքնամյա Հիսուսին հանձնարարելով իր արվեստանոցի գործերը, վարպետն առժամանակ հեռանում է քաղաքից, իսկ Հիսուսը, ցանկանալով հնարավորինս արագ վերջացնել գործերը և միանալ խաղացող երեխաներին, բոլոր ներկերը խառնում է իրար.

> «Եւ Յիսուս յարուցեալ եկաց, բացեալ զդուռն տանն՝ և առեալ զամենայն ներկս քաղաքին և լից ի կարաս մի կապուտ ներկի, և եփեալ զկարասն և փակեաց զդուռն տանն, և ելեալ գնաց ըստ սովորութեան խլրում ի տեղի, որ խաղ առնէին տղայքն»[53]:

Հիսուսի այս արարքը զայրացնում է վարպետին, ով փորձում է պատժել նրան, սակայն փոքր-ինչ անց տեղի է տալիս՝ ընդունելով Հիսուսի գերբնական էությունը: Վարպետի այս կտրուկ մտափոփոխության համար առիթ են հանդիսանում նախ այն, որ Հիսուսը, ի զարմանս իրեն, կարասից

---

[51] *Թովմայի մանկության ավետարանի* ծագման քննության մասին տե՛ս **Burke T.**, *The Infancy Gospel of Thomas: The Text, Its Origins, and Its Transmission,* Toronto, 2001:

[52] Կամ՝ *Տապարի:* Սա հավանաբար աստվածաշնչյան հայտնի Տիբերիա քաղաքն է, որ այս պարականոնում տեղ է գտել արաբական հնչողության նմանողությամբ՝ طبرية-*Tabariyyah:*

[53] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 93:

անխաթար հատ-հատ հանում է բոլոր գույները, և ապա այն, որ իր՝ Հիսուսի հետևից զցած կոփիչն հրաշալի կերպով կանաչում է[54]:

Պատմության այսպիսի հանգուցալուծումը, կարծես թե կրկնում է պարականոնի դեպքերի հիմնական ընթացքը՝ Հիսուսը մեղադրվում է, սակայն կարճ ժամանակ անց նրան մեղադրողներն իսկ ճանաչում են նրա անմեղությունն ու աստվածային էությունը: Այնուամենայնիվ, այս պատումի մեջ, որն արտացոլում է Աստծո՝ որպես արարիչ-ներկարարի մասին պատկերացումները, կարևոր տեղ է զբաղեցնում մի դրվագ, որը հատուկ է միայն հայկական պարականոնին. խոսքը Հիսուսի բազմաթիվ կերպարանափոխությունների մասին է, որոնց միջոցով նրան առժամանակ հաջողվում է խույս տալ իր վարպետի հետապնդումներից.

> «Ելեալ Յիսուս ի ծովէն՝ նստէր ի ծովափին ի վերայ վիմի միոյ՝ ի նմանութիւն **տղայի**. Քաղաքացիքն հարցանէին զնա և ասէին. Մանուկ, դու ո՞չ ես տեսեալ զորդին Յովսէփայ: Ասէ Յիսուս. Ո՛չ գիտեմ: Ապա լինէր ի կերպս **երիտասարդի**. Հարցանէին զնա. Դու ո՞չ ես տեսեալ զորդին Յովսէփայ: Ասէ Յիսուս. Ո՛չ: Դարձեալ լինէր ի նմանութիւն **ծերոյ**: Հարցանէին զնա. Ծե՛ր դու, տեսեա՞լ ես զորդի ծերոյ Յովսէփայ: Ասէ Յիսուս. Ո՛չ եմ տեսեալ»[55]:

Ի. Դորֆման-Լազարևը, որ իր չափազանց հետաքրքրական ու արժեքավոր հոդվածում[56] անդրադարձել է *Հիսուսը ներկարարի աշակերտ* պատմությանը՝ մանրազնին ու համակողմանիորեն ուսումնասիրելով և համեմատելով այն այլալեզու ավանդությունների հետ, եկել է այն համոզման, որ Հիսուսի վերոնշյալ կերպարանափոխություններում[57] արտահայտված է

[54] Այս ավանդազրույցի արտացոլումը հայ վարքագրության մեջ տե՛ս **Տեր-Դավթյան Ք.**, Գրիգոր Նարեկացու զրուցապատում վարքի աղբյուրներից, *Էջմիածին*, № 12, 2003, էջ 38–39:

[55] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, էջ 97:

[56] **Dorfmann-Lazarev I.**, “Changing Colours and Forms, Theophanies in the Armenian *Script of the Lord's Infancy*”, *Journal of Eastern Christian Studies* 68(3–4), 2016, pp. 349–381.

[57] Հիսուսի կերպարանափոխությունների երևույթը, որ, ինչպես երևում է, հոգեհարազատ է եղել հայերին, տեղ է գտել նաև Հիսուսի անձեռագործ դաստառակի մասին պատմող ավանդության մեջ: Ըստ այս պատմության՝ Աբգարը, Հիսուսի պատկերը ստանալու համար, նրա մոտ է ուղարկում իր նկարչին, սակայն վերջինիս՝ Հիսուսին նկարելու բոլոր ջանքերն ապարդյուն են անցնում՝ նրա բազմաթիվ կերպարանափոխությունների պատճառով. «Այնժամ պատկերահանն սկսաւ նկարել զպատկերն Յիսուսի, իբրև նկարեաց կրկին հայեցեալ ետես ըստ առաջնոյն չէր նման, սկսաւ նոր զրել և դարձեալ հայեցաւ զի չէր նման այլ կերպս փոխեցաւ: Պատկերահանն զարհուրեալ ապշած մնաց և եթող զնկարելն: Ասէ Յիսուս. Ընդէր հիացեալ ապշեցար. Ասէ պատկերահանն. Տէր, կամեցայ զամէնօրհնեալ պատկերն քո նկարել և ոչ կարացի… Յայնժամ

երևութականության ուսմունքը: Այս վարդապետությունը, որ հայերի համար ընդունելի է եղել այնքանով, որքանով որ դա հաստատում էր դեռևս VI դ. կեսերին Հայ եկեղեցու ընդունած Քրիստոսի մարմնի «անապականության» մասին ուսմունքը[58], ըստ նրա, հայերին հասանելի է եղել ոչ քաղկեդոնական ասորիների կողմից Հայաստան բերված պարականոն գրվածքների և հնագույն երևութական աղբյուրների միջոցով[59]:

Այսպիսով՝ նշենք, որ թեև հայերեն *Մանկության ավետարանը* պատկանում է հայ թարգմանական երկերի շարքին, այնուամենայնիվ, այս պարականոնի մաս կազմող *փախուստը Եգիպտոս* հատվածն ամենայն հավանականությամբ պատկանում է հայ հեղինակների գրչին: Վերջիններս, ծանոթ լինելով այլալեզու *մանկության* ավետարաններին և երբեմն նույնիսկ օգտվելով դրանցից, այնուհանդերձ, սուրբ ընտանիքի ճանապարհորդությունը ներկայացրել են յուրովի: Այս յուրահատկությունը նախևառաջ արտահայտվում է հրաշամանուկ Հիսուսի արարքներում, ում կերպարը հայ հեղինակները կերտել են ըստ իրենց սեփական պատկերացումների՝ այս նորաստեղծ պատկերից դուրս թողնելով այն դաժանությունը, որ հատուկ է համանման գրությունների Հիսուսին: Փոխարենը նրանք մանկանը օժտել են այնպիսի հատկանիշներով, որոնք բնորոշ են միայն Աստծո բարեգութ որդուն: Ընդ որում՝ բոլորովին չընկրկելով այն իրողությունից, որ իրենք գործ ունեն պարականոն գրության հետ, հայ հեղինակները մանուկ Հիսու-

Յիսուս առեալ զդաստառակն էարկ օրհնեալ երեսովն, և սուրբ պատկերն առ ժամայն նկարեալ եղև ի վերայ դաստառակին», տե՛ս ՄՄ 6980, 74բ–75ա: Տե՛ս նաև **Марр Н.**, *«Хитон Господен», Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, т. I, СПб., 1900, 82–93, ինչպես նաև՝* **Outtier B**., “Une forme enrichie de la Légende d’Abgar en arménien”, *Apocryphes arméniens* : *transmission*, traduction, création, iconographie. Actes du colloque international sur la littérature *apocryphe* en langue *arménienne* (Genève, 18–20 septembre 1997, publications de l’Institut Romand des Sciences Bibliques1), Lausanne: Zèbre, éditeur et auteur; avec B. Outtier & J.-D. Kaestli, 1999, p. 138.

[58] VI դ. զարգացնելով Հիսուսի մարմնի անապականության մասին ուսմունքը՝ հետագայում հուլիանականները Հիսուսի մարդկային բնությունը հասցրել են նվազագույնի՝ հարելով երևութականությանը: Թեև հայերին հաճախ են մեղադրել ծայրահեղ հուլիանականության, այն է՝ երևութականության մեջ, Հիսուսի մարմնի անապականության հարցում հայերն ունեցել են «չափավոր» հուլիանական կողմնորոշում, համարելով, որ իր չարչարանքներն ու մահը Հիսուսը կրել է կամովին: Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Տէր-Մինասեան Ե**., *Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ*, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 84–135:

[59] **I. Dorfmann-Lazarev,** “Changing Colours and Forms, Theophanies in the Armenian *Script of the Lord's Infancy*”, p. 350.

սի այս կերպարն այնքան կենդանի ու խոսուն են ստեղծել, որ թվում է՝ իրենք են ականատես եղել, թե ինչպես է Աստծո մանկահասակ որդին քայլում Եգիպտոսի, Ասորիքի, Արաբիայի կամ Իսրայելի քաղաքներով և հասակակից երեխաների հետ խաղալիս՝ ակամա ցուցադրում է իր գերբնական կարողությունները:

FLIGHT TO EGYPT. THE ACTS OF JESUS IN THE ARMENIAN "GOSPEL OF THE INFANCY"

MAMYAN M.

Summary

The Armenian "Gospel of the Infancy" belongs to the series of translated works, nevertheless, the second part of this apocryphon, including the flight to Egypt, presumably belongs to Armenian authors, who, being familiar with other analogous "Infancy" gospels and sometimes even using them, however, represent the holy family's journey to Egypt in their own, unique way. This uniqueness is mostly reflected in the actions of the infant Jesus, whose image is deprived of the cruelty ascribed to Him in similar writings. This new figure is built according to the own understanding of Armenian authors who endowed Jesus with features that are typical only of the merciful Son of God. Moreover, not being concerned for the fact that they are dealing with apocryphon, the Armenian authors depict the image of the infant Jesus in such a vivid form that it seems they themselves witnessed the little Son of God walking around the cities of Egypt, Assyria, Arabia or Israel and playing with peers, inadvertently demonstrating his supernatural capabilities.

БЕГСТВО В ЕГИПЕТ: ДЕЯНИЯ ИИСУСА В АРМЯНСКОМ «ЕВАНГЕЛИИ ДЕТСТВА»

МАМЯН М.

Резюме

Армянское «Евангелие детства» относится к серии переводных апокрифических памятников, однако вторая часть этого сочинения – «Бегство в Египет», по всей вероятности, была дополнена армянскими авторами. Будучи знакомыми с другими аналогичными евангелиями, а порою даже используя их в своих работах, армянские авторы весьма своеобразно описывали путешествие святого семейства в Египет. Сказанное прежде всего отражается в действиях младенца Иисуса, образ которого лишен излишней жестокости, присущей ему в подобных творениях. Таков образ малолетнего Иисуса в восприятии армянских авторов, наделивших его характерными лишь для сына Божьего милосердными чертами. Не принимая во внимание тот факт, что они имеют дело с апокрифом, армянские авторы изображали Иисуса так, словно сами были свидетелями того, как во младенчестве сын Божий ходил по городам Египта, Сирии, Аравии или Израиля и в играх со сверстниками невольно проявлял свои сверхъестественные способности.

ԵՂԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Բ., ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ռ.
bagratnersisyan1952@gmail.com, r.avetisyan@mail.ru

Եղանակի կարգը տասնամյակներ շարունակ եղել և մնում է մասնագետների ուշադրության կենտրոնում: Խոսքը վերաբերում է հատկապես **–ել-ու, ալ-ու**-ով, **կ(ը)**-ով և **պիտի, պետք է**-ով կազմությունների քերականական իմաստներին ու տեղին բայի եղանակի համակարգում:

Նախքան սրանց առանձին-առանձին անդրադառնալը՝անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ սահմանական եղանակը, ինչպես ասվել է, իր քերականական իմաստով տարբերվում է մնացած բոլորից նրանով, որ մատնանշում է ստույգ գործողություն: Սա է պատճառը, որ տրամաբանական և փիլիսոփայական օրենքները սահմանական եղանակի բայերով են ստեղծված: Մյուս եղանակների բայերը ստույգ գործողություն չեն մատնանշում, ուստի և դրանցով տրամաբանական դատողություններ հնարավոր չէ անել ու հանգել եզրակացությունների, որոնք ճշմարտացի կարտացոլեն իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաների ու երևույթների հարաբերությունները. դրանք, այսպես ասած, իրականության եղանակներ չեն:

Խնդրին այս տեսակետից մոտենալու դեպքում, **–ել-ու, ալ-ու**-ով կազմված **գնալու եմ, կարդալու եմ**-ի մասին պիտի արձանագրենք հետևյալը. սրանց մեջ սահմանականության իմաստ չկա, այլ կա անհրաժեշտություն, պարտադրականություն. Օրինակ՝ **Ես գնալու եմ ընկերոջս տուն: Արամը կարդալու է այդ գիրքը:** Այս նախադասություններում հիշյալները ստույգ գործողություն չեն մատնանշում, այլ ենթադրվում է, որ ենթակաները համապատասխան գործողությունները ինչ-որ պատճառով պարտավոր են կատարել, անհրաժեշտ է, որ կատարեն, բայց կկատարեն, թե չէ, հայտնի չէ:

Այս տեսակետից միանգամայն օրինաչափ է, որ հայոց լեզվի ինքնուսույցի հեղինակները՝ Ն. Պառնասյանը և Ժ. Մանուկյանը, **–ել-ու, ալ-ու**-ով և **պիտի/պետքէ**-ով կազմությունները քերականական համանիշներ են հա-

* Հոդվածը տպագրվում է հայ-ռուսական համալսարանի պատվերով:

մարում. «Դեռ շա՞տ **պիտի սպասենք** = Դեռ շա՞տ **ենք սպասելու** – Мы еще долго **должны ждать?** Ճա՞րդ ինչ, ուզես-չուզես **պիտի գնաս**: = Ճա՞րդ ինչ, ուզես-չուզես **գնալու ես: -** У тебя нет выхода, хочешь не хочешь **должен пойти.»**[1]**:**

Ռուսերենի հետ զուգադրաբար բերեցինք նմուշներ պարզապես այն պատճառով, որ առավել ցայտուն է իմաստների ընդհանրությունը, չնայած ամենահասարակ հայերեն օրինակներում էլ դա ակնհայտ է. օր.՝ *Ես **գալու եմ** ձեր տուն: Ես **կգամ** ձեր տուն:* Առաջին նախադասության **գալու եմ**-ը անկասկած պարտադրականության, առնվազն անհրաժեշտության իմաստ ունի, հակառակ դեպքում կասվի՝ **կգամ**:

Հիշյալների իմաստային ընդհանրությունն օրինաչափ է: Այն, որ **կարդալու գիրք, գիրքը կարդալու է**, այսինքն՝ կարդալու ենթակա է, այնուհետև **գիրքը կարդալու եմ** զարգացումն ունենք, կասկածից վեր է: Ըստ որում, վերջինիս հարկադրական իմաստն արևմտահայերենում այնքան ակնհայտ է, որ քերականների մի մասը այն եղանակային ձև է համարում[2]:

Առայժմ կարող ենք եզրակացնել, որ **–ել-ու, -ալ-ու**-ով կազմությունները հիշյալ պատճառով արևելահայերենի սահմանական եղանակի համակարգում չենք կարող զետեղել. հարկադրականության, պարտադրականության, անհրաժեշտության իմաստները չեզոք չեն, արտահայտում են գործողությունը ներկայացնողի կամ գործողի այնպիսի վերաբերմունք, որը ստույգ չէ, ունի վերջինիս հետ անհամատեղելի երանգավորում:

-Ել-ու, -ալ-ու-ով կազմություններին ոչ հիմնավորապես անդրադարձել են Գ. Ջահուկյանը և Ա. Շանիձեն: Գ. Ջահուկյանը դրանք սահմանականի համակարգում չի տեղադրում, կարծում է, որ համակարգի մյուս անդամների նման հիմք գումարած վերջավորություն կառույց չեն[3], իսկ Ա. Շանիձեն հոլովական ձևերի հետ էական բայի զուգակցություն է համարում՝ հարկադրականի իմաստով, ուստի և՝ բաղադրյալ ստորոգյալ, քանի որ այս դեպքում սահմանական չի կարող լինել: Ավելացնում է նաև, որ ավելի խոր ուսումնասիրության կարիք կա[4]:

---

[1] **Պառնասյան Ն.Ա., Մանուկյան Ժ.Կ.**, Հայոց լեզվի ինքնուսույց, Ե., 1990, էջ 283:

[2] **Սարգսյետոյան Ռ.Կ.**, Արևմտահայերենի դասագիրք, Ե., 2006, էջ 159:

[3] Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.Բ.**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 280–287:

[4] Տե՛ս **Шанидзе А.Г.** Новый взгляд на природу спряжения новоармянского глагола. Труды 116. Серия востоковедения, V, Тбилиси, 1965, էջ 423–438:

Պիտի/պետք է-ով կազմությունների կապը նշվածների հետ հանրահայտ է: Գրաբարում **պիտի**-ն (պիտոյ է) միադիմի բայ էր և եղանակավորող բառի արժեք ուներ: Ա. Աբրահամյանը նշում է. «Միադիմի բայերից շատերը գրաբարում հանդես են գալիս եղանակավորման դերով, որպես եղանակիչ բայեր: Այդ կարգի միադիմի բայերը դրվում են անորոշ դերբայի վրա՝ տրական հոլովով ենթակայի մոտ: Օր.՝ «… Պիտոյ է ինձ յղել զքեզ առ թագաւորն Պարսից Շապուհ (Բուզ.)՝ Ես քեզ պիտի ուղարկեմ Պարսից Շապուհ թագավորի մոտ»[5]:

Ս. Անթոսյանը հետագա զարգացումն այսպես է ներկայացնում. «Միջին հայերենում **պիտիմ** նախ բայ է: **Պիտի**՝«պետք է» իմաստով բայը, զրկվելով իր նյութական բովանդակությունից, դարձել է եղանակիչ: Միջին հայերենում **պիտի +դիմավոր բայաձև** կազմություններում **պիտի** բառի եղանակիչ լինելու լավագույն ապացույցը նրա հնչյունափոխված զանազան ձևերն են ... Միջին հայերենում **կամիմ** բայով արտահայտվող ապառնի ձևերը ևս աշխուժացան …»[6]:

Մեջբերումից կարելի է եզրակացնել, որ ոչ միայն գրաբարի **պիտի, պիտոյ է, պարտ է, արժան է** միադիմի բայերը, այլև միջին հայերենի **պիտի** + **դիմավոր բայաձևը, պիտ, տի** հնչյունափոխված տարբերակները եղանակավորող բառեր են, քանի որ հազիվ թե հնչյունափոխության հետևանքով կամ էլ **որ** շաղկապը կորցնելու պատճառով դրանք վերածվեին եղանակիչի: Էլ չենք խոսում **կամիմ**-ի մասին: Մյուս դեպքերում, ինչպես վստահեցնում է հեղինակը, ունենք անկախ բայաձևեր:

Այժմ անդրադառնանք գրական արևելահայերենին:

Քննարկենք Ռ. Իշխանյանի տեսակետը[7]: Հեղինակը հենց սկզբից խոստովանում է, որ դժվար է միանշանակ պատասխանել՝ **պիտի/պետք է** –ով կառույցները դիմավոր բայե՞ր են, թե յուրաքանչյուրը մեկ բառային միավոր է: Առանց հիմնավորելու ասում է, որ **պիտի/պետք է գնամ** տիպի կառույցների երկշեշտ արտասանությունը չի ենթադրում, որ դրանք ինքնուրույն միավորներ են: Մինչդեռ, ենթադրում է, քանի որ վերաբերականներ են և հասկացական իմաստից զուրկ լինելով հանդերձ՝ ունենում են շեշտ, քանի որ առանց հնչերանգի վերաբերմունք չի լինի: Հեղինակն անդրադառնում է

---

[5] **Աբրահամյան Ա.Ա.,** Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1976, էջ 224–225:

[6] **Անթոսյան Ս.Մ.**, Խոնարհման համակարգի զարգացման ընթացքը, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հատոր II, Ե., 1975, էջ 333–340:

[7] **Իշխանյան Ռ.Ա.**, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1971:

պիտի գրել, պիտի կարդալ կառույցներին ու վերջիններիս ժխտականներին, որոնք իբր միայն **չպիտի գրել, չպիտի կարդալ** տարբերակներն ունեն: Նախ, ասենք, որ **պիտի չգրել, պիտի չկարդալ** տարբերակները ոչ գրական համարելը հազիվ թե համապատասխանի իրականությանը, մանավանդ որ գնալով ավելի ու ավելի են տարածվում **պետք է**-ով տարբերակները՝ **պետք է չգրել, պետք է չկարդալ՝** համապատասխան իմաստային նրբերանգներով: Այն, որ **պիտի**-ն ոչ բայ բառերի հետ չի գործածվում, գալիս է նրանից, որ նախկին միադիմի բայն արդեն քարացած է և ծառայում է բայիմաստով արտահայտված գործողությանը անհրաժեշտության նրբերանգ հաղորդելուն, իսկ մյուս քարացած ձևեր-վերաբերականները համապատասխան իմաստներն են հաղորդում, օր.՝ **գուցե գա/չգա, երանի գա/չգա, թերևս գա/չգա:**

Խոսելով **պետք է**-ով կառույցների մասին՝ Ռ. Իշխանյանը ասում է, որ **պետք եմ, պետք ես** և այլն, դիմավոր բայի հարացույց են կազմում: Բայց սրանք ո՞ր եղանակաժամանակային բառաձևերն են: Արդյոք սրանք նույնը չե՞ն, ինչ **անհրաժեշտ եմ, անհրաժեշտ ես** և այլն, որոնք բաղադրյալ ստորոգյալ են, բացի այդ՝ հեղինակն ինքը վկայակոչում է **պետք բան է**, այսինքն՝ **անհրաժեշտ, պետքական բան է, պետքս չէ**, այսինքն՝ **կարիքը չունեմ, անտարբեր եմ**, իսկ **պետք չկա** նշանակում է **անհրաժեշտություն չկա** և այլն: Հետաքրքիր է՝ **պետք եմ, պետք ես** և մյուսները գործողություն ցույց տվող որևէ հարցի պատասխանո՞ւմ են, որ եղանակաժամանակային բայաձև լինեն, թե **ի՞նչ եմ, ի՞նչ ես** և նման հարցերին են պատասխանում: Հեղինակը պատրաստ է հարացույց վերագրել նույնիսկ **կարելի է** –ին, չնայած որ էական բայի մյուս դեմքերի հետ գործածություն չունի, այսինքն՝ միադիմի է, և ինքնուրույն գործածություն էլ ունի. **Դա կարելի՞ բան է,** որ կնշանակի **թույլատրելի՞ բան է, հնարավո՞ր բան է:**

Եթե հանկարծ ընդունենք, **որ պետք է**-ն և **կարելի է**-ն եղանակաժամանակային բայաձևեր են, ի՞նչ կունենանք. ընդամենը երկու դիմային ձևով արտահայտվող մեկ քերականական իմաստ, մի բան, որ գրական արևելահայերենին հատուկ չէ: Սա է, թերևս, պատճառը, որ Ռ. Իշխանյանը հրաժարվում է այն մտքից, թե կա երկու **պետք է,** մեկը՝ որպես դիմավոր բայ, մյուսը՝ **պիտի**-ին հավասարազոր, և կարծում է, որ գուցե վերջինն է ավելի համոզիչ, ուստի, թեև վերապահությամբ, **պիտի գնամ, պետք է գնամ** միավորները համարում է հարկադրական եղանակի բայաձևեր:

Այս վերլուծությունները մեզ այլ համոզման են բերում: Իրոք, գոյություն ունի մեկից ավելի **պետք է**, բայց դրանցից ոչ մեկը հարացույց չէ: Մի **պետք է**-ն համասարազոր է **պիտի**-ին. սրանցից ոչ մեկը դիմային ձև չէ, այլ անհրաժեշտության իմաստ է հաղորդում **գնամ** բայաձևին: Ու քանի որ այս դեպքում սրանք քարացած «բառեր» են, հասկացական իմաստ չունեցող վերաբերականներ են, մյուսների նման համապատասխան եղանակական իմաստներն են հաղորդում դիմավոր բային: Իսկ **պետք է**-ն մի դեպքում նշանակում է ինչ-որ բանի անհրաժեշտ լինելը, պետքական լինելը, մյուս դեպքում՝ կարիքը լինելը, օր.՝ **Սա ինձ պետք է,** մյուս դեպքում՝ **պետք է**-ն հավասար է **անհրաժեշտ եմ**-ին՝ **Ես պետք եմ ընտանիքիս = Ես անհրաժեշտ եմ ընտանիքիս, Դու պետք ես քո ընտանիքին** և այլն: Սրանց ավելացնում ենք վերը հիշատակածները՝ **պետք բան, պետք չկա, պետքս չէ:** Ինչ վերաբերում է **պետք է գամ** և **պետք է գալ**-ին, ապա սրանք տարբեր են. **պետք է գամ**-ի դեպքում ունենք **պիտի գամ**-ին հավասարարժեք երևույթ, այն է՝ դիմավոր բային անհրաժեշտության իմաստ հաղորդող վերաբերական, իսկ **պետք է գալ**-ը ենթակայով ու ստորոգյալով նախադասություն է՝ **գալ անհրաժեշտ է, գալը աhրաժեշտ է, անհրաժեշտ է խնձոր**:

Սրանց ժխտականները նույնպես շատ բան են պարզում: **Չպետք է գաս, չպիտի գաս** նշանակում են քո **գալու անհրաժեշտությունը չկա, դու պարտավոր չես գալ,** մինչդեռ **պետք է չգաս, պիտի չգաս** նշանակում են **անհրաժեշտ է, որ դու չգաս, դու պարտավոր ես չգալ, դու պետք է գալու գործողությունը չկատարես:** Որքան էլ **պիտի**-ն քարացած միադիմի բայ է, այնուամենայնիվ բայ է, ուստի և **չ**-ն հեշտությամբ է ընդունում, մինչդեռ **պետք է** –ն ավելի դժվարությամբ է դա անում, քանի որ **պետք**-ի առարկայական իմաստը խոչընդոտում է դրան: Հետևանքը լինում է այն, որ օգտագործվում են և՛**չպիտի գաս**, և՛ **չպետք է գաս**՝ մի կողմից, և **պիտի չգաս** ու **պետք է չգաս**՝ մյուս կողմից՝ առանց տարբերակելու հիշյալ իմաստները:

Չպիտի գալ կա, **չպիտի գալը, խնձորը** չկա վերոնշյալ պատճառով, այսինքն՝ գալու անհրաժեշտություն չկա, անհրաժեշտ չէ, որ մեկը կատարի գալու գործողությունը.կա գործողության նկատմամբ վերաբերմունք, ուրեմն վերաբերական է: **Չպիտի գալը, խնձոր** չկա, քանի որ գործողություն չկա: **Չպետք է գալ** վերոհիշյալ պատճառով հավասար է **չպիտի գալ**-ին, իսկ **գալը պետք չէ, խնձոր պետք չէ** նշանակում է դրանք անհրաժեշտ չեն, դրանց կարիքը չկա, ուստի և չի կարող լինել **չպետք է գալը, չպետք է** խնձոր:

Այս վերլուծություններից հետևում է, որ **պիտի**-ն ու **պետք է**-ն դիմավոր բայերի հետ գործածվելիս գործողության անհրաժեշտության իմաստ են հաղորդում վերջիններիս, բայց երկրորդական բառահարաբերական ձևույթների չեն վերածվում, այլ պահպանում են իրենց վերաբերական իմաստը:

Բանն այն է, որ եթե **պիտին**-ն, **պետք է**-ն հակադրենք **կ(ը)**-ին, ապա վերջինս իրոք **կոյ**-ից վերածվել է երկրորդական բառահարաբերական ձևույթի, քանի որ ավելանալով գրաբարյան ներկայի բառաձևին՝ կազմում է սահմանականի հարացույցի անդամ, ինչպես քիչ հետո կփորձենք համոզվել, և ոչ թե կամային, այլ ստույգ գործողության իմաստ է հաղորդում, ուստի և սահմանականի եղանակիչ է: **Պիտի**-ն,**պետք է**-ն իրենց տարբերություններով հանդերձ, դիմավոր բայի հետ գործածվելիս չեն վերածվում երկրորդական բառահարաբերական ձևույթի, չեն կազմում այն հնչյունը կամ հնչյունախումբը, որը միայն քերականական իմաստ է հաղորդում բառին: Եվ դա այն պատճառով, որ դիմավոր բայի հետ գործածվելիս որքան էլ զուրկ են հասկացական իմաստից, միևնույն է, ունեն բառային շեշտ և վերաբերական իմաստ: Երկրորդական բառահարաբերական ձևույթները զուրկ են սրանցից:

Եմ էական բային հակադրելիս պետք է արձանագրենք, որ վերջինս վերածվում է երկրորդական բառահարաբերական ձևույթի և դադարում ինքնուրույն բառ լինելուց այն պատճառով, որ միանում է **գնում, գնացել**-ին, որոնք բառ չեն: Երբ էական բայը միանում է սրանց, ունենում ենք ոչ թե ինչ-որ բան գումարած **եմ**, որտեղ **եմ**-ը պահպանում է իր բառային իմաստը, այլ **եմ**-ը հիշյալներին, որոնք արդեն որպես հիմք են հանդես գալիս, հաղորդում է դեմքի, թվի, ժամանակի, չ-ի հետ (**չեմ գրի**) նաև եղանակի քերականական իմաստներ. **եմ**-ը վերածվում է երկրորդական բառահարաբերական ձևույթի:

Ավելացնենք ուշադրության արժանի մի հանգամանք ևս, որը պետք է որ վկայի մեր դիտարկումների ճշմարտացիությունը: Խոսքը վերաբերում է **որ** թարմատարով կիրառություններին, երբ տրամագծորեն փոխվում է վերաբերականի իմաստը. **պիտի որ, պետք է որ** արդեն նշանակում է թեականություն, կասկած տեղի ունենալիք կամ չունենալիք գործողության նկատմամբ: Հազիվ թե երկրորդական բառահարաբերական ձևույթն այսպիսի փոփոխության ենթարկվեր: Մի հանգամանք ևս. թեև խոսակցական ոճում է նկատելի, սակայն հետաքրքրական է, որ կան **պիտի/պետք է գնացել էր** ոչ նորմատիվ, բայց գնալով հաճախացող դեպքեր:

Այժմ անդրադառնանք **կ(ը)**-ով բայաձևերին:

Զարմանալի է, բայց փաստ է. թվում էր, թե տասնամյակներ առաջ Գ. Ջահուկյանն իր հրապարակած հոդվածով[8] կարողացել է հիմնավորել, որ **կ(ը)**-ով բայաձևերը սահմանական եղանակի համակարգի մեջ են մտնում: Սակայն անցել են տասնամյակներ, բայց այս տեսակետը ո՛չ դպրոցական ու բուհական ծրագրերում է տեղ գտել, ո՛չ էլ որևէ մեկը հերքել է այն: Այս անտարբերությունն անընդունելի է:

Գուցե կարիք կա Գ. Ջահուկյանի առաջադրած դրույթներն առավել հիմնավորելու: Մեր համեստ ուժերով փորձենք դա անել:

Նախ ասենք, որ **կ(ը)**-ով բայաձևերին հայերենագետներն անդրադարձել են շուրջ հարյուր տարի: Այդ աշխատությունների ու հոդվածների ամբողջական ցանկը ներկայացված է ներքոհիշյալ հոդվածում[9]: Հասկանալի է, որ բոլոր տեսակետները մեկ հոդվածի սահմաններում անհնար է վերլուծել, մանավանդ որ դրանց մի մասին հիշյալ հոդվածում անդրադարձ կա, սակայն անհրաժեշտության դեպքում կարևոր մոտեցումներին կվերադառնանք:

Գ. Ջահուկյանը նշված հոդվածում, բացի մնացյալներից, մի կարևորագույն դիտարկում ունի: Խոսելով այն մասին, որ սահմանականի ձևերը դասավորված են ըստ ձևային ընդհանրության, Գ. Ջահուկյանը նկատում է. «Մեր քերականական աշխատությունների հեղինակները սովորաբար սրանով էլ բավարարվում են՝ և՛ սահմանումները, և՛ անվանումները տալով ըստ այդ հիմունքի: Սակայն ձևական ընդհանրությունները և տարբերությունները միշտ չէ, որ խոսում են իմաստային համապատասխան ընդհանրությունների և տարբերությունների մասին: Այնինչ, ժամանակի քերականական կարգի քերականույթների ուսուցման ժամանակ կարևոր է հենց իմաստային ընդհանրությունների ու տարբերությունների, իմաստային հակադրությունների բացահայտումը. դրա վրա է հիմնված ժամանակաձևերի ճիշտ գործածությունը»[10]:

---

[8] Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.Բ.**, Արդի գրական հայերենի ժամանակների համակարգը, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, Ե., 1983, հ. 1, էջ 17–23:

[9] **Ներսիսյան Բ.Ս.**, Իվանե Ծիլակաձեն արդի արևելահայերենի որոշ քերականական կարգերի մասին, ԲԵՀ, հ. 3, Ե., 2015, էջ 57:

[10] **Ջահուկյան Գ.Բ.**, Արդի գրական հայերենի ժամանակների համակարգը, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Բեյրութ, 2000, էջ 80:

Մի մեջբերում ևս. տեղ խնայելու համար՝ համառոտած. «Ձևական առումով հասնելով համակարգի միասնության՝ Մ. Աբեղյանը (և նրա հետևությամբ ուրիշները) փաստորեն հաշվի չի առնում, որ **կնստեմ** տիպի ձևերը մեծ չափով տարբերվում են **կնստեի** տիպի ձևերից. եթե **կնստեի** տիպի ձևերը անհրաժեշտորեն պահանջում են պայման, ապա **կնստեմ** տիպի ձևերի համար այն պարտադիր չէ, այսինքն՝ նրանք կարող են ունենալ իրական սահմանական գործածություն…: … **Գնալու եմ** և **գնացել եմ** ձևերը հարաբերվում են խոսելու պահի հետ, **կգնամ** և **գնացի** ձևերը՝ ապառնի և անցյալ պահերի հետ, վերջին երկուսին էլ հատուկ է ստույգ, որոշակի գործողության արտահայտությունը»[11]:

Փորձենք առավել հիմնավորել Գ. Ջահուկյանի թեզը **կնստեմ**-ի մասին:

Այն, որ հիմքակազմությունն է եղել հետազոտողների ելակետը, պարզ երևում է Հ. Պետրոսյանի դիրքորոշումից: Չնայած այս դեպքում խոսքը վերաբերում է համադրական կառույցներին, բայց բանն այն է, որ արդյունքում Հ. Պետրոսյանը **կ(ը)**-ով բայաձևերը տեղափոխում է ըղձականի համակարգ, ինչպես նաև անցյալ կատարյալի ձևերը:

Հեղինակը **կ(ը)**-ով բայաձևերի հարցի լուսաբանումը կապում է հետևյալ «… երեք երևույթների մեկնաբանության հետ. ա) արևելյան գրական լեզվում ունե՞նք «պայմանական կամ ենթադրական», բ) կը մասնիկը եղանականիշ է, եղանակաժամանակային ցուցիչ, թե՞ կերպանիշ է, գ) անցյալ կատարյալը համակարգայնացած է սահմանականի, թե՞ ըղձականի ոլորտում»[12]:

Հեղինակը, ելնելով այն դրույթից, որ «…սահմանականը իր իմաստագործառական բնույթով էապես չեզոք է բուն եղանակավորման նկատմամբ և արտահայտում է գործողության իրացում ներկայում, անցյալում, ապառնիում»[13], իսկ ըղձականը **իրականալիության** պլանի արտահայտիչ է, **կ(ը)**-ով ձևերը բխեցնում է ըղձականից: Եվ անկախ այն հանգամանքից, որ **կ(ը)**-ն գործողության ավարտը մատնանշելու զորություն ունի և դրանով կատարյալի իմաստ է հաղորդում բայաձևին (հենց հեղինակի նշած **կգամ, եկա** բայաձևերը), այնուամենայնիվ **կ(ը)**-ն համարում է կատարելիի և ոչ թե կատարյալի կերպանիշ:

---

[11] Նույն տեղում, էջ 83:

[12] **Պետրոսյան Հ.Զ.**, Հայերենի բայի ձևակազմության մի քանի հարցեր, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 1987, թիվ 2, էջ 108:

[13] Նույն տեղում, էջ 109:

Կ(ը)-ով ձևերը Հ. Պետրոսյանը դիտարկում է **գրեմ, կգրեմ, գրեցի** մանրահամակարգում, իսկ **գրելու եմ**-ը՝ միայն **գրում եմ, գրել եմ** մանրահամակարգում: Այս տրամաբանությամբ առաջնորդվելով՝ նա գալիս է այն եզրակացության, որ «… անցյալ կատարյալը գործում է ըղձականի ոլորտում. իր կառուցվածքային, իմաստաբանական ու գործառական հատկություններով էապես նրա անցյալի կատարյալ կերպի արտահայտիչն է…»[14]:

Նման մոտեցումն ունի հետևյալ բացատրությունները. առաջին՝ հեղինակի ելակետը բայաձևերի հիմքակազմությունն է, երկրորդ՝ նույնացնում է ժամանակի և կերպի քերականական կարգերը (անկատար, կատարելի և կատարյալ կերպեր), երրորդ՝ նույնացնում է նաև ժամանակի ու հաջորդականության քերականական կարգերը («Սահմանական եղանակում ժամանակային հաջորդականության պլաններ (ներկա, անցյալ) ստեղծում են օժանդակ բայերը…»[15]), չորրորդ՝ սահմանականի վերլուծական կառույցները դիտարկում է որպես դերբայ, գումարած օժանդակ բայ և համադրական կազմության հետ անհամատեղելի ու անհակադրելի բայաձևեր: Հետևանքը լինում է այն, որ **կ(ը)**-ով բառաձևերին հատուկ քերականական իմաստները չի ընդունում և տեղափոխում է ըղձական եղանակի հարացույց:

Բանն այն է, որ դեռևս անցյալ դարի հիսնական թվականներին Ս. Աբրահամյանի մի հոդվածում[16], բավական համոզիչ փաստարկներ կան **կգրեմ**-ը սահմանականի բայաձև համարելու օգտին: Սակայն, ցավոք, այն բավական ժամանակ անարձագանք մնաց:

Հեղինակը դիպուկ ասում է. «… պարադոքս է այն, թե ռուսերենի սահմանական եղանակի ապառնիի կատարյալ կերպին համապատասխանում է հայերենի պայմանական ապառնին: … Ստացվում է, որ ռուսի կամ ռուսերեն խոսողի համար որպես ստույգ կատարվելիք գիտակցվող գործողությունը հայը կամ հայերեն խոսողը գիտակցում է որպես այնպիսի գործողություն, որի կատարումը ենթադրվում է ասելուց հետո «որոշ պայմանով կամ ենթադրաբար»: Միևնույն աշակերտը ռուսաց լեզվի ժամին напишу բայը ճիշտ կերպով պետք է դիտի որպես ստույգ գործողություն, իսկ հաջորդ ժամին՝ հայոց լեզվի դասին պետք է կասկածի նույն բայի հայերենի տառացի

---

[14] Նույն տեղում:

[15] Նույն տեղում:

[16] **Աբրահամյան Ս.Գ.**, Արդի հայերենի պայմանական կամ ենթադրական եղանակը, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, Ե., 1953, թիվ 9, էջ 75–90:

թարգմանված ձևի (կգրեմ) ցույց տված միևնույն գործողության ստույգ լինելու վրա»[17]:

Եթե ուրիշ ոչինչ չասենք, այս զուգադրությունը շատ կարևոր է լեզուների տիպաբանական ուսումնասիրության ժամանակ, քանի որ պետք է հակադրվեն ու համադրվեն համարժեք լեզվական միավորները, հակառակ դեպքում եզրակացությունները կեղծ կլինեն:

Ս. Աբրահամյանն ավելացնում է. «Ըղձական ապառնին ցույց է տալիս ապառնիում, խոսելուց հետո ցանկալի գործողություն: Քանի որ այս դեպքում ցանկալիությունից բխող չկատարվածությունը վերաբերում է ապագային, ուստի և **ինքնին չի բացառվում ռեալ դառնալու հնարավորությունը** (ընդգծումը Ս. Աբրահամյանինն է – Ն.Բ.), նրա կատարումը ցանկալի է, կարող է կատարվել: Եվ ահա նույն ռեալություն, լինելիություն ցույց տվող եղանակիչը, միանալով ըղձականի ապառնիի հետ, վերջինիս ցանկության բովանդակությանն ավելացնում է իր իմաստը, ստացվում է ապագայում ցանկալի գործողության կատարում, գոյություն, այսինքն՝ ապագա ստույգ գործողություն, ստույգ կատարվելիք գործողություն (կգամ, կգրեմ, կհաղթենք)»[18]:

Այս դատողությունների մեջ իհարկե կա ճշմարտություն այն առումով, որ **կ(ը)**-ով ձևերի մեջ ոչ մի պայման կամ ենթադրություն չկա: Սակայն այստեղ խոցելին այն է, որ **կ(ը)**-ով բառաձևերը կապվում են ըղձականի հետ, ուստի և ցանկալիի ստույգ դառնալն այնքան էլ համոզիչ չէ:

Թերևս նույնն է պատճառը, որ Ս. Աբրահամյանը անցյալի ձևերը համարում է արդեն ոչ թե սահմանականի, այլ պայմանական եղանակի բայաձևեր. «Ռեալություն, լինելիություն ցույց տվող **կ** եղանակիչը, միանալով անցյալում ցանկալի, բայց չկատարված գործողություն ցույց տվող բային, հակադրվում է նրան, և կազմված նոր բայաձևի մեջ տեղ են գտնում երկու հակասական բովանդակություններ: Ստացվում է անցյալում կատարվելիք, բայց չկատարված գործողության կատարման հնարավորություն (կգնայի, կգրեի, կհաղթեինք): ... Պայմանական անցյալի ցույց տված գործողությունը իրականացած չէ»[19]:

Դա, իհարկե, այդպես է: **Կ(ը)**-ով անցյալի մասին թերևս ճշմարիտ է այն, որ բայիմաստով արտահայտվում է տեղի չունեցած գործողություն,

---

[17] Նույն տեղում, էջ 82–83:

[18] Նույն տեղում, էջ 88:

[19] Նույն տեղում, էջ 87–89:

սակայն դրանց պայմանականության քերականական իմաստ վերագրելը, կարծում ենք, իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ արդեն չկատարված գործողությունը, որի քերականական իմաստն առկա է այս բայաձևում, հայտնի չէ, թե ինչ հանգամանքների դեպքում կարող է տեղի ունենալ կամ տեղի չունենալ: Իսկ վերջինիս մեջ համոզվելու համար անհրաժեշտ է դուրս գալ մեկ բառի՝ բայի սահմաններից, տրամաբանական կապը դիտարկել բարդ նախադասության կառուցվածքում: Բացի դրանից՝ **կ(ը)**-ին տարբեր եղանակների քերականական իմաստներ վերագրելը նույնպես համոզիչ չէ:

Այս ամենի պատճառն այն է, որ **կ(ը)**-ով բայաձևերի քերականական իմաստները, ինչպես նախորդ դեպքում, բխեցվում են ըղձականից:

Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ Է. Աղայանի մոտեցումներին: Անդրադառնալով **կ(ը)**-ով ձևերին՝ հեղինակը գրում է. «… **գալու եմ** նշանակում է, թե ես այժմ գործողությունը ապագայում **կատարելու վիճակի մեջ եմ**: Քանի որ առարկան (ենթական) արդեն տվյալ վիճակի մեջ է, ապա բնականաբար կատարելի գործողությունն էլ անխուսափելի է, մինչդեռ **կգամ** բայաձևի մեջ այդ անխուսափելիությունը չի արտահայտվում, այլ պարզապես շեշտվում է գործողության կատարելի լինելը: … Մենք գտնում ենք, որ ենթադրական կամ պայմանական համարված եղանակի ձևերը պետք է դիտել իբրև սահմանական եղանակի ձևեր. այս դեպքում մենք կունենանք. ա) **բաղադրյալ ապառնի** ու **ապառնի անցյալ** և բ) **պարզ ապառնի ու ապառնի անցյալ**»[20]:

Բանն այն է, որ որոշ ժամանակ անց Է. Աղայանը գրում է «… Եղանակների իմաստային վերլուծությունը մեզ այժմ բերում է այլ եզրակացության: … Ենթադրական եղանակը պետք է բնութագրել գործողության կանխադրման կամ նախատեսման վերաբերական իմաստով: Այս տեսակետից, գիտականորեն ավելի ճիշտ կլիներ ենթադրականի փոխարեն գործածել **կանխադրական (պոստուլատիվ)** անվանումը...»[21]:

Եթե փորձենք խորանալ Է. Աղայանի նախորդ և հաջորդ դատողությունների մեջ, ապա կարող ենք ասել, որ հեղինակը, ըստ էության, կարծիքը չի փոխել: Հենց Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարա-

---

[20] **Աղայան Է.Բ.,** Բայի ձևաբանական կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում, Պատմաբանասիրական հանդես, Ե., 1963, թիվ 3, էջ 266–267:

[21] **Աղայան Է.Բ.**, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967, էջ 372–373:

նում» կարդում ենք. «Կանխադրույթ, ի, գ. 1. Նախօրոք առաջ քաշված դրույթ: 2. (գիտ.) Արտածությամբ (դեդուկտիվ կերպով) կառուցված գիտական տեսության ելակետային դրույթ, որպես նախադրյալ (պոստուլատ)»[22]: Իսկ արտածությամբ (դեդուկտիվ) դատողություններով գիտական տեսության ելակետային դրույթներ՝ պոստուլատներ, հնարավոր է առաջադրել միայն սահմանական եղանակի քերականական ստույգ իմաստ արտահայտող բայերով: Ուրեմն կանխադրական եղանակը նույնն է, ինչ որ սահմանականը:

Անդրադառնանք Մ. Աբեղյանի դիտարկումներին: Միջին հայերենում **ի** նախդիր ունեցող բայանունով և էական բայով կառույցները սահմանականի համակարգում են, բայց քանի որ **կու**-ով ձևերն ընդհանրանում են դրականի համակարգում, անորոշ դերբայով կազմությունը մնում է միայն բացասական ձևերի համար: Հետագայում **ի** նախդիրն ընկնում է, **ե**-ն դառնում է **ի**, **լ**-ն էլ է ընկնում, **չէի**-ն վերածվում է **չի**-ի, ունենում ենք **չի գրի**, և ներգոյականի իմաստն այլևս չի գիտակցվում[23]:

Սահմանականի ներկան ու անցյալ անկատարը բայական ներգոյականի ձևեր են՝ **-ում** ներգոյականի վերջավորությամբ կամ **ի** նախդրով կազմված, որոնց զուգահեռ **կոյ-ահա** վերաբերականով, այսինքն՝ **կու**-ով կազմությունները գրաբարի ներկան միջին հայերենի ներկա դարձնող կառույցներ են: Բոլորն էլ նշանակում են ընթացքի մեջ գտնվող անավարտ գործողություն: Եվ այս ձևերը գոյատևում են կողք կողքի, որի վկայությունն է, օրինակ՝ Թիֆլիսի բարբառը, որտեղ կա **խոսում իմ** և **կու խոսիմ:**

Կոյ-ահա վերաբերականով ներկան կարող էր դառնալ ապառնի, ինչպես որ գրաբարյան ներկան՝ միջին հայերենում: Բայց հաստատական, ստույգ իմաստ ունեցող վերաբերականը՝ եղանակավորող բառը, ինչպե՞ս կարող էր պայմանի իմաստ ստանալ, մանավանդ որ պայմանով գործողություն տեղի ունենալու համար նախ անհրաժեշտ է այդ պայմանը, հետո միայն՝ գործողություն: Դա մի բառով՝ բայաձևով, արտահայտվել չի կարող:

Կ(ը)-ին Գ. Ջահուկյանը վերագրում է նաև կերպի քերականական իմաստ. «…**կ(ը)** նախամասնիկը, որ հիմնականում եղանակային արժեք ունի, ձեռք է բերում կերպային արժեք (կատարյալ ապառնի) և իբրև այդ-

[22] **Աղայան Է.Բ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 686:

[23] **Աբեղյան Մ.Խ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 312–313:

պիսին հակադրվում է անկատար ապառնի ձևերին (այդ թվում **լու**-ով կազմվող բաղադրյալ ձևերին. հմմտ. **կգնամ** և **գնալու եմ**)»[24]։

Ժխտական ձևերի մասին խոսելիս Գ. Ջահուկյանը նշում է. «... կատարյալի իմաստը տրվում է ոչ թե բուն դերբայական մասի, այլ օժանդակ բայի վրա դրվող չ-ի միջոցով, որ **կ**-ի նման որոշակիության արժեք է տալիս բայաձևին»[25]։

Այսպիսով, **կ(ը)**-ով բայաձևերի պատմությանն ու դրանց վերագրվող իրարամերժ քերականական իմաստներին անդրադարձը մեզ բերում է հետևյալ եզրակացություններին։ **Կու(կոյ)** եղանակավորող բառը ավելանում է գրաբարյան ներկային և բնականաբար նորից ներկա է կազմում, բայց արդեն միջին հայերենի ներկան, որն իր հերթին, անցնելով արևելահայերենին, մնում է սահմանականի տիրույթում, բայց արդեն ապառնիի քերականական իմաստով, քանի որ ներկան կազմվում է բայանվան հոլովված ու էական բայի խոնարհված ձևերով՝ հիմք գումարած վերջավորություն կաղապարով։

Կ(ը)-ով ձևերի ժխտականը, որ էական բայի ժխտական ձև գումարած բայանուն է (**չեմ ի կարդալ = կարդալու մեջ չեմ = կարդալու ընթացքի մեջ չեմ = չեմ կարդում**), ի հակադրություն **ահա կարդում եմ**-ին, վերածվելով **չեմ կարդա**-ի, դրականի ձևերի հետ միասին անցնում է սահմանականի ապառնիի տիրույթը։ Պահպանելով վերաբերականի իր իմաստը՝ **կ(ը)**-ն ստույգ կատարվելիք գործողություն է մատնանշում, իսկ չ-ն՝ ստույգ չկատարվելիք։

Մյուս դեպքում կու(կոյ) եղանակավորող բառը ավելանում է գրաբարի անցյալի ձևին՝ **կարդար, գրեր,** և միջին հայերենում նորից դառնում սահմանականի անցյալ՝ **կարդում էր, գրում էր:** Սակայն արևելահայերենին անցնելիս արդեն **կկարդայի, կգրեի** բառաձևերում **կ(ը)**եղանակիչը՝ երկրորդական բառահարաբերական ձևույթը, ձեռք է բերում նաև կերպի քերականական կարգի և ժխտականության իմաստ, քանի որ **կկարդայի, կգրեի** նշանակում է **կարդալու, գրելու** ընթացքի մեջ կլինեի անցյալում, բայց ստույգ չեղա.**չկարդացի, չգրեցի**։ Վերջինիս հակառակ իմաստը շատ պարզ երևում է ժխտականի ձևերում. **չէի կարդա, չէի գրի,** այսինքն՝ **չէի ի կարդալ, չէի ի գրիլ** նշանակում է եղա կարդալու և գրելու ընթացքի մեջ,

[24] **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 251–252։

[25] Նույն տեղում, էջ 283։

այն է՝ ստույգ **կարդացի, գրեցի**, և այս ժխտականների կազմության մեջ եղած չ-ն ձեռք է բերում **կ(ը)**-ին հակառակ իմաստ, այսինքն՝ դրական իմաստ՝ դառնալով նաև կատարյալ կերպի ցուցիչ:

Վերլուծությունների արդյունքները կարող ենք այսպես ամփոփել: **Ել-ու, ալ-ու**-ով կազմությունները համասարազոր են **պետք է / պիտի**-ովին, ստույգ գործողության իմաստ չունեն, ուստի և սահմանական եղանակի հարացույցի մեջ չեն մտնում: **Պետք է /պիտի**-ն եղանակավորող բառեր են, եղանակիչներ չեն, երկրորդական բառահարաբերական ձևույթներ չեն, ուստի և հարկադրական եղանակ չեն կազմում: **Կ(ը)**-ն սահմանականի եղանակիչ է, երկրորդական բառահարաբերական ձևույթ: Սահմանականի ժամանակներն են. ներկա (**գրում եմ, կարդում եմ**), անավարտ անցյալ (**գրում էի, կարդում էի**), ապառնի (**կգրեմ, կկարդամ**), անկատար, այսինքն՝ չիրականացած գործողություն (**կգրեի, կարդայի**), վաղակատար (**գրել եմ, կարդացել եմ**), նախորդող վաղակատար (**գրել էի, կարդացել էի**), անցյալ կատարյալ (**գրեցի, կարդացի**):

THE CATEGORY OF MOOD IN LITERARY EASTERN ARMENIAN

NERSISYAN B., AVETISYAN R.

Summary

In contemporary Armenian Studies the problem of the category of Mood in verb, is currently of great interest to the grammarians. It refers to the structures with -ել-ու, -ալ-ու and կ (ը), as well as to the forms with պիտի/պետք է. We think that the structures with -ել-ու, -ալ-ու are not part of the paradigm of the Indicative, as they do not denote an action, but rather present the declined verbal substantive plus substantivized verb and indicate coercion and necessity. The forms with պիտի/պետք է are not separate forms of the Mood, as they are modal words, rather than morphemes. Կ (ը) is a formant of the Indicative, added to the forms of the future tense. Չ in the structures with չէի is a morpheme of the Perfect, pertaining to the Indicative.

КАТЕГОРИЯ НАКЛОНЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ВОСТОЧНОАРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

НЕРСИСЯН Б., АВЕТИСЯН Р.

Резюме

Вопросы числа и структуры наклонений глагола по сей день актуальны для армянского языкознания. Речь идет о двух типах конструкций: с -ել-ու, -ալ-ու и կ (ը) и с պիտի/պետք է. На наш взгляд, конструкции с -ել-ու, -ալ-ու не входят в парадигму изъявительного наклонения глагола,так как не выражают реального значения действия, а представляют собой просклоненную форму отглагольного имени с субстантивным глаголом и имеют значение принудительности или необходимости. Конструкции с պիտի/պետք է не являются отдельными формами наклонения, поскольку в этом случае они выступают в качестве модальных слов, которые не могут быть морфемами. Կ (ը) – это формант изъявительного наклонения, с основами будущего времени. Չ в конструкциях չէի – это морфемы совершенного вида изъявительного наклонения.

Исследование выполнено в Российско-Армянском университете за счет средств, выделенных в рамках субсидии МОН РФ на финансирование научно-исследовательской деятельности РАУ.

ARMENIAN ARCHITECTURE OF INDEPENDENCE PERIOD: GENERAL GLANCE AT HOTELS AND CENTERS FOR TOURISTIC ENTERTAINMENT

KERTMENJIAN D.
dkertmenjian@gmail.com

The Armenian Architecture of today used to be called *Architecture of Independence* or *Architecture of the Post-Soviet Period*. The architecture in the country recorded many changes either in building type developments or in styles, images and technologies. Very notable are the changes in commercial architecture, due to economic strategies of world communication and transfers, as well as touristic attitudes[1]. The defined impetus is manifest in the case of hotels, transportation buildings and their infrastructures, places for entertainment and other services. However, hotel structuores and their services today have noticeably changed for the better as compared with the Soviet period Armenian Architecture of 1920–1991. Actually, this issue deserves a detailed analysis to enable the control of future attitudes. With regard to the Armenian contemporary architecture issues, very urgent are the classification of the hotel buildings and systematization of their main architectural features.

Soviet Armenian hotels were distinguished by their architectural monumentality and middle-capacity of service amenities. Such were the hotels, sanatoriums and resorts spread throughout Armenia which functioned until recently[2]. In general, brands and network of hotels of large capacities were

[1] **Francisco Asensio Cerver,** The World of Contemporary Architecture, h. f. Ulmann, 2003, p. 22.

[2] Such buildings are the following renowned establishments: Hotel Intourist (1928, arch. N. Buniatyan), Sevan in Yerevan (1930, arch. N. Buniatyan), Writers' Vacation House on

typical of the period. However, these huge complexes and mega-structures have not been renowned yet. It is worth mentioning that the divergent hotel designs resembled those built for the 1980 Olympic games in Moscow and other great cities such as Leningrad, Tallin, Minsk, Kiev and cities in other capitals of the former USSR, Armenia included. Apart from the Olympic villages in Moscow and Tallin, ten "Grand" hotels were constructed in Moscow: Izmaylovo (one of the largest hotels in the world then), Luxury Kosmos, Sevastopol, Salyut, Vesna, Dom Turista, Sport, Soyuz, Bittssevsky Lesopark, Pribaltiyskaya, NA and Pulkovskaya in Leningrad, as well as the Rus and the Olympic in Kiev and Tallin[3]. The mentioned hotels had upgraded the Soviet practice in accordance to the world standards, and this had an indirect effect on hotel building in Armenia as well.

Theoretically, contemporary hotel building practice in the world shows that hotels are very different in capacity. Regarding the case of Armenia, we have focused on average four and five-star rating hotels, including sanatoriums, sport centers, motels, touristic hotels in particular. The touristic hotels are usually classified into hostels, apartments and usual hotels which have compositions of blocked, angular, courtyard types and cottage system arrangements. The mentioned instances are varied according to the number of floors included – from a single-storey to a low-rise, multistorey and high-rise structures[4].

Hotels in contemporary architecture are temporary residences. The buildings that house them must provide hospitable spaces that can tolerate considerable turnover of users. Thus, apart from addressing particular functional requirements of each project, the design will need to make flexible use of space to meet the

---

Sevan island (1934, arch. G. Kochar), Arzni resort (1951, arch. H. Margaryan), Jermuk sanatorium (1953, arch. G. Tamanyan), Armenia (1955, arch.-s M. Grigoryan and Ed. Sarabyan), Mountainous Armenia sanatorium (1968, arch. Z. Bakhchinyan), Ani (1970, arch.-s F. Darbinyan, Ed. Safaryan, F. Hakobyan), Hankavan sanatorium (1974, arch.-s M. Michaelyan and K. Tiraturyan), Dvin (1979, arch.-s F. Dapbinyan, A. Alexanyan, Ed. Sarabyan), Arzni sanatorium (1976, arch. M. Michaelyan), Hotel on the shore of Lake Sevan (1977, arch. S. Gurzadyan and Murza), Youth Palace in Yerevan (1976, group of architects), Prague, Erebouni and others. The hotels were included in the system of "Intourist" organization.

[3] See USSR: Olympic Games preparations, an intelligence assessment of 7 December 1979.

[4] See: **Tigranyan E.A.,** Architecture Design Fundamentals of Public buildings and Structures, Yerevan, 1989, pp. 306–344 (in Armenian).

needs of many different customers. Contemporary hotels, besides presenting monumental buildings, are also different size flexible temporary residences, such as student dormitories and guest-houses. Although the mentioned types vary regarding location and use, all of them have something in common: they succeed in creating a pleasant environment in a robust building[5]. The present study shows that from the viewpoint of world architecture, they actually correspond to the category of hotels, being not only luxury shelters, but also buildings, which convey social and cultural messages[6].

Hotels in Armenia today are very different, too. There are around 1122 registered hotels, which are mainly apartments and hostels. 400 of them are located in the capital city Yerevan. The present survey will cover hotels inherited from the Soviet period, and newly built ones, as well as hostels, apartments of different types. The latter will be presented separately.

A) ARMENIAN HOTELS INHERITED FROM THE SOVIET PERIOD (Fig. 1).

The independence period created its new attitudes to hotel architecture. However, the start was marked with upgrading the existing traditions, i.e. modernizing the hotels of the Soviet period. Actually all the old hotels were revitalized and regenerated according to the new conditions. The former hotel "Armenia" transformed into "Marriott" without any change of external image. Main changes include adding new premises to the old building, remodelling all

[5] Compare with: **Francisco Asensio Cerver,** The World of Contemporary Architecture, pp. 860–891.

[6] Vistiros' Center in Yushara (arch. Kengo Kuma, 1994) is a restaurant and a hotel with Western-style and Oriental-style bedrooms. It is for a more romantic style of living. Another example is Hotel Kempinski (arch. Helmut Jahn, 1996) – a flexible space adjacent to the airport. Hotel Paramount in New York (arch. Philip Stark, 1990) includes bedrooms and 2 restaurants, an elegant club, a gymnasium, a creche space, areas for shops and exhibitions, and even a small cinema. A typical example of contemporary life is Cooper Union Residence in New York which includes student residence dormitories, a meeting room and many services. Different aspects of modern life are displayed in S.Maria de Bouro Hotel (arch. Eduardo de Moura and Humberto Vierira, 1989). The purpose of this project was to make use of the stones available from a ruin beside a monument. Hotel Il Palazzo in Fukuoka (arch. Aldo Rossi, 1986) was built with the objective of changing the general perception of a hotel, to be socially, culturally, and intellectually functional rather than merely providing accommodation.

interior spaces and services, according to the UNESCO convention priorities[7]. The case is the same for hotels Ani Plaza, Intourist or modern Golden Tulip, Hrazdan hotel in Hrazdan Valley near Yerevan, Jermuk Armenia, Hotel (Drinking Natural Jermuk Gallery), Mountainous Armenia sanatorium in Dilijan, Writers' Vacation House in Sevan (on the island)[8], Writers' House in Tsakhkadzor, etc.

There have also been violations of international standards of hotel building: demolition of the hotel Sevan at the heart of Yerevan. The building was worth protecting since it was built in 1923 and used to be the heritage of Yerevan's first chief architect. The case is more sensitive for the demolished Youth Palace (arch.-s A. Tarkhanyan, H. Poghosyan, S. Khachikyan and M. Zakaryan) in Yerevan. Although this complex was a monument of Soviet architecture of the 1980s, it was declared non-functioning in 2005, and then a competition under the auspices of UIA (Union of International Architects) was under way to construct a new building in its place. This project did not work because of the sponsor's bankruptcy. It is an unfortunate fact that the complex of the Youth Palace was demolished and has not been rebuilt so far[9].

Among the inherited hotels, we have included the sanatoriums mentioned above, as well as the reuse or architectural adaptations of ancient buildings for hotel purposes. A typical example of this are the recently opened traditional hotel in Gyumri, hotel Caucasus and four other hotels of Tufenkian network named "Armenian Heritage Hotels".

1. The Historic Yerevan Hotel, in the main Avenue, has been transformed from an old XIX century mansion according to the eclectic style of neoclassicism. Featuring traditional Armenian restaurant and café, an outdoor pool and conference facilities, the hotel offers 83 stylish rooms. The interior of the hotel is designed by handcrafted décor elements and luxurious

---

[7] The problem reflected in many literary works by Masters of Modern Architecture from 20th century and in World Conventions include the following publications: UNESCO, Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, ICOMOS Publication, Paris, 1987. C. Grodach, R. Ehrenfeucht, Urban Revitalization: Remaking cities in a changing world, Routledge, 2015, etc.

[8] For more details of the last building see: https://slobodneveze.wordpress.com/2014 /11/05/ ruben-arevshatyan-conflicting-modernities/

[9] For more details see: https://www.emporis.com/buildings/226371/yerevan-youth-palace-yerevan-armenia

furnishing. The warm and inviting atmosphere of Kharpert restaurant provides a unique recall of ancient Armenian tradition.

2. The Avan-Marak-Tsapatagh hotel has nestled in a most tranquil village near lake Sevan. It is a perfect site where visitors can enjoy breathtaking views of the world's largest high-elevation lake. The hotel offers a range of on-site recreational facilities, loft bedrooms, the traditional restaurant Zanazan. The outdoor dining patio overlooks the sparkling panorama of lake Sevan. All the complex is a revival of a style from late medieval architecture.

3. The Tufenkian Avan-Dzoraget hotel sits along Debed river, between forest-covered hills and rocky slopes of the Caucasus mountains. The hotel has 54 spacious rooms of different types. The restaurant has the option to dine in the opulent atmosphere on the open terrace overlooking the rushing Debed river. The center presents a typical historical tradition from the XIX century vernacular architecture.

4. The Tufenkian Old Dilijan Complex is a travel centre in time and experience of the XIX century Dilijan in native luxury. Comfortable guestrooms feature intricately detailed handmade chandeliers. The guest-house offers two suits and 12 guest rooms. The suits are filled with beautiful, intricate woodwork (from furniture to balcony hand-rails), other architectural details, care and craftsmanship, antique wardrobes, hand-woven carpets, etc. The restaurant Haykanoush, is designed traditionally, considering the inspiring XIX century elements of the Armenian architecture.

B) NEWLY BUILT HOTELS IN ARMENIA

There are not more than twenty five-star, sixty four-star and many three-star rating hotels in Armenia today. Actually, the rating of the hotels does not include any architectural indication. The rating is for the comfortable functions included in the hotels and nothing more. The study of the hotels includes the following compositional values:

High-rise and multi-storeyed hotels

This type of hotels are within the area of the city.

Usually housed within the limits of a single building or accommodated on an individual site including a bedroom apartment and adjacent services, such as restaurants, taverns, spas, private spaces, etc.[10] This type of hotels are notable for their architecture. We have included only the following two examples.

1. **Radisson BLU hotel (fig. 2)**

Having a superior hilltop overlooking Yerevan, the ensemble is beautifully positioned by the Victory Park and Lake Areni. The Radisson complex offers five-star accommodation on the upscale Azatutyun Avenue. Magnificent hilltop setting provides awesome views of the city center against the backdrop of Mount Ararat and delivers a resort feel with proximity to businesses and embassies. Guests can walk to attractions in the Cascade Complex and the Charles Aznavour House Museum or easily board the bus or train to reach other destinations. In addition to its breathtaking location, the hotel features 142 rooms and suites housed in an eye-catching stone and glass architecture. Armenian design and soothing colors gorgeously fill each room. Magnificent views from every room and from two on-site restaurants offer lovely outdoor dining areas to maximize access to the surrounding scenery. Other amenities include two on-site bars, laundry services, a spa and a fitness center with a pool. The hotel also offers six aesthetic meeting rooms perfect for business or social gatherings of up to 200 delegates. The composition of the hotel is a nave type design at the core which stretches to the covered entrance and parking lots around. The architecture is modern in sense, colorfully harmonizing the city panorama and woody environment. The volumetric solution is in the rational style of architecture.

2. **The Caucasus complex of Hotel-Restaurant-Tavern-Spa on Ashtarak Highway (fig. 3)**

The Caucasus Hotel is conceived in Organic Architecture approach. The composition centers around mounts Ararat and Aragats on both sides of the area. The hotel complex is first and foremost intended to objectify the centuries-old traditions of the hospitality of the Caucasians, particularly the Armenian people. The 46 rooms constructed in a boutique style, symbolize

---

[10] See: Time saver standards for building types, edited by Joseph De Chiara and John Hancock Callender, Mcgraw Hill books, 2010, pp. 719.

Armenia in their details, the entire palette of furnishings, design, and used materials. Suffice it to say that as in the case of the restaurant complexes, here, too, only natural construction materials have been used: stone, boulder, brick, clay, iron, wood, canvas, bamboo, straw, and natural leather. The chandeliers, lamps, balusters, even the doorknobs are the work of a smith. As a matter of fact, Armenian stone has exclusively been used. And the bar-café bearing the name of Rubinians from medieval Cilicia promotes more meaningful interactions. The rooms include "standard", "deluxe", and "luxe" presidential types. The swimming pool, fitness and massage rooms are auxiliary with the hotel building. The meeting hall is additional for appropriate undertakings and is equipped with luxurious and modern amenities. It is ready to accommodate discussions, conferences, and meetings of business, scientific, and other format. The restaurant is connected to Vahagn neighborhood and the motel complex is to the west. The hotel complex includes a large parking area. To the south of it are the hotel and the restaurant buildings. They are both placed successively to the right and left of a road leading to the conference halls, as well as to private cottages at the far south-east. The conference and restaurant halls include different capacities such as[11]:

- The Artaxiad Hall (330 seats) is built in the amphitheater image, and that is not accidental. During the reign of King Artavazd B (56–34 BCE) a theater of Hellenistic style had been created in Armenia's northern capital Artashat. According to historical sources, a theater troupe under the leadership of tragedian and comedian Yazon had performed here. In 53 BC, the tragedy *Bacchae* by Euripides was staged. The hall is very interesting with its interior because an intriguing waterfall is built in the hall. It grants an unusual calmness, while in the evening guests can dance and have fun under cheerful music and lights.
- The Arsacid hall (550 seats) stands out from the other halls with its splendor and exquisite style, where one can celebrate merriments under the illumination of luxurious chandeliers and around gorgeous tables. In this hall, the Armenian royal style has been recreated to the fullest. The design of the hall is such that it creates interesting pairings in historical Armenia, particularly with festivities and wedding ceremonies in the time-period of

[11] The information about the halls is from the internet site of the hotel.

the Arsacid kingdom which is testified in the works of Armenian historians of the 5th century.

- The Bagratuni hall (50 seats) is classical, exceptionally beautiful, and bright. The style of the hall is in harmony with the spirit of medieval Armenian revival and that is not accidental. It was precisely in the time-period of the Bagratuni rule that Armenian culture had a new ascent, and several centuries before the Europeans, gave samples of Renaissance culture to the world. The stylistic and architectural nuances of Ani, the capital of the Bagratids, have a unique place in the design of the hall.
- The beautiful Orontid Hall (60 seats) is decorated with historical paintings and gorgeous chandeliers, which while having a modern style, at the same time ensure a unique feeling of historicity. This hall is an ideal place for organizing small gatherings with friends or relatives. The interior obliges one to forget daily troubles and rest a little in this beautiful hall with a marvelous and interesting scenery.
- The Tavern, with its style and internal furnishings is in extreme harmony with the general spirit of the Caucasus restaurant complex. Here the Caucasian elements are underscored at most. It is in the style of taverns and inns of the end of the XIX and the beginning of the XX centuries, starting from chairs and tables, and ending with the chinaware and various accessories.

Most hotels in Armenia are within the texture of the cities, where they are usually collected in one building. The indicated buildings are somehow of the high multi-storeyed type, i.e. the number of the floors rarely surpasses 12 storeys. The center of Yerevan is full of hotels of the mentioned type, such as: Grand Hotel Yerevan between Abovian street and North Avenue, North Hotel in the same avenue, Opera Suit Hotel in Baghramyan street, Best Western Congress Hotel in Shahumyan square, Paris Hotel, National Hotel, Hyatt Place Yerevan, Republican Hotel, Diamond House Hotel, La Piazza Hotel in North Avenue, Double Tree Hilton Hotel, Alley Residence Hotel of Komitas. High-rise new buildings may have three or four-star ratings: Family Hotel in the main avenue, Ibis Yerevan Center Hotel. Other examples are Ararat Resort Hotel and Apartment Mori Plaza in Tsakhkadzor, Shoushi Hotel Armenia, etc.

The distinguished style of the demonstrated type is evident in Double Tree Hilton Hotel in Yerevan (fig. 4). The building is conveniently located in the heart of Armenia's capital Yerevan. It features 176 comfortable guest rooms, the Gold restaurant, a large hall with seats for up to 250 guests. The latter is ideal for a number of business events and gala dinners, as well as small get-togethers in a meeting room with all the necessary conference technology. All are arranged within a 10-storeyed building designed in a precast modulation method. The volumetric solution holds between two curvilinear facades. The one looking towards the south has a plastically featured entrance and a glass modulated surface. The opposite side is enforced by sector-like arranged columns. The exterior and interior are in modern style. Through its architectural properties and regularities the building creates an outstanding and distinguished scale at the environment of Yerevan down-town.

a. **Multi-storeyed hotels** have 5–6 storey-high examples. This type resembles the former type in architectural properties, only differing by the number of the floors. Here are some notable examples of the type in Yerevan: Avia trans, Bass Boutique Hotel, Imperial palace, Hotel Shirak , Metropole Hotel in Panorama Hotel, Kantar hotel, Royal Palace Hotel, Hotel Silachi, Moscow House Hotel. Here are some notable examples from other cities in Armenia: Mariott Stepanakert, Hyatt Regency Jermuk, Elegant Hotel, Golden Palace Hotel and SPA in Tsakhkadzor.

A distinguished example of the mentioned type is Elegant Hotel in Tsakhkadzor (Fig. 5). Featuring a panoramic view of the Tsaghkadzor Valley, the Elegant Hotel & Resort offers a restaurant, a bar and a terrace. After a long day of hiking or skiing, guests can relax. The complex provides a five-storeyed apartment and a private villa type guestroom gathering around a long courtyard. Parking is available all around. The complex is very convenient and architecturally harmonious with the surrounding landscape. The style adopted is rational by wonderful modern interiors varied in every individual building.

b. **Low-rise hotels** are harmonious within the scale of the Armenian cities. They are expressive and modern at the same time. Having a variety of styles, they are distinguished by interior solutions. Actually, the compositional solutions and images achieved are in relation both to external and internal design layouts. Such examples from Yerevan include the

following hotels: Latar Hotel complex, Europe hotel on Republican street, Minotel Barsam hotel in Mher Mkrtchyan street, Hotel Roma, Ibiza Hotel at Yerevan Kanaker Zeytoun district, Deluxe hotel Yerevan, Yerevan Palazzo Hotel, Bellagio complex on the highway leading to Norki Massive district, Sochi Palace hotel in Jrvezh village near Yerevan, etc. Some examples of the type from other cities are: Hotel Russia and Marriott Hotel in Tsakhkadzor, Multi-Rest House, Dzaghkahovit Hotel, Jupiter Hotel, University Dormitory Hotel, Kecharis Hotel. Other exmples are: Shoushi Grand Hotel and Gandzasar Hotel in Gharabagh, Syunik Hotel in Kapan, Hotel Ani in Jermuk, etc.

All the mentioned examples of the type have distinguished architectural features. Here **the Hyatt Place in Jermuk (Fig. 6)** can be introduced. As has been described, Hyatt Place is a tasteful hotel in green paradise. The complex consists of a lobby between two triumphal arch-like entrances. On the left and right of it are bedrooms in a four-storeyed winged composition. Incredible harmony dominates the placement. A glass surface at the core is embraced by nicely fitted arches composing the datum of the main facades, multi-storeyed wings truncated by regularly arranged balconies and rectangular windows emerging in the surrounding nature, an arcaded multi-storeyed row of galleries at the back. All are fantastically located in the heart of green mountains. The interiors are like modern realms of romanticism as is the style of the building on the whole, national romanticism in the sense of Armenian medieval motivations.

A new approach to modern design is noticed in **Gandzasar Hotel (Fig. 7)**. The building is conceived as an amphitheater and a two-storeyed hotel, including a restaurant on the first floor. The complex is a commercial type of tourism entertainment. Actually, the hotel part is a boatel shape colorful composition. The interior of the restaurant has an antique content by atlantes of bearing supports on the perimeter. The amphitheater is a free style open design created by light elements.

c. A special type of the low-rise hotels are **the courtyard type hotels (Fig. 8).** Some good examples of them are: Areg Hotel in Yerevan center, Panorama Yerevan Resort in Nork Marash district, Diana Hotel in Goris. Some other remarkable instances are in Tsakhkadzor, such as Park Village

Hotel and Resort, Splendor Resort and Restauarnt, BestWestern Alva Hotel and SPA, etc.

C) HOSTELS AND APARTMENTS (Fig. 9, 10).

This group includes private sector hotels in Armenia. They are the reflection of the social conditions and a living means for limited income population nowadays. They range from single-family capacity flats to villas, apartments, row of rooms, or cottage arrangement complexes. All the services are covered by private means. As experience shows, these hostels in addition to reasonable charges, are very clean and have high quality personal amenities and services. They are great in number and we do not intend to present them separately. There is a list of them provided by touristic internet sites[12]. The following are some examples: Yerevan Hostel, Apricot House in Ashtarak, Hostel glide, No Problem Hotel in Glinka street in Yerevan, SD hotel, La Vacanza Hostel, Grammy Hostel, House Abel Aria Hostel, Villa Casas di Maria in Tsakhkadzor, Family Resort in Teghenis village, Yeghevnut hostel in Goris, Christy Goris, Jermuk Villa Imperial and Resort MJA in Sisian, etc.

It is worth mentioning that within this class of hotels are included many motels and campings of different capacity on the leading highways in Armenia. Such are: Valensia resort of Aqua marina Yerevan, Cross Resort Hotel Kasakh - Ashtarak, Multi Grand Pharaon Hotel Yerevan, Valetta camping in Tsakhkadzor, etc.

*

* *

Contemporary architecture or the Architecture of the Independence period is expressed generously in the context of Armenian Architecture, it is even possible to compare it with Medieval and Soviet eras of Armenian culture. Although the stylistic and architectural image problems are not consolidated yet, the created enormous heritage can be figured out. Besides 200 inherited hotels, there are more than 900 newly constructed individual buildings and complexes. Architecturally, very urgent is their classification and systematization. As the present study reveals, the creative principles of the hotels are not only typological, but also social and cultural. Typologically

[12] See the result of Keyword at My Way Google: "hostels in Armenia".

hotels in Armenia are mainly of middle rating varieties. In average they are not more than 200 client capacity. Five-star rating hotels in Armenia are almost 20. The majority are hotels of four-star rating. There are no Renowned Grand Hotels of contemporary architecture in Armenia such as Las Vegas Hotels or Marina Bay Sands of Singapore. Moreover, the existence of mega hotels from contemporary world practice of Dubai, China, Saudi Arabia, Far Eastern countries, etc. is out of question. The social aspect of hotels in Armenia is expressed in the hostels spread throughout the country. Presenting a suitable way of hotel services in Armenia, they offer highly qualified services, and have appropriate demand from tourists visiting Armenia. The cultural aspect of the hotels in Armenia is expressed in "heritage hotels." Besides being in origin of Arts & Crafts descent, they are new in Armenian practice, good enough for vernacular architecture of Contemporary era. In fact they present the sustainable philosophy in contemporary Armenian architecture. Examples of this type are the Tufenkian network of modern hotels in Armenia, Caucasus Hotel and many others.

The stylistic interests in the Independence period of Armenian architecture in hotel building have not consolidated yet. It is notable that the inherited Soviet period instances are protected by their exterior solutions and modernized by interior designs. They even have stylistic dissonance in external and internal notions. The new hotel building has good examples of national style of romanticism (Hyatt Regency Hotel in Jermuk, Marriotte of Stepanakert, The Imperial and Paris Hotels in Yerevan, Latar Complex, etc.). There are few examples of the Post Modern tendency, such as Western Congress Hotel and Ibis Hotel in Yerevan. The Caucasus Hotel Restaurant and Venezia Entertainment have traditional expressionistic style, others are of rationalistic taste (North hotel in North Avenue, Opera suit hotel in Yerevan, Double Tree Hilton Hotel Yerevan, etc.). The Tufenkian network hotels are intended to adapt national revival design approach being fine enough for uncial expressions of world architectural practice.

Fig. 1 Grand Yerevan Hotel or Golden Tulip Armenia

Fig. 2 Radisson Hotel Complex in Yerevan

Fig. 3 Hotel Building of Caucasus Complex on Ashtarak Highway

Fig. 4 Double Tree Hilton Hotel in Yerevan

Fig. 5 Elegant Hotel Complex in Tsakhkadzor.

Fig. 6 Hyatt Place Hotel in Jermuk.

Fig. 7 Gandzasar Hotel in Gharabagh

Fig. 8 Courtyard Type Hotel Tsakhkadzor

Fig. 9 Hostel Type Hotels.

Fig. 10 Camping Type Hotel in Vicinity of Yerevan

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ՝ ՀՅՈՒՐԱՆՈՑՆԵՐ ԵՎ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ

ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ Դ.

Ամփոփում

Ժամանակակից Հայաստանում մեծ թափով է զարգանում հյուրանոցային շենքերի և սպասարկման ոլորտի շինարարությունը: Վերակառուցվող խորհրդային ժառանգության կողքին կառուցված են շուրջ 900 նոր հյուրանոցային շենքեր, որոնցից շուրջ 400-ը մայրաքաղաք Երևանում են: Տիպաբանորեն Հայաստանում տարածում ունեն սպասարկման միջին հնարավորություններով հյուրանոցներ: Գերակշռողը չորսաստղանի հյուրանոցներն են: Հինգ աստղանիշով հյուրանոցները երկու տասնյակից ավելի չեն: Անկախ ստեղծման ժամանակից, հյուրանոցների ճարտարապետությունը ոճական միասնականություն չունի: Ներսույթների ձևավորման մեջ դիտվում է ժամանակակից միջազգային համակարգում մնալու ձգտումը: Այս առումով բացառություն են կազմում Թյուֆենքյան հյուրանոցային ցանցի օրինակները, որոնք կարելի է համարել անկախության ժամանակաշրջանի նոր դրսևորումներ: Հայաստանի մի շարք հյուրանոցներ կառուցված են ռոմանտիզմի, պոստմոդեռնիզմի, ռացիոնալիզմի ոճով, հայկական ճարտարապետական շեշտադրումներով և այլն:

АРМЯНСКАЯ АРХИТЕКТУРА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ: ГОСТИНИЦЫ И ЦЕНТРЫ ТУРИСТИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

КЕРТМЕНДЖЯН Д.

Резюме

В современной Армении с большим размахом разворачивается строительство гостиниц и объектов сферы обслуживания. Наряду с реконструкцией архитектурного наследия советского периода построено около 900 новых отелей, 400 из которых находятся в Ереване. Типологически в Армении

получили распространение гостиницы со средним уровнем обслуживания. В основном преобладают четырехзвездочные отели. Пятизвездочных гостиниц не больше двух десятков. В архитектурном плане, независимо от времени создания, гостиницы не имеют стилистической цельности. В оформлении интерьеров наблюдается тенденция придерживаться системы современного международного дизайна. В этом смысле исключение составляет гостиничная сеть Туфенкян, являющаяся отражением новых веяний периода независимости. Ряд гостиниц в Армении построены в стиле романтизма, постмодерна и рационализма, но с неизменным армянским архитектурным акцентом.

A VALUABLE CONTRIBUTION TO DIASPORA STUDIES

KHARATYAN A.

The extensive and long-anticipated book *The Armenian Diaspora in the Changing World* by Hranush Hakobyan (Yerevan, Hranush Hakobyan, 2017, 652 pp.) with its gravity and modernity of the issues and their solutions can be considered a successful addition to other books devoted to the Armenian Diaspora studies.

While reading the book, the first impression one gets is the notion that the Armenian Diaspora is a complete and breathing organism, part of a nation scattered across the globe and a community that has not been fitting in the boundaries of its homeland since very old times, while it lives with a history, endurance, culture and morals, as well as incredible efforts and faith to preserve its type. These are the most universal words that can be used to describe the Armenian Diaspora, which one needs to know, to fathom its problems, become familiar with closely and tell the truth adamantly when drawing conclusions deriving from that. It is safe for one to believe that the author has remained loyal to that truth with an indisputably high level of knowledge of her topic and with her amazing abilities of identifying the Diaspora and its major issues. The book sets forth a tremendous amount of issues and presents age-old and multifaceted problems that characterize the universally and specifically concrete life in the Diaspora and the image of it in this world, which is truly undergoing changes.

After a modest and yet capacious preface devoted to the goals and objectives set forth in her book, the author recalls the above-mentioned cognitive sources, dedicating the first chapter to the characterization of the Diaspora in the past and the Diaspora in the present. Here, as well as in the next chapters, the Diaspora is presented not as a self-sufficient phenomenon

accumulated within the boundaries of any country or continent, but as a phenomenon that is strongly linked to the homeland, the genocide of the past, independent statehood, as well as Artsakh and its problems. Right from the start, the reader is introduced to the author's unique manner of narration (consideration of real and current issues of the Diaspora that are presented alongside with theoretical formulations and are connected to those formulations), the outline of the historical reasons and conditions for the emergence of the Diaspora and an evaluation of the provisions of international Diaspora studies in the areas of Armenian Diaspora studies and identification of the standards that characterize the latter. The standards are complemented by the author's substantiated observations of the Diaspora-Archipelago, the Diaspora-nation state and the transnational elements of the Diaspora. With respect to these issues, the author shows a very consistent regularity (the endless and mutually counterbalancing processes of assimilation of diasporas in general on the one hand and of self-awareness and self-organization on the other).

The book attaches primary importance to homeland-Diaspora ties and the deepening of the relations, which are based on the realities and transformations within the Diaspora and the specific descriptions of the features of the Armenian communities. In this sense, the pivot is around the characterization of the various legal statuses of the Armenian communities conditioned by the legislation of the particular country of residence (included in the legal status are national-religious community, national minority, non-governmental organization, et al.). On the common ground of these differences, the book presents various types of characterizations of the Diaspora Armenian organizations (833 communities, 30,000 organizations), their types and the specifics of their activities that are related to the strategic role, general and pan-Armenian organizations play in the preservation of the national identity and in the deepening of relations with the homeland. In this manner, the Armenian Apostolic Church and, amid the endless problems connected with national preservation, the large-scale activities of Armenian schools, Armenian study-centers, Armenian political parties, as well as Armenian cultural, advocacy and professional institutions are properly assessed in the book. Sometimes the unity of the author's style is interrupted with substantiated academic objections and observations, and the author even makes thoughtful and practical proposals.

Considering the key issues of the Diaspora, Hranush Hakobyan specifies certain terms that tend to become identifications of a specific community, concrete names according to the local structures of the communities, i.e. Armenian community of Russia, Armenian community of the United States of America, etc. She also offers to stop using the concept of "gaghut" (colony in Armenian), proceeding from the truthful objection that "the fourth and fifth generations of Armenians are mostly born in the communities and it would not be right to refer to them as migrants" (p. 65).

In relation to the above-mentioned, the sections of the book concerning individual communities of the Diaspora (according to continents and countries) are definite and generalized. The real picture of the activities of the structures and organizations circulating within communities and the contributions of Armenians to the cultural and intellectual life of the particular receiving country are reproduced in the book that contains many facts, as well as interpretations of those facts. The author identifies this and related issues in their further development and always cites facts, including not too well known facts and realities on which the theory of her skillful examination of the functions of pan-Armenian professional organizations, centers and the media is based. For a more convincing reproduction of public and national life in the Armenian Diaspora the author also draws parallels with the structures of the diasporas of other nations, particularly the Jewish, Greek, Turkish and Irish lobbying organizations, taking into account the cognitive value of comparison on the path of solving the issues of national concern.

The second chapter of the book examines the current challenges facing Armenia and the Diaspora. In the chapter the author presents her concerns with regards to the challenges closely linked and conditioned by one another. The author formulates the priorities for solving those issues. Those priorities are associated with enhancing the public administration system in Armenia, overcoming political and economic barriers, applying effective measures against emigration, revitalizing the civil society, using the potential of the Diaspora, etc. Among the confrontations that all Armenians face, the author also attaches importance to the exposure of the belligerent policy pursued by the Turks and the Azerbaijanis as a counterbalance to the failure of the process of negotiations and the destabilization of the region. The author draws attention to the new phenomena that are having an impact on the Armenian realities, to

the fact that the newly emerging challenges require new approaches and that the currently bipolar world is causing new problems for the already troublous life of Diaspora Armenians, maintaining the growing risks in the depths. As the author shows, such risks emerge in the form of internal movement and disintegration within the Diaspora, as well as other forms. To these another inevitable difficulty can be added, and that is the incompatibility of the economic and political interests of Armenia and those of the receiving countries, and this accounts for the problem Armenia and the Diaspora have in making the right decisions. The author's approaches become more definite when she focuses on the characteristics of the communities of individual countries. From this perspective the author comprehensively examines the realities of the Armenian community in Turkey and Turkey's denial of the Armenian Genocide, the unwavering struggle against which the author righteously formulates as a factor that consolidates all Armenians. The book reveals not only the historic and conventional challenges transformed into a new look, but also the challenges in terms of law, especially in the sphere of legal regulations for the historical and cultural heritage of all Armenians. Among the issues related to the heritage of the Armenians' belongings and properties, Hakobyan pinpoints the features of the legal regulation of wills (according to the legislation of the given country and international law) and comes to a conclusion that has currently become resonant: unlike the past attempts to return national wills, today, when Armenia has a statehood, and the State itself assumes the role of the rightful owner – as the only representative of the nation-legatee, it is necessary to continue to return those wills. The author examines this issue in a correct and convincing manner within the limits of the possibilities of international law, and the just consequences of this are anticipated in the material and spiritual spheres as factors inspiring restoration of historical memory and a line of conduct.

The end of the second chapter of the book is devoted to the issues of Armenian identity and serves as continuity of the issues stemming from the previously expressed thoughts and ideas. The author considers the starting points (national language and schools, Armenian family and morals, culture, church and historical memory), reflected in her conceptual approaches and consolidating those approaches as pillars supporting the identity. The issues related to the problem of identity in the Diaspora motivate the author to draw

generalized conclusions assessing the real dangers, starting from restrictions on the use of the Armenian language within communities and ending with elimination of the function of the language as a means of communication, the cession of the quantity and quality of Armenian schools to foreign schools, the already devastating, dramatic picture of the decline in the number of purely Armenian families and more. In the last case, the author cites convincing data: in Latin America 70-80 percent, and in North America nearly 60 percent of marriages are mixed (p. 363). The author also states the horrible phenomenon of assimilation that is growing more and more in Christian countries, and the roots of which were seen within Armenian communities back in the Middle Ages. Hakobyan opposes this and other kinds of stringencies to the countersignificance of Armenian culture and religious organizations, particularly the opportunities for the joint efforts of the Armenian Apostolic, Catholic and Evangelical Churches.

Empowerment of the Diaspora definitely means empowerment of Armenia itself, and the author reinforces this viewpoint in the "Contributions of the Diaspora" section of her book. The Diaspora shows its viability in all of its relations with the homeland, including Armenia's economic recovery efforts. The book examines the current situation and the perspectives of the economic ties between Armenia and the Diaspora through a serious analysis in accordance with the material presented and characterizes the types of contributions and areas of circulation, as well as the significance of the characterizations of law, psychology and morals.

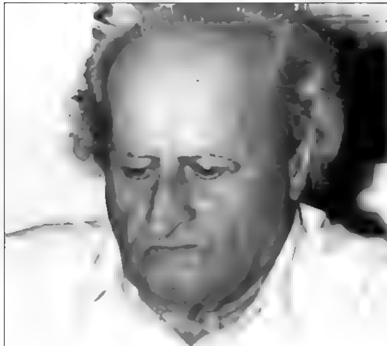
The last chapter of the book is devoted to the state policy on the partnership between Armenia and the Diaspora and should be considered a synthesis of political analysis and a weighted plan. Here the author provides a summary of the objectives for the development of homeland-Diaspora relations based on history, as well as the new qualitative and modern image of those relations starting from the declaration of the Third Republic of Armenia. The author places emphasis on the constitutional level in the new stage, and the adequate actions that lie at the core of the concept paper on partnership that was developed in 2009. With convincing experience and awareness, the author, who has actually been spearheading the Ministry of Diaspora since its establishment, describes the features of the Ministry that are the features of a public administration body and derive from the principles of mutual understanding

and equal rights, which convey a new understanding to the partnership between the homeland and the Diaspora. The author states that the implementation of those principles has been effective due to the harmony of the programs and the working style (the Program "Ari Tun", the Pan-Armenian Festival "My Armenia", the Pan-Armenian Festival "We Sing Komitas", the Summer School Program "Diaspora", etc.). Indeed, the Diaspora – that large sector of the Armenian nation – based on the author's accurate definition of the Diaspora described as "multilayered, multifaceted, multilingual, pluralistic and with multiple needs" (p. 427), faces us Armenians on the individual, public, political, economic, cultural and other grounds required for the mentioned partnership and obliges us Armenians to work endlessly and on a daily basis. The author fully convinces the reader that those efforts are a serious test for both the homeland and the Diaspora, and that the success of the activities, ensuring the national identity of the Armenians, depends on how the nation passes that test.

The sincere attitude of the author to her investigation and the empirical value of the provisions presented in tables of statistical data picture the real situation in the Diaspora and its relations with the homeland.

The book is composed in polished and expressive Armenian that freely formulates the issues and provisions set forth by the author. The language of the narration is in conformity with the topic and the scientific and practical nature of its implementation. Taking into consideration the tremendous work that has been done, we could make some observations regarding the logical sequence or formulations in certain sub-chapters, but they simply seem minor things when we talk about the paramount significance of this book. The cognitive and pragmatic value of Hranush Hakobyan's book devoted to the Armenian Diaspora is irrefutable. It contends for receiving all the merits of an encyclopedic book devoted to the Diaspora. It is a serious contribution to Diaspora studies and particularly to Armenian Diaspora studies, and its significance for the multilingual Armenian Diaspora is beyond any objections. It needs to be translated into European and Oriental languages.

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ
A MEMORIAL NOTE

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ

Կյանքի 93-րդ տարում վախճանվեց ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող Սերգեյ Ներսեսի Սարինյանը:

Վերլուծական մեծ մտքի տեր գրականագետը իր գրեթե 70-ամյա գիտական կենսագրությամբ՝ գիտական հետաքրքրությունների բացառիկ լայն շրջանակով, իր ուրույն տեղն ունի հայ գրականագիտության և գրաքննադատության պատմության մեջ: Իր ուսումնասիրությունների մեջ արծարծված բազմաթիվ հարցադրումներում նա մշտապես ցուցաբերել է մտքի ինքնատիպություն, խոր դիտողականություն և քննական-վերլուծական խոսքի դիպուկություն ու փաստարկվածություն:

Սերգեյ Սարինյանը ծնվել է 1924 թ. նոյեմբերի 17-ին, ԼՂՀ Ասկերանի շրջանի Սեյդիշեն (այժմ՝ Խաչեն) գյուղում: 1941 թ. աշխատանքի է անցել ծննդավայրի դպրոցում: Մանկավարժական գործունեությունն ընդհատվել է 1942 թ., երբ զորակոչվել է բանակ՝ մասնակցելու Հայրենական մեծ պատերազմին: 1943 թ. զորացրվել է վիրավորվելու հետևանքով:

1944–1949 թթ. սովորել է ԵՊՀ բանասիրության ֆակուլտետում և ավարտել գերազանցության դիպլոմով, ապա ընդունվել Գիտությունների ակադեմիայի ասպիրանտուրա:

1953 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Ռեալիզմի սկզբնավորումը հայ գրականության մեջ» թեմայով: Այն, իբրև մենագրություն, տպագրվել է 1955 թ.:

Հիմնավորելով գրականության պատմության խնդիրների գիտական լուծման տեսակետից գրական ուղղությունների ձևավորման ու զարգացման գործընթացի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը՝ գիտնականը վերհանում է այն օրինաչափությունները, որոնք նպաստել են հայ նոր գրականության ինքնությանը՝ «պրոգրեսիվ ռոմանտիզմի և քննադատական ռեալիզմի ուղղություններով»: Աշխատության մեջ Սարինյանն անդրադառնում է «Հյուսիսափայլ»-ի կատարած լուրջ քայլերին քննադատական ռեալիզմի տեսական դրույթների մշակման ուղղությամբ, ամսագրի էջերում տպագրված արձակի, պոեզիայի բերած նոր մոտիվներին, առանձին բաժին է հատկացնում քննադատական ռեալիզմի սկզբնավորմանը արևմտահայ գրականության մեջ 50–60-ական թթ., քննադատական ռեալիզմի զարգացմանը, արժեվորում է Մ. Նալբանդյանի դերը, պայքարը քննադատական ռեալիզմի մեթոդի արմատավորման համար:

1957 թ. հրատարակվում է Ս. Սարինյանի «Րաֆֆի» մենագրությունը, որը ծավալուն, ամբողջական և համակարգված ուսումնասիրություն էր հայ գրականության դասականի կյանքի ու գործունեության, ստեղծագործության մասին՝ ենթարկված գիտական պարբերացման:

1964 թ. լույս տեսած «Գրական դիտողություններ» գրքում ամփոփված հոդվածները նվիրված էին XIX դ. և սովետահայ գրականության պատմության ու տեսության հարցերին: Դրանք նաև նպատակաուղղված էին հայտնաբերելու ընթացիկ գրականության զարգացման օրինաչափությունները, ժամանակակակից գրականության ձեռքբերումներն ու թերությունները: Գրքում շոշափված բազում խնդիրներ գիտնականի հետաքրքրության տեսահորիզոնում մնացին հետագա տարիներին ևս: Դրա վառ ապացույցն է 1966 թ. լույս տեսած «Հայկական ռոմանտիզմ» մենագրությունը՝ նվիրված հայկական ռոմանտիզմի տեսությանն ու պատմությանը: 1967 թ. գիտնականն այն պաշտպանեց իբրև դոկտորական ատենախոսություն: Ս. Սարինյանն աշխատության մեջ ցույց է տալիս ռոմանտիզմի ձևավորման նախադրյալները, ռոմանտիզմի ամրակայումը, դրա բնույթն ու էությունն իբրև գաղափարախոսություն, ռոմանտիզմի դրսևորումները այդ ուղղության և ռեալիզմի սահմանագծում:

«Մուրացան. տիպաբանություն, էթիկան, պատմության փիլիսոփայությունը» (1976 թ.) աշխատության մեջ Մուրացանի արվեստի տիպաբա-

նությունը բացահայտելու առումով Ս. Սարինյանն անում է հետաքրքիր նկատումներ: Ունենալով այն համոզմունքը, որ գեղարվեստական երկը կազմավորվում է գրողի ներաշխարհի, զգայական-հոգեբանական ազդակների, հայացքների ու ըմբռնումների հիման վրա՝ Սարինյանն իր ուսումնասիրության մեթոդական տեսանկյուններից մեկն է դարձնում գրողի ստեղծագործական անհատականության դրսևորումը նրա գեղագիտական համակարգում, անդրադարձ է կատարում գրողի աշխարհայացքին՝ իբրև ստեղծագործական անհատականության էական գործոնի:

Արժեվորելով գրականագետների ներդրումը Մուրացանի ստեղծագործության գեղարվեստական մեթոդի տիպաբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության խնդրում՝ Սարինյանը քննարկում է, վերհանում տարակուսանքների առիթ տվող հարցադրումները, մղում ներքին բանավեճ կնճռոտ հարցերի շուրջ:

Տասնամյակներ անց գիտնականը վերստին անդրադառնում է իր ուսումնասիրություններին՝ վերահրատարակելով թե՛ Մուրացանին, թե՛ Րաֆֆուն նվիրված մենագրությունները: Սակայն, ինչպես ինքն է նշում, դրանք նույնական կրկնություն չէին: Կուտակելով հարուստ նյութ, մշտապես ուսումնասիրելով համաշխարհային գրականությունը, փիլիսոփայությանը վերաբերող ուսմունքների տեսությունները՝ Սարինյանը 1985 թ. տպագրում է իր բնույթով ու կառուցվածքով բոլորովին այլ ուսումնասիրություն՝ «Րաֆֆի. գաղափարների և պատկերների համակարգը»՝ Րաֆֆու «սիստեմների աշխարհում հայտնաբերելով պատկերային նոր մոդելներ, նշանագրային նոր հոսքեր»: Այստեղ կարևորվում է կյանքում տեղի ունեցող ներքին տեղաշարժերի օբյեկտիվ հանգամանքներով պայմանավորված աշխարհայացքային անցումների, երևույթների ներքին կապի բացահայտումը, ստեղծագործության սյուժետային տարածքներում գաղափարը կառուցող շերտերի վերհանումը, սյուժետային, հոգեբանական գլխավոր հանգույցների ընդգծումը, գեղարվեստական պատկերի առարկայական շարժման ընկալումը, ստեղծագործության կառուցվածքում գեղարվեստական պատկերները հանգուցող բառի, նախադասության կամ հատվածի որոնումը:

Գրականագիտական վերլուծություններում Ս. Սարինյանն առաջնորդվում էր պատմատիպաբանական հետազոտական մեթոդով:

1991 թ. տպագրվում է նրա «Լևոն Շանթ» մենագրությունը: Այստեղ էլ գիտնականն առաջադրում է հստակ տեսակետներ, կատարում է խոր եզրահանգումներ, տալիս է գրողի ստեղծագործությունների գեղագիտական

լուծումները նորովի ընկալելու բանալին, լուսաբանում Շանթի ստեղծագործության կրած ազդեցությունները:

Գրականության պատմաբանն ու տեսաբանը մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում է պահել ժամանակի գրական ընթացքը: Տարբեր տարիներին հրատարակվել են «Գրական դիտողություններ» (1964 թ.), «Քննադատությունը և գեղարվեստական զարգացումը» (1973 թ.), «Գրական դեմքեր» (1976 թ.), «Գեղարվեստական գրականության պատմականությունը» (1979 թ.), «Սերունդներ և ավանդներ» (1984 թ.), «Բանաստեղծի հայտնությունը» (1998 թ.), «Պարույր Սևակ: Բանաստեղծության գիտությունը» (2006 թ.), «Ի հեճուկս (Հուշերի երկրի առասպելը)» (2006 թ.), «Շարունակվող լեգենդ» (2008 թ.)՝ նվիրված Զորի Բալայանի գրական և հասարակական գործունեությանը, «Հայտնության խորհուրդը կամ բանաստեղծության փիլիսոփայությունը» (2016 թ.), «Ի հեճուկս, ի գիտություն» (2016 թ.) գրքերը:

Ս. Սարինյանի հոդվածները յուրօրինակ ենթաբաժանումներով ամփոփված են «Հայոց գրականության երկու դարը» վեցհատորյակում (1988– 2015 թթ.): Իր վերլուծություններում նա կարողանում էր հաղթահարել բարդ բնագրերի դիմադրությունը, բացահայտել ստեղծագործության՝ շատերի համար անկռահելի հետագիծը, փիլիսոփայական նստվածքները, ժանրային յուրահատկությունները, պոետիկայի ինքնատիպությունը:

1998 թ. Ս. Սարինյանը լույս է ընծայում «Հայ գաղափարաբանությունը. պատմաքննական տեսություն» ուսումնասիրությունը, ուր լուսաբանվում են հայ գաղափարաբանության՝ «նորդարյա հայոց փիլիսոփայության» ձևավորման պատմությունը, զարգացման ընթացքը, ներկայացվում են ազատագրական գաղափարների պատմափիլիսոփայական տեսությունները:

Գիրքը վերստին հրատարակվել է 2005 թ. «Հայոց ազգային գաղափարաբանություն. պատմաքննական տեսություն» խորագրով: Իր ուսումնասիրությունը գիտնականը խարսխում է այն դրույթի վրա, որ «ազգային գաղափարաբանությունը տվյալ ազգի պատմության փիլիսոփայությունն է, ազգի մտավոր գործունեության ամբողջ փորձի տեսական համադրությունը՝ գիտական, գեղարվեստական, բանահյուսական, կրոնական և այլն»:

1950 թ.-ից Ս. Սարինյանի գիտական գործունեությունը կապված է Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հետ: 1960 թվականից նա եղել է ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի վարիչը, հետո նաև հայ նոր գրականության պատմությունն ուսումնասիրող խմբի գիտական ղեկավարը՝ ցուցաբերելով կազմակերպչական մեծ ձիրք և վարպետություն: Նրա ղեկավարությամբ ստեղծվել են «Հայ նոր գրականության պատմութ-

յան» ակադեմիական հինգհատորյակը (1962–1979 թթ.), որը 1980 թ. արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցանակի, «Հայ քննադատության պատմություն» երկհատորյակը (1985–1998 թթ.), «Հայ վեպի պատմություն» (2005 թ.), «Հայ գրականության պատմության» ակադեմիական վեցհատորյակի երրորդ հատորը (2015 թ.):

Մեծ է Ս. Սարինյանի ավանդը նաև կրթական ոլորտում: Նրա հեղինակած դպրոցական և բուհական դասագրքերով բազում սերունդներ են կրթվել, դասավանդել է բուհերում, և նրա ուսանողներից շատերն այսօր իրենց գործունեությունն են ծավալում գիտության ասպարեզում:

Գիտնականը տասնամյակներ շարունակ ղեկավարել է Գրականության ինստիտուտում գործող մասնագիտական խորհուրդը, ասպիրանտների աշխատանքները՝ ծանրակշիռ ներդրում ունենալով նաև գիտական նոր սերընդի պատրաստման գործում:

Ս. Սարինյանի վաստակի գնահատման վկայությունն են ստացած կոչումները, մրցանակներն ու շքանշանները: Պարգևատրվել է Հայրենական մեծ պատերազմի II աստիճանի շքանշանով, «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» մեդալով, ԼՂՀ «Վաչագան Բարեպաշտ» մեդալով: 1970 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում, 1990 թ.-ին ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, իսկ 1996 թ.՝ իսկական անդամ: 1985 թ. արժանացել է գիտության վաստակավոր գործչի կոչման, ՀԽՍՀ պետական մրցանակի դափնեկիր է (1980 թ.), Միքայել Նալբանդյանի անվան մրցանակի դափնեկիր (1986 թ.), ստացել է ՀՀ նախագահի մրցանակ (2005 թ.), պարգևատրվել է «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանով (2004 թ.), «Մովսես Խորենացի» մեդալով (2009 թ.):

Ս. Սարինյանն ուներ անկոտրում ոգի, որը նրան թույլ չտվեց ընկրկելու իր համար նախասահմանված դժվարությունների առաջ: Թերևս այդ մեծ կամքի, գրականությանը անձնադիր նվիրումի ու հազվագյուտ ներըմբռնողականության մեջ էր թաքնված ստեղծագործական եռանդուն աշխատունակությունն այդպես երկարատև պահպանելու գաղտնիքը:

Վստահ ենք, որ մեծ հետաքրքրություններ ներկայացնող նրա աշխատություններում արծարծված մտքերը, բանաձևումները ծնունդ կտան նորանոր հետազոտությունների, և դեռ կտրվի գիտնականի թողած հսկայական գիտահետազոտական ժառանգության համապարփակ գնահատականը:

ՀԵՐԻՔՆԱԶ ՈՐՍԿԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի փոխտնօրեն

Հրատ. պատվեր N 812
Ստորագրված է տպագրության 03.11.2017 թ.:
Չափսը՝ 70x100$^{1}/_{16}$: 16 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 300 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 091.511132

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 091.511132

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 091.511132

www.hayagithimnadram.am
Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the “Gitutuyn” Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.